

1992

4

AETAS

*Kövér György – A dualizmus-kori
tőkeimport-számítások historiográfiai
és módszertani kérdései*

*Pogány Ágnes –
Az Osztrák–Magyar Bank felszámolása*

*Hitelintézmények Magyarországon
a XIX. és XX. században –
a kékedi gazdaság- és társadalomtörténeti
konferencia hitelügyi szekciójának előadásaiból*

*Alekszej Homjakov – Levél a szerbekhez
(forrásközlés)*

Bemutatjuk Péter László történészt

Következő számunk tartalmából:

*Kosztai László – A középkori magyar egyházra
vonatkozó történelmi kutatások az utóbbi évtizedekben*

*Boronkai István–Bellus Ibolya –
Egy humanista műhelyből*

*Zsoldos Attila – Adalékok a magyar
koronázási palást eszmetörténelmi hátteréhez*

Bemutatjuk James Rose Sweeney-t

*J. R. Sweeney – III. Ince és az esztergomi
érsekválasztási vita*

1992/4

AETAS

Történettudományi folyóirat

A kiadványt szerkesztette:

Tomka Béla

A szerkesztőség címe:

6701 Szeged, Pf. 1179.

T.: (36) 62/321-111/185

ISSN 0237-7934

A kiadvány a Soros Alapítvány Bizottság,
a Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata,
a Délmagyarország Könyv- és Lapkiadó Kft.,
a József Attila Alapítvány,
a Magyar Hitel Bank – Kurátor Nyitott Társadalom Alapítvány,
és a szegedi József Attila Tudományegyetem
Közművelődési Bizottsága támogatásával jelenik meg.

Szerkesztőség:

Deák Ágnes (főszerkesztő)
Bellavics István (felelős kiadó)
Hovorka Beáta (szerkesztőség titkára)
Dávid Tamás, Koszta László, Lele József,
Pelyach István, Vajda Zoltán

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület

Felelős kiadó: Bellavics István

Szedés: Délmagyarország Könyv- és Lapkiadó Kft.

Nyomás: Dürer Nyomda Kft., Gyula

Technikai szerkesztő: Papp Zoltán

A borítót tervezte: Szekeres Ferenc

TARTALOM

Tanulmányok

- Kövér György:** A dualizmus-kori tőkeimport-számítások historiográfiai és módszertani kérdései5
- Pogány Ágnes:** Az Osztrák–Magyar Bank felszámolása.....19

Konferencia

A kékedi gazdaság- és társadalomtörténeti konferencia hitelügyi szekciójának előadásaiából

- Kaposi Zoltán:** A falusi hitelélet néhány sajátossága34
- Glósz József:** A megyei betáblázások és a középbirtokos nemesség44
- Marjanucz László:** Hódmezővásárhelyi pénzüzetek hitelezési gyakorlata a dualizmus korában48
- Tóth István:** Szlovák hitelegyletek a századfordulón.....62
- Pogány Ágnes:** A Magyar Általános Hitelbank és vállalati érdekköre70
- Timár Lajos:** A Magyar Nemzeti Bank hitelinformációs jelentései és a városi gazdasági elit a két világháború közötti Magyarországon73

Múltidéző

- Sisák Gábor:** „... Oroszország, te méltatlan kiválasztott!...”...83
- Alekszej Homjakov:** Levél a szerbekhez. Üzenet Moszkvából.....90
(Fordította: Kiss Ilona)

Határainkon túl

„Én magát az államot tartottam mindig a főszereplőnek”. <i>Beszélgetés Péter László történésszel</i>	115
Péter László válogatott bibliográfiája	125
Péter László: Az 1868. XLIV. t.c. „A nemzetiségi egyenjogúság tárgyában” és a törvényhatóságok hivatalos nyelve.....	127

Figyelő

Magyarország az oszmán politikában (<i>Fodor Pál: Magyarország és a török hódítás. Argumentum. Bp., 1991.</i>) Lele József	138
Are you German? No, I'm Austrian!" (<i>Gerald Stourzh: Vom Reich zur Republik. Edition Atelier. Wien, 1990.</i>) Eiler Ferenc	143
„Pax Britannica?” (<i>Chamberlain, Muriel E.: „Pax Britannica?” British Foreign Policy 1789–1914. Longman. London, 1988.</i>) Tandori Mária	146
Franciaország válságtörténete (<i>Winock, Michel: La fièvre hexagonale. Les grandes crises politique 1871–1968. Calmann-Lévy. Paris, 1987.</i>) Soós Gábor	150
Szerzőink	159

KÖVÉR GYÖRGY

A DUALIZMUS-KORI TŐKEIMPORT- SZÁMÍTÁSOK HISTORIOGRÁFIAI ÉS MÓDSZERTANI KÉRDÉSEI*

A kiegyezés utáni Magyarország sajátos kettőslátással nézte a tőkeimport kérdését: a Bécsből jövő tőkét „idegennek” látta ugyan, „külföldinek” mégis csak a „vámkülföldről”, azaz az egész Osztrák–Magyar Monarchia közös vámterületén kívülről érkező pénzeszközöket tekintette.

A feloldhatatlannak tűnő ellentmondás áthidalását az elfojtás jelentette. Aligha tekinthető véletlennek, hogy 1873 és 1900 között jóformán nem is találunk érdemi írást a tőkebehozatalról. Mint ahogy az is fölöttébb szimptomatikus, hogy Magyarország nemzetközi fizetési mérlegéről az első monográfia 1908-ban, a „nemzeti szellemű” koalíciós kormányzat időszakában látott napvilágot Fellner Frigyes tollából¹. Fellner munkájához az igazi ösztönzést azonban az az osztrák statisztikai adatgyűjtés adta, amely nemzetközi összehasonlításban is úttörő módon hatalmas anyagot halmozott fel és publikált a századelőn (a Tabellen zur Währungsstatistik egyik kötetében) az összmonarchia nemzetközi fizetési mérlegéről².

Fellner munkájáról (és módszeréről) már azért is érdemes megemlékezni, mert meghatározó befolyást gyakorolt a későbbi magyarországi tőkeimport-számításokra. Fellner a századelő egyetlen metszetében próbálta összeállítani Magyarország nemzetközi fizetési mérlegének „elemeit”, miközben a „vonatkozó módszertani fejtegetésektől ismétlések elkerülése végett” általában eltekintett, azok beható tárgyalását „Magyarország fizetési mérlegének egyes elemeinél” ígérte³. Fellner konkrét számítási eljárásai valóban követhetők és semmit sem von le Fellner érdemeiből, ha megállapítjuk, hogy a századelőn nem alakult ki, illetve csak születőben volt a tőkeáramlás kutatásának módszertana. Maga Fellner többszörösen indirekt módszerrel dolgozott (hiszen az örökös tartományok részeseződését a tőkeforgalomban csakúgy, mint az áruforgalomban csak közvetett úton lehetett kimutatni), ugyanakkor azonban a direkt módszer számos elemét is bevitt a becsléseibe⁴. Csak egyetlen példát emlíünk: a magyar pénzügyminisztérium Fellner rendelkezésére bocsátotta a magyar államkölcsönök címleteinek területi megoszlását évről-évre bemutató táblázatát, amelyet a kamatfizetés helyszíne alapján, a kamatösszeget országonként tőkésítve állítottak össze, és ami tartalmazta a vámkülföldi, a magyarországi és az ausztriai beváltásokat is. Másfelől azonban a „magyarországi hitelintézetek által kibocsátott” záloglevelek, községi kötvények és a hitelintézeti és iparvállalati részvények „elhelyezéséről” csak a Tabellen-ben közölt (és szintén a magyar kormány által összegyűjtött) vám-

* A tanulmány historiográfiai része eredetileg 1987. május 23-án, Szirákon, a Ránki György által szervezett „Az európai periféria gazdasági fejlődésének kérdései” c. nemzetközi konferencián hangzott el.

külföldi hányadot ismerhette (ami nemcsak a szelvénybeváltás, hanem az emisszionál történő „plaszírozás” alapján készített becslés volt). Már itt tetten érhető bizonyos módszerbeli konfúzió. Ráadásul azonban Fellner az ausztriai és magyarországi hányadot nem állapíthatta meg, ezért az államkölcsonöknél kimutatott belföldi arányszámot (34,64%) vetítette rá a záloglevelek és kötvények névértékére: a vámkülföldön levő 28,05% és a Magyarországra becsült 34,65% levonása után Ausztriában „a címletek 37,31%-a volna elhelyezve”. Ugyanezt a módszert alkalmazta a részvénymegoszlás monarchián belüli megállapítására is, ami annál is inkább megkérdőjelezhető, mert a fix kamatozású állampapírok és a változó osztalékot hozó részvények áramlása ritkán mutat azonos irányba.

A világháború és az azt követő békerendszer művi beavatkozása megszüntette ugyan a tőkeimporttal kapcsolatos magyar kettősítést, de az új helyzet sem hozott igazi „gyógyulást”. Mint a Magyar Nemzeti Bank egyik tisztviselője megfogalmazta: „Allamjogi függetlenségünket elnyertük ugyan, de gazdaságilag annál inkább a külföld tápláló erejére szorultunk”⁵. A huszas évek újabb eladósodási hulláma a háború előtti tartozásokat gyorsan háttérbe szorította.

Amint a két világháború közötti korszak szintetizáló gazdaságtörténetírója megállapította: „A magyar gazdaságtörténetnek egyetlen korszakában sem áramlott be az országba annyi külföldi pénz, mint a szanalást követő néhány esztendő alatt”⁶.

A válság alatt készített retrospektív adósságkimutatások módszertanilag nem sok újdonságot tartalmaztak, de nem is kerültek nyilvánosságra⁷.

Annál nagyobb vehemenciával látott a „külföldi tőke” történeti szerepének vizsgálatához az 1945 utáni marxista gazdaságtörténetírás. A Marshall-tervben való részvétel magyar visszautasítása után induló magyar ipartörténeti monográfia-sorozatban már az egyik koncepciótartó pillér a külföldi tőke volt. A pillér az 1850-es évek közepébe ágyazódik, a Habsburg neoabszolútizmus korszakába, amikor „az osztrák burzsoázia továbbra is alapvetően az árupiaci kapcsolatok révén zsákmányolja ki gyarmati módon Magyarországot, de 1853 után a gyarmati viszony gazdasági tartalmát ez a kapcsolat már nem meríti ki, hanem egyéb mozzanatok is kísérik: az osztrák burzsoázia tőke kivitele útján... közvetlen kolonizáció útján... fontos pozíciókat szerzett magának és megkezdődött Magyarországnak a tőke kivétel útján való gyarmati kizsákmányolása”⁸.

E koncepció szerint a neoabszolútizmus gyarmati függését a kiegyezés után „félgyarmati” függés váltotta fel. Hogy miért, arra az imént idézett szerző önkritikus visszapillantása világított rá: „A felszabadulás utáni marxista történetírásunk azt a helyes célkitűzést követve, hogy Magyarországnak Ausztriával szembeni alárendelt, függő helyzetét tudatosítsa... fokozatosan rátért arra, hogy azt a dualizmus korszakával kapcsolatosan „félgyarmati” függőségnek, elnyomatásnak, helyzetnek stb. jellemezze. E fogalom bevezetésének, ami Magyarország függő, alárendelt helyzetének tudatosítására alkalmas voltát illeti, meg volt az előnye, hogy minden más tekintetbe jövő fogalomnál egyszerűbb, ismertebb és közérthetőbb lévén, viszonylag jelentős propagatív erővel rendelkezett. Alkalmas volt arra, hogy a köztudatban maradandó nyomot hagyjon”⁹.

A propagatív célok követése sajátos módszer alkalmazásával járt együtt. Míg az államkölcsonöknél kapcsolatban Fellner pénzügyminisztériumi kimutatásait idézték, a gyáripárba történő külföldi tőke behatolás illusztrálására már nem

tartották elégségesnek a részvények megoszlásáról szóló, töredékes korabeli statisztikai adatokat, hanem új eljáráshoz folyamodtak. Vállalatról vállalatra haladva különítették el a „teljesen vagy túlnyomóan osztrák” és a „teljesen vagy túlnyomóan külföldi finánc-tőke vállalatait”, valamint az „osztrák és más külföldi finánc-tőke vállalatait” a többi hazai vállalattól. Még olyan esetben sem fogadták el a korabeli részvénytulajdonosi adatot, amikor az kivételesen rendelkezésre állt, hiszen, mint érveltek „nemcsak azt kell vizsgálni, hogy a részvények milyen százaléka van külföldön – hiszen egy vállalat kézbentartásához közel sem kell annak összes részvényeit bírni –, hanem azt, hogy ezzel a magyar ipari tőke milyen részét tudja ellenőrizni”¹⁰. Ezzel a – mondjuk így – „túldirekt” módszerrel és ebben a felfogásban a külföldi tőke 1880-ban a magyar gyáripari vállalatok 67%-át, 1900-ban 60%-át, 1913-ban pedig 36%-át tartotta „ellenőrzése alatt”. A 20. század elején megfigyelhető relatív háttérbeszorulás (abszolút értelemben még ez is 125 millió koronás növekedést takart) a magyarországi finánc-tőke megerősödésének javára íródott. Hasonló módszer alkalmazásával lett a magyarországi vasútépítés is a „külföldi tőke profitforrása”¹¹. Az ily módon előállított számítások végső legitimálását jól szolgálta egy-egy korabeli, de többnyire „nem egészen” az eredeti szövegösszefüggésnek megfelelően idézett becslés konfirmálása.

Azért ítéltük szükségesnek a századelő és az ötvenes évek tőkeimport-számítási módszereit keletkezési körülményeikből levezetni, mert az így leszármazott adatok a hatvanas években megújult gazdaságtörténeti koncepcióknak is tartópillérét jelentik. „Nem az állam sajátos és különleges szerepe, hanem az állami tevékenység által legfeljebb elősegített, motivált tőkeimport tekinthető... a legfontosabb sajátosságnak, eltérésnek Európa más területeihez képest Kelet-Európában a gazdaság modern átalakulásában”¹². Ez a mozzanat a tágabb horizontú centrum – periféria kerethez is illeszthetőnek bizonyult a hetvenes években.

A tőkefelhalmozás friss szemléletű megközelítése a hatvanas évek közepén csak lefújta a port a régebbi számítási eljárások két alapvető rétegeről, miközben a tőkeimport a félgymartati elnyomattatás faktorából a modernizáció előmozdítójává transzformálódott. Igaz, akkoriban még úgy tűnt, hogy egy „hosszas kutatási-kritikai – és ettől elválaszthatatlanul önbírálati – folyamat a következő években nyilvánvalóan fontos helyet kap majd a gazdaságtörténetírásban”, s hogy „a dualizmus korára vonatkozó első számítások... alapot szolgáltathatnak további vizsgálódások számára”¹³. A remélt folytatás azonban hosszú időn keresztül elmaradt.

Miközben általános tendenciának mondható, hogy a legnagyobb tőkeexportőr országokban a kutatások előrehaladtával, a számítási módszerek kikristályosodásával az első világháborút megelőző, de különösen a 19. századi tőke kiviteli adatok számottevő mértékben lefelé módosultak, addig egy olyan kimondottan tőkeimportőr országban, mint Magyarország épp az alapadatok maradtak változatlanok¹⁴.

Lényegében érvényes ez azokra a nyolcvanas években készült számításokra is, amelyek megpróbálták a századfordulón közzétett eredeti statisztikai adagyűjtések feldolgozásához visszatérni. Ismét csak az államkötvények Fellner-féle megoszlására alapozva állapította meg John Komlos: „the inflow of Austrian capital was crucial to economic development during the period” 1878–1892.¹⁵ Pedig a periódushatárok nagyvonalú átfelvése helyett elegendő lett volna az 1886-os

év egykori statisztikai részletezését szemügyre venni, hogy egyértelműen még az államkölcönökre is megállapítható legyen, hogy a nyolcvanas években konverziós céllal kibocsátott 4%-os aranyjáradék-kölcsön kötvények csaknem 84%-a az évben is a vámkülföldön került beváltásra, Ausztriában alig 10%. Ezzel szemben az 5%-os papíráradéknak valóban több mint felét Ausztria fogadta be, csaknem 45% viszont ebből magyarországi birtokosoknak kamatozott¹⁶. Egyébként a szerző – Ausztria kapcsán – kitűnően írja le a „fragmentált nemzetközi tőkepiac” működését a kilencvenes években végrehajtott (1892) aranyalapra való áttérés előtt.

A hetvenes évek kvantitatív kutatásainak eredményeit maradandó eredménnyel Katus László foglalta össze a századforduló tőkeimportjára vonatkozóan¹⁷. (Az eddig elemzett számítások áttekintését lásd a mellékletben.) Úgy véljük, a bemutatott kelléktárral ezen már nem nagyon lehet túllépni. Egyrészt az ilyen típusú adatbázis 1892 előttre nem terjeszthető ki, másrészt viszont a világháborúig terjedő időszak mélyebb elemzését is csak más típusú források bevonásától várhatjuk.

Mindenelőtt a direkt (ex ante) módszer alkalmazásában vélek felfedezni nagyobb lehetőségeket. Mindedig – mint már említettem – az indirekt (ex post) valamint egy másfajta „túldirekt” módszer dominált. Az előbbit meghatározta az is, hogy a forrásanyagot a pénzügyminisztérium szelvénybeváltási közleményei uralták, ami természetes is, hiszen a kibocsátás után a kormányzat a kamatfizetés felől ismerhette a kötvények sorsát. Magáról a kibocsátásról is jóval szélesebb forrásbázissal rendelkezünk, mint ami ténylegesen hasznosításra került. A pénzügyminisztérium levéltára mellett rendelkezésre áll az igen jól tájékozott korabeli gazdasági sajtóanyag, a konzuli jelentések, de a legutóbbi időben megnyitotta kapuit a kutatók előtt több bankarchívum is. Ezeknek az anyagoknak a szembesítése révén remélhető, hogy valamikor majd megközelítő képünk lesz a dualizmuskori magyarországi tőkeimport hosszútávú alakulásáról.

Az 1880-as évek közepe előtt csak egyes értékpapírok útjának nyomkövetésével lehet a folyamatokat rekonstruálni. Egy-egy értékpapír esetében lehetőség van a direkt és indirekt módszer kombinálására is. Illusztrációként a kiegészítés utáni első magyar államkötvényt, a Magyar Vasúti Kölcsönt választottuk.

A kötvények útját jól szemlélteti az aláírás, illetve az 1871-es és az 1886-os szelvénybeváltás területi megoszlásának táblázatba foglalása:

1. táblázat¹⁸

	Magyarország %	Ausztria %	Vámkülföld %
1868 febr. aláírás (forgalomban: 260.010 db)	33,8	2,8	63,4
1871 szelvénybeváltás (forgalomban: 668.857 db)	27,3	31,8	40,9
1886 szelvénybeváltás	16,8	11,7	71,5

A több mint 85 millió ezüst forint (csaknem 213 millió frank) névértékű 5%-os vasúti kölcsön konverziójára 1888-ban került sor, így az 1886-os az utolsó, általunk ismert szelvénybeváltási adat. Mint látható, a szelvénybeváltás változásai nemcsak a nemzetközi pénzpiac központjainak hullámmzását követik (1870-et kö-

vetően Párizs szerepének átmeneti hanyatlása), hanem a váltóárfolyamok alakulását is. Ez utóbbit még Fellner is világosan látta, amikor megállapította, hogy a „szelvényeket rendszerint ott váltják be, ahol az a mindenkori nemzetközi valuta-viszonyok szerint a legelőnyösebb”, de ez később elfelejtődött¹⁹. Elég itt csak az ezüstárfolyam hanyatlására utalnunk a 70-es évektől kezdve, hogy belássuk, miért is nő minden korábbinál magasabbra a vámkülföldi szelvénybeváltás. Így hát az is kérdés marad, hogy külföldi tőkét takar-e a külföldön történő kamatfizetés.

Van természetesen olyan államkölcsönünk is, aminél ez egyértelműen eldönthető. Már a kölcsön születésének előzményei determinálják a helyzetet, mint a hírhedt 153 millió ezüst forint (15 millió font; 306 millió márká) névértékű, 6%-os kincstári utalványok esetében 1873–1874-ben. Az 1874 augusztusáig elhelyezett 6.320.250 fontból 56,4% jutott Angliába, 41,6 Németországba és csak 1–1% Ausztriába, illetve Magyarországra.

Az 1873-as válság kábulatából a Monarchia csak lassan kezdett felocsúdni. Így az 1874 októberében kibocsátásra kerülő második 7,5 millió fontnyi névértékű utalványnak London „csak” felét vette át, a kiosztásból már Bécs is 8%-ot tudott abszorbeálni (az aláírások aránya Ausztriában magasabb volt, de végül ennyit kapott), Magyarország pedig beírta az utalványok 1,6%-ával. Nyilván ezzel magyarázható, hogy a hetvenes években a brit tőkepiac szerepe módfelett megnövekedett a magyar államkölcsönökben²⁰.

A kimondottan a vámkülföldnek szánt államkötvényekkel kapcsolatban 1873 után már nem tarthatta magát az a korábbi illúzió, miszerint „ha jól gazdálkodunk, idővel visszavehetjük külföldön levő kötelezvényeinket, és itt benn fognak maradni a kamatok”²¹. A „fragmentált nemzetközi tőkepiac” játékszabályaihoz való alkalmazkodás volt az előbb 6, majd 4%-os ún. aranyjárdék kibocsátása. (A korábbi kölcsönök mindegyike törlesztéses volt, ami külön alá húzza a magyar hitel nem kellő szilárdságát.)

A vámkülföldnek szánt értékpapírok mellett kezdettől fogva léteztek a főként közép-európai pénzüpiaci centrumokat célba vevő állampapírok. Ilyenek voltak az abszolutizmus által kibocsátott földtehermentesítési kötvények, de az 1870. X. t.c. alapján felvett ún. sorsolási kölcsön is. Az előző a jobbágyfelszabadítás során keletkezett veszteségeikért kárpótolta a földbirtokosokat, az utóbbi Budapest országos centrummá fejlesztését kívánta szolgálni. Az előző jóformán sohasem hagyta el a monarchia határait, az utóbbiból mintegy 1/4 részt, a sorsolási kölcsöntípus iránt vonzó dőlnémet kisberuházók vásárolták meg a kibocsátáskor²². Külön jellegetességük, hogy ezek mindegyike, a nyolcvanas években kibocsátásra kerülő ún. papírrentével együtt, nem aranyértékre szóltak. Már a kortársak is világosan látták, hogy az arany- és a papírjárdék miként egészíti ki egymást.

2. táblázat²³

	Magyarország %	Ausztria %	Vámkülföld %	
Az arany értékre szóló címletek (szelvénybeváltás szerinti) területi megoszlása: (tőkeálladék) arany forint				
1886.	738.925.000	6,85	9,97	83,18
1890.	804.204.100	6,85	11,93	81,22
1892.	814.893.000	6,39	11,89	81,73
Az osztrák értékre szóló címletek területi megoszlása: (tőkeálladék) osztrák értékű forint				
1886.	697.670.602	45,45	51,69	2,86
1890.	809.986.670	34,70	61,82	3,48
1892.	1.072.287.830	51,71	43,84	4,45

A konverzió révén tehát megindult egy folyamat, amely mindinkább az osztrák értékre szóló címletek felé toltta el a magyar államadósságok súlyát, ami az aranyértékre szólóaknál nem jelentett tényleges repatriálást a Monarchiában. Ez utóbbiaknál inkább a németországi szelvénybeváltás előretörését láthatjuk a vámkülföldön (1886: 41,5%; 1892: 50,1%), miközben elsősorban a brit részese-
dés redukálódott minimálisra. Ez nagyjából meg is felelt a londoni pénzpiac intencióinak, ahol azt tartották normálisnak, ha „az ország értékpapírjai haza kerülnek vagy a szomszédságban birtokolják azokat”²⁴, mivel a britek a hetvenes évek közepétől amúgy is a már meglévő kölcsönállomány kamataiból és osztalékaiból finanszírozták az újabb külföldi befektetéseket. Ilyen szisztéma mellett könnyebben csoportosíthatták át hiteleiket Európából a mérsékelt övi újtelepes kolóniákba, ha az jobban jövedelmezett.

S ha általában meg is növekedett a kilencvenes évekre a közép-európai részesedés a magyar államhitelben, az idézett korabeli adatok és maga a szisztéma nem mutatja (és nem is mutathatja) olyan magasnak az osztrák részesedést, mint a Fellner által közölt későbbi pénzügyminisztériumi kimutatás (ld. a mellékleteket). Az eltérésekre egyébként John Komlos is figyelmeztet, de ő a Fellner-féle adatokat tekinti iránymutatónak²⁵. Nem kívánjuk ebben a rövid áttekintésben a kérdést egyoldalúan a másik irányba eldönteni, de legalább magát a problémát világosan exponálni szeretnénk.

Ugyanis, amennyiben a konverzió körüli időszakra a korabeli részletező számítások bizonyulnának helyesnek, ez a magyar államkölcsönök területi elhelyezkedése szempontjából azt is jelentené, hogy a vámkülföldi hányad a magyar kötvényekből 1890 és 1913 között 2/5-ös arány körül rögzülne (1890: 42,1%; 1903: 41,1%; 1913: 39%), vagyis a konverzió körüli osztrák részesedés átmeneti megnövekedését megengedve ugyan, mégis kevésbé drámaivá tenné az osztrák tőkepiac főszerepét a magyar államhitelben. Ami viszont a Fellner-féle felfogással szemben, amely a nem állami címletek megoszlását is a már többször idézett pénzügyminisztériumi szelvénybeváltási kimutatás alapján becsülte meg, lényeges változásokat kellene maga után vonnia.

Bármilyen sok is legyen a tisztázatlan kérdés a konverzió előtti és alatti korszak államkölcsöneinek megítélésében, a továbbhaladás a világháborúig min-

denképpen könnyebbnek tűnik. Nemcsak azért, mert ennek a korszaknak bősége-
sebbek a statisztikailag megragadható forrásai (bár épp a statisztikai adatok el-
lentmondásossága miatt nincs egyértelmű képünk a konverzió körüli indulásról),
hanem azért is, mert ekkorra már olyan banklevéltári forrásokkal rendelkezhe-
tünk, amely a világháború előtti időszakra legalább is mindenképpen követhetővé
teszi az éves új értékpapír-beruházásokat, valamint megengedik a járadékok és a
pénztárjegyek elkülönítését. Így a globális szelvénybevéltési adatokban tovább-
gördülő régi adósságok tehetetlenségi nyomatéka nem fékezi le az új emissziók
iránti külföldi érdeklődés dinamikáját. A most kitűzött célnak megfelelő lesz, ha
csak a világháború előtti négy év metszetét vizsgáljuk meg empirikusan.

3. táblázat²⁶

		Pénztárjegyek				Járadékok			
		Magyar- ország	Ausztria	Vám- külföldi		Magyar- ország	Ausztria	Vám- külföldi	
1910.	250 m	65	185	–	112,5	40	47,5	25	
					250	41	66	141	
1911.					–				
1912.	128,2	7,2	42	78	–				
1913.	250	67	183	–	150	35	46	69	
		150	34	96					
		180	22,8	62,6	96				
		858	196	569	194	512,5	116	159,5	235
		100%	22,8	66,3	22,6	100%	22,6	31,1	45,9

Ami első ránézésre szembeűnik táblázatunkban, az, hogy a globális szel-
vénybevéltési adatokkal szemben az új kölcsönöknél jóval kisebb a magyarorszá-
gi részesedés. Ebben a tekintetben igen nagy az egység a rövidlejáratú és a
hosszúlejáratú kölcsönök között. Másként áll viszont a helyzet az ausztriai és a
vámkülföldi megoszlás esetében. A pénztárjegyeknél egyértelműen Ausztria do-
minál, míg a járadékokat zömmel a vámkülföld vette át. Mielőtt azonban elha-
markodott következtetést vonnánk le, vizsgáljuk meg ismét egy konkrét kölcsön
útját a kibocsátás után.

4. táblázat²⁷

Az 1910. évi márciusi járadék (nominál: 250 millió K)

	Magyarország	Ausztria	Vámkülföld
Elhelyezés a kibocsátáskor	41	66	141
1913 szept.–1914 márc. beváltás szerint:	106	44	97
1917 szept.–1919 márc. átlaga alapján:	39	37	162

A kiválasztott példa jól jelzi, hogy a vámkülföldi kibocsátás ellenére a ren-
ték a világháború előttre milyen nagy mértékben repatriáltak, de azt is, hogy a vi-
lágháború végére minden korábbi meghaladó mértékben kerültek Németország-
ba. A járadékokban tehát időnként megnövekedhetett a magyar részesedés (az
alírások összege a tízszerese volt itthon a végül kiosztott értéknek, pedig 1907

után mindenütt a magyar járadék klímaxáról értekeztek), a pénztárjegyekben történő eladósodás azonban (és ez volt a zöm a világháború előtti években) nem mutat különösebben megnövekedett hazai felhalmozódásra. Ahogy tehát a 19. századi állami tőkeimportból való osztrák részesedés *mértéke* tekintetében több mértékletességet tartanánk üdvösnek, úgy a világháború előtti időszak belső felhalmozásáról is visszafogottabban nyilvánítanánk véleményt.

Ha a nem-állami értékpapírokra vonatkozóan is megpróbáljuk elkülöníteni a statisztikai számításokat (estimation) a becslésektől („gestimation”), az valószínűleg tovább fogja bennünk erősíteni a mértéktartás kívánalmát. Mint már említettük, a Tabellen-ben publikált adatok csak a vámkülföldi részesedésre vonatkoznak. Az Ausztriában elhelyezett hányad csak két esetben alapul adatgyűjtésen Fellnerrel. Egyrészt „az egyes vasúttársaságoknál szerzett adatok szerint” ismerjük 1904-ről és 1911-ről a vasúti címletek elhelyezését, másrészt szintén Fellner használja először „az ipari részvénytársasági részvények és kötvények területi megoszlásáról” szóló hivatalos adatokat, amelyek 1911-től kezdve állnak rendelkezésre (s amelyeket az ötvenes évek történetírása sommásan zárójelbe tett)²⁸.

Fellner adatai a vasutakról 1904-re és 1911-re jól mutatják, hogy ebben milyen nagy szerepe volt a vámkülföldi tőkének, s hogy milyen minimális arányban voltak jelen az ausztriai beruházók. Mivel azonban Fellnert a nemzetközi fizetési mérleg érdekelte, a szövegben az összesítéskor az ún. törzsrészvényeket nem vette figyelembe, hiszen azok nem kamatoztak, és mellesleg Magyarországon voltak elhelyezve. Szerencsére azonban a táblázatos függelékben ezeket az adatokat is közli, aminek alapján megállapítható, hogy 1904-ben a vasúti címletek 52%-a vámkülföldön, 6,4%-a Ausztriában és 41,6%-a (a törzsrészvényekkel együtt) Magyarországon volt található. Fellner (és a történetírás) álláspontja szerint a hazai arány csak 25%-os volt²⁹.

Még egy fontos területet érdemes a tőkeimport szempontjából érintenünk: a magyarországi iparfejlődést. Ebből az áttekintésből kihagyjuk a volt kereskedelmiügyi államtitkár, Sztéryni József becslését, mivel bár „pénzvilágunk és gazdasági életünk legelső tekintélyeinek becslését” kérte ki, az iparfejlődéssel kapcsolatban kirívóan elfogult véleményt nyilvánít: „régóta nem titok, hogy különösen az utolsó tizenöt év óta az osztrák tőke, vállalkozói szellem és szaktudás milyen szerepet játszik benne. Azt hiszem, jogom van e tekintetben saját szerény közreműködésekre is hivatkozni, mint akinek sikerült az osztrák iparnak és az osztrák tőkének figyelmét fokozott mértékben a magyar iparra irányítani és új szilárd kapcsolatokat teremteni...”³⁰. Sztéryni 1912-ben még láthatóan nem tudott az 1911-re vonatkozó, de csak később publikált adatokról, amelyek jócskán alulmaradtak becslésin.

Fellner viszont 1913-ban már használta ezeket az adatokat, ami módot ad arra is, hogy korábbi, az államkölcsonök megoszlására alapozott becsléseit mérlegre tegyük. A mérlegeléshez a következő kérdést tettük fel magunknak: hogyan számolt volna Fellner 1913-ban, ha nem ismeri az iparvállati részvény- és kötvénymegoszlás hivatalos, 1911-es adatait? Becslési eljárása két lépésből állt a korábbi publikációkban.

1. A Tabellen-ben közölt – és iparvállalatokra és hitelintézeti részvényekre együttesen vonatkozó – 1901-es vámkülföldi hányadot (10%) különítette el.

2. Az államadósságok azévi magyarországi hányadát (1912: 45,35%, 1901-re 34,64%) rávetítette a maradékra. Ezzel előállt az Ausztriára valószínűsíthető hányad.

5. táblázat

A befizetett ipari részvények és kötvények megoszlása 1911-ben

	Fellner fiktív számítása		Magyar Statisztikai Évkönyv adatai	
	%	K		%
össz.			869.147.000	
vámkülföld	10	86.914.700	85.682.000	9,86
Magyarország	45,35	394.158.165	617.093.000	70,99
Ausztria	44,65	388.074.135	166.375.000	19,14

A fentiekből megállapítható, hogy Fellner számítása azon a ponton nem torzít, ahol az 1901-es valós vámkülföldi adatgyűjtést alkalmazza. Az osztrák–magyar viszonzyszámok azonban az osztrák–magyar viszony fellneri tudatalattijában gyökereznek. Félreértések elkerülése érdekében: Fellner 1913-ban már a jobboldali oszlop számait építette be munkájába, tehát azokat megbízhatóbbnak tartotta saját korábbi becslésénél. A feltételezett torzítás iránya a lényeges számunkra: ha ugyanis Fellner 1911-re a 45,35%-os magyarországi hányad alkalmazásával eltúlozta volna az ausztriai hányadot, minden bizonnyal ugyanilyen irányú túlzást találunk 1901-es számításaiban, ahol a hazai hányad az akkori államadóssági szelvénybevéltás adatai alapján csak 34,64%. Az osztrák tőke szerepét tehát már a 20. század elejére is eltúlozzuk, ha a Fellner-féle becslést vesszük alapul. Méginkább érvényes ez azokra az ötvenes években készült számításokra, amelyek még Fellnert is túlszárnyalják az ipari tőkebehozatal arányának becslésében. Figyelembe véve a részvénytársasági iparvállalatok mögött álló családi üzemek kiterjedt hálózatát, a külföldi tőke relatív háttérbe szorulása is valószínűleg kevésbé volt radikális, mint ahogy azt a történetírás eddig ábrázolta.

Nagyon fontosnak tartjuk viszont annak megállapítását, hogy a világháború előtt mely ágazatokban játszott mégis jelentős szerepet az osztrák és a külföldi tőke? (A kérdés táblázatos áttekintését a melléklet tartalmazza, összehasonlítva az erre vonatkozó részletező számításokat.) Ebben a tekintetben a statisztikai adatok, kortárs becslések és történeti feldolgozások között kevés az eltérés. Megtaláljuk ezek között a hagyományosan magas tőkeigényű és jelentős mértékben a vasutakhoz is kötődő szénbányászatot, vas- és acélipart, a legmodernebb technikai bázisú gépipart és vegyipart, valamint a vámunió keretei miatt Magyarországon elmaradott textilipart és az abszolutizmus óta jelentős osztrák–cseh tőkével dolgozó cukoripart. Különösen érdekesek ezek közül azok az iparágak, amelyekben a vámkülföldi tőke megközelíti vagy megelőzi az osztrák–cseh részesedést: ilyenek mindenekelőtt a világszerte internacionális keretben szerveződő legmodernebb elektrotechnikai és az amerikai tőkét már ekkor vonzó kőolajfinomítás³¹.

Befejezésül még egyetlen megjegyzés: amikor a magyarországi tőkeimportszámítások összefüggéseit vizsgáltuk, kizárólag a portfólio-befektetések felől közelítettük meg a kérdést. Ezt indokolhatnánk azzal az általánosan elfogadott véleménnyel, miszerint Magyarországon a múlt században ez játszott döntő szerepet. Nem lenne helyes azonban elmulasztani annak a problémának a jelzését,

hogy múlt századi tőkebehozatalunkat – a századelő néhány évét leszámítva – passzív külkereskedelmi mérleg kísérte. Legalábbis ez állapítható meg a töredékes és szállítási adatszolgáltatáson alapuló külkereskedelmi statisztikánkból az 1840–1850, az 1868–1871. és az 1882–1913. évekre vonatkozóan. Ennek a kérdésnek a felvetése azonban még nem szerepel gazdaságtörténeti szakirodalmunkban, így historiográfiai áttekintésünkben sem lehet helye.

Jegyzetek

1. Fellner Frigyes: A nemzetközi fizetési mérleg és alakulása Magyarországon. Bp. 1908.
2. Tabellen zur Währungs-Statistik 2. Ausgabe. 2. Teil. Wien. 1900–1904.
3. Fellner: 1908. i. m. 44.
4. A direkt és indirekt módszerről ld. Rondo E. Cameron: France and the Economic Development of Europe 1800–1914. Princeton, 1961. 71–75; Matthew Simon: The Pattern of New British Portfolio Foreign Investment, 1865–1914. In: The Export of Capital from Britain 1870–1914. szerk. A. R. Hall Meuthen & Co. 1968. 16–19; P. L. Cottrell: British Overseas Investment in the Nineteenth Century. Macmillan Press, 1975. 11–16; Maurice Lévy–Leboyer: La balance des paiements et l'exportation des capitaux français. In: La position internationale de la France. szerk. M. Lévy–Leboyer EHESS, 1977. 75–77; Jacques Thobie: Économie, mouvements de capitaux, imperialisme: le cas français jusqu'à la première guerre mondiale. Relations Internationales 1982. 26–27. A direkt és indirekt módszerek megkülönböztetésére magyar vonatkozásban először Ránki György utalt: A francia tőke Magyarországon 1914-ig. In: Magyar Történeti Tanulmányok, Debrecen, 1976. 58. (francia nyelven ld. a Lévy–Leboyer-féle kötetben.)
5. id. Ferber Katalin: Vita a huszas évek végén Magyarország eladósodásáról. Valóság 1983/1. 45.
6. Eckhart Ferenc: A magyar közgazdaság száz éve 1841–1941. Bp. 1941. 307.
7. Ilyen retrospektív kimutatás összeállítója volt Haám Géza pénzügyminiszeri tanácsos 1931 novemberében. Az anyag feldolgozását Koroknai Ákos tervezte a nyolcvanas évek közepén. Haám összeállítása tőkeálladékként szisztematikusan magasabb adatokat közöl, mint Fellner, valószínűleg az 1867-ben elvállalt államadóssági járulék másfajta számtása miatt (ld. 1908: XVI. tc.), de belföldi adatsora (1913-at kivéve!) megegyezik a Fellner által közölttel. A Trianon utáni időknek megfelelően nem választja külön az osztrák és vámkülföldi sort, így témánkhoz kevés fogódzót ad. MOL K 269 484. cs. 240. t.
8. Sándor Vilmos: A magyarországi ipari kapitalizmus kezdeti kibontakozásának néhány kérdése (1849–1867). Századok 1953. 397.
9. Sándor V: Magyarország függőségének jellege a dualizmus korában. Történelmi Szemle 1958/1–2. 94.
10. Sándor V: Nagyipari fejlődés Magyarországon. Bp. 1954. 563., ill. Berend Iván–Ránki György: Magyarország gyáripara az imperializmus első világháború előtti időszakában 1900–1914. Bp. 1955. 156. Az idézet innen: 130.
11. Földi Tamás: A magyarországi vasútépítés a külföldi tőke profitforrása 1867–1900. In: Tanulmányok a kapitalizmus történetéhez Magyarországon 1867–1918. szerk. Pach Zsigmond Pál. Bp. 1956. 47–48. idézi a Nemzetgazdasági Szemle 1874. évfolyamát: „...elfogadhatónak látszik az a – kortársak véleményén alapuló – becslés, mely szerint a külföldi tőkebefektetések révén az adott időszakban [1867–1872] 350–400 millió forint áramlott be a magyar vasutakba”. Ez az állítása azóta közhelye lett a magyar gazdaságtörténeti irodalomnak. Pedig a hivatkozott oldalon (Pivani Ignác: A vasúti válság. Nemzetgazdasági Szemle 1874. 82) mindössze ennyi áll: „...meg lehet mutatni, hogy több, mint fele azon mintegy 400 milliónak, melybe újabb vasutaink építése került, s mely

összeg kivétel nélkül a külföld erszényéből vándorolt be hozzánk, tényleg az országban maradt...” (Kiemelés – K. Gy.)

12. Berend T. Iván–Ránki György: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. Bp. 1969. 109. Megemlítjük, hogy a koppenhágai nemzetközi gazdaságtörténeti kongresszus egyik szekciójában A. Gershenkron már kifejezésre juttatta azt a benyomását, hogy „Mr. Berend on the whole tends to exaggerate the quantitative importance of foreign investment.” In: Actes proceedings. szerk. Kristof Glamann and Hermann van der Wee. Copenhagen, 1978. 71.
13. Berend T. I.–Ránki Gy: Nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás Magyarországon 1867–1914. Történelmi Szemle 1966/2. 187. ill. 202.
14. Lévy–Leboyer: 1977 i. m. és D. C. M. Platt: British Portfolio Investment Overseas before 1870: Some Doubts. Economic History Review 1980/1. 13–16.
15. „az 1878–1892 közötti időszakban az osztrák tőkebeáramlás döntő tényezője volt a gazdasági fejlődésnek”; John Komlos: The Habsburg Monarchy as a Customs Union. Princeton, 1983. 180. ill. 206. Vö: Az Osztrák–Magyar Monarchia mint közös piac. Maecenas, 1990. 166–211.
16. A valutaügyre vonatkozó statisztikai adatok. Bp. 1891. 80–81.
17. Katus László: Magyarország gazdasági fejlődése 1890–1914. In: Magyarország története VII. k. Bp. 1978. Az Appendix I. tanúsága szerint Katus és Komlos is Fellnert, valamint a külföldi hányadra vonatkozó korabeli felméréseket veszi alapul (Tabellen, Bartsch). Ha ezek az adatok nem egyeznek (pl. az államadósságoknál 1912!), akkor Katus Bartsch alapján korrigálja Fellner vámkülföldi adatát, és a különbözetet a magyar hányadból vonja le. Komlos ebben az esetben valamiféle középarányost becsül a vámkülföldi részre. Hasonló módon jártak el a nem állami címleteknél is. Katus itt újra számolta a forgalomban levő értékpapírállományt, ami jóval magasabb, mint a korabeli összesen rovat. A vámkülföldi hányadnál ismét a korabeli felmérések adatait részesítette előnyben. Az osztrák részesedésnél láthatóan nem a Fellner-féle módon számolt, de becslési eljárásának alapját (a kiadvány szintetizáló jellege miatt nem tartalmaz lábjegyzetet) nem közölte. Míg Fellner 1903-ra és 1912-re a vámkülföldi hányadot mindig magasabbra becsülte az osztrák részesedésnél (és magasabbra, mint a Bartsch által később közzétett adatgyűjtésen alapuló vámkülföldi hányad), Katusnál az osztrák részesedés 1892-től kezdve mindig meghaladja (bár nem azonos mértékben) a felmérésekből átvett vámkülföldi birtokot.
18. Ld. MOL K 255 Pólya J: Magyarország államadósságai. Nemzetgazdasági Szemle 1882. A valutaügyre vonatkozó statisztikai adatok. Bp. 1891.
19. Fellner Fr.: A nemzeti jövedelem becslése. Bp. 1903. 24.
20. 1873 RAL XI/III/10 ill. Horn E: Államháztartásunk rendezéséről. Bp. 1874. 4.; 1874 RAL uo. és MOL PM K 255
21. Pesti Napló 1873. jan. 31.
22. A sorsjáték Magyarországon é. n. (1943) 189.
23. A valutaügyre... i. m. 1891. 84–88.
24. id. Platt: 1980/1 i. m. 3.
25. Komlos: 1983 i. m. 184.
26. MOL MÁH Z 51 16. cs. 226. t.
27. uo.
28. Fellner: 1908 i. m. 78. ill. Magyar Statisztikai Évkönyv. 1991. Bp. 1913. id. Fellner: Ausztria és Magyarország nemzeti vagyona. Bp. 1913. 61–62.
29. Fellner: 1908. i. m. 79. „...vagyis a nem kamatozó törzsrészesvényektől eltekintve...”
30. Sztérényi József: Gazdasági vonatkozások Ausztria és Magyarország között. Közgazdasági Szemle 1912. 723.
31. Appendix II.

APPENDIX I. A magyarországi értékpapírok területi megoszlása a századfordulón a különböző forrásmunkák alapján (miliárd K)

	Tabellen (1900–1904)		Fellner (1903–1916)		Bartsch (1917)		Katus (1978)		Komlos (1983)	
Tőke-álladékok	Magyarország	Ausztria	Tőke-álladékok	Magyarország	Vám- külföld	Vám- külföld	Magyarország	Ausztria	Magyarország	Ausztria
1892	4,0*		4,4	1,3	2,4	0,7	4,4	1,3	2,4	0,7
1901	4,4*		5,0	1,7	1,6	1,7	5,0	1,7	1,6	1,7
			1,8							
1903	4,6	1,4	1,1	2,1	1,3	2,0	2,1	2,1	1,4	2,3
1912			5,8	2,6	1,4	1,8	2,3	5,8	2,1	2,3
Egyéb magyar értékpapírok										
1892	1,0									
1901	2,6		2,7		1,8		1,5	0,7	0,6	0,2
1903			3,8**		1,2**	1,3**	4,0	1,8	1,5	0,7
1912			6,3		1,5	1,9	8,7	5,5	1,7	1,5

* csak kamatozó címletek, kamattizetés helye alapján
 ** 1901–05 átlagában
 *** (magán+községi)

Források: *Tabellen zur Währungs-Statistik* 2. Ausgabe. 2. Teil. Wien 1900–1904.

Fellner Frigyes: A nemzeti jövedelem becslése Bp. 1903.

Fellner Frigyes: A nemzetközi fizetési mérleg és alakulása Magyarországon Bp. 1908.

Fellner Frigyes: Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme Bp. 1916.

Franz *Bartsch:* Statistische Daten über die Zahlungsbilanz Österreich–Ungarns vor Ausbruch des Krieges. Mitteilungen des K. K. Finanzministeriums XXII. Wien 1917.

Katus László: Magyarország gazdasági fejlődése 1890–1914. In: Magyarország története VII. k. Bp. 1978.

John *Komlos:* The Habsburg Monarchy as a Customs Union. Economic Development in Austria–Hungary in the Nineteenth Century. Princeton University Press 1983.

APPENDIX II. A külföldi tőke a magyarországi ipari részvénytársaságokban a világháború előtt (millió K)

	Szerényi (1912)		Magyar Statisztikai Évkönyv (1913)		Bérend-Ránki (1955)		Külföldi finanszírozás és magyar nagyipari burzsoázia m.K.	%				
	számba vett vállalatok száma (m.K.)	ausztriai érdekeltség száma (m.K.)	RT-ok Befizetett rész- vények és kötvények (m.K.)	Mo-n Ausztriában földön (m.K.)	RT alaptőke (m.K.)	Külföldi finanszírozás m.K.			Külföldi finanszírozás % m.K.			
1. Vas és fémipar	15	100-110	44	86	48	32	6	317	102	32,2	3	1
2. Gépipar	20	40-45						107	47	44	7	6,9
Elektromossági ipar			128	193	136	37	20	125	20	16	12	9,2
3. Kő-, agyag-, üvegiipar			189	106	94	8	4	83	20	23,9	5	5,8
4. Fa- és csontipar			95	80	69	8	3	114	29	25,7	20	17,1
5. Bőrpar			20	15	9	5	1	24	15	61,1	0,3	1,4
6. Fonó-szövőipar	28	70-80	53	94	63	21	10	118	42	35,6	8	6,9
Ruházati ipar			20	12	9	3	-					
7. Papíripar	8	10-12	21	28	24	4	-	35	12	34,5	2,5	7,0
8. Élelmiszeripar	12	40	249	271	211	50	10	257	35	13,3	18	6,9
9. Vegyipar	28	70-75	101	165	96	29	40	156	78	49,6	13	8,6
10. Építőipar			29	18	15	1	2					
11. Sokszorosítóipar			73	22	21	1	-	17	-	-		
12. Bányászat-kohászat		100-120	30*	132*	80*	29*	23*	162**	39	24,1	19	11,7
13. Egyéb		25-30										
Összesen			1022*	1090*	794*	199*	97*	1515	439	28,9	108	7,1
				(72%)	(18,2%)	(8,5%)						

* 1915-re vonatkozó adat. Az összesítésbe nem vettük be a bányászatot és kohászatot
** csak bányászat

Források: Szerényi József: Gazdasági vonatkozások Ausztria és Magyarország között. Közgazdasági Szemle 1912. XXXVI. évf. 722.
Magyar Statisztikai Évkönyv. Új folyam XXI. 1913. Bp. 1915. 123-124.

Bérend Iván-Ránki György: Magyarország gyáripara az imperializmus első világháború előtti időszakában 1900-1914. Bp. 1955. 157.

*György Kövér: Historiographical
and Methodological Questions of the Measurement
of Capital Import in the Era of Dualism*

The question of the capital import in the last century was viewed in an ambiguous way by Hungarians after the Compromise of 1867 and as a result, also by Hungarian historians. Though they considered the capital coming from Vienna „alien”, only the capital from beyond the borders of the Monarchy was regarded as „foreign”. According to the conception of Marxist literature of economic history after 1945. Hungary’s „colonial” relations to Austria in the age of Neoabsolutism were replaced by a „semi-colonial” dependence after 1867, facilitated by the capital export of the Austrian bourgeoisie. This conception was reinforced by the method that did not accept as a starting point the contemporary data on the distribution of shareholders, saying that the significant question is not that of the shareholders abroad, but rather the following: how much of the Hungarian capital could be checked through them? Neither did the approach of the 1960s bring a fundamental change, though, in the meantime, capital import was transformed from an element of semi-colonial dependence into a modernizing factor. The quantitative investigations of the 1970s were successful regarding the capital import at the turn of the century, but now we can expect new results only from new types of sources, and example of which can be the survey of the bonds of the first Hungarian government stock, that is, the Hungarian Railway Loan, on the basis of the territorial distribution of coupon-redeeming in 1871 and 1886. The data question the theory according to which Austrian capital market had a crucial role in the capital import by the Hungarian state in the 19th century. Other data, on the other hand, advise us to be moderate with respect to the degree of internal accumulation in the period preceding World War I.

POGÁNY ÁGNES

AZ OSZTRÁK–MAGYAR BANK FELSZÁMOLÁSA

Az 1878-ban létrehozott Osztrák–Magyar Bank az Osztrák–Magyar Monarchia közös jegybankja volt, melynek kizárólagos joga volt az egész birodalomban a bankjegykibocsátás. Bár a Bank nem alkotta részét a Kiegyezésnek, léte, működése mégis ezen alapult. A központi bank dualisztikus felépítése nyilvánult meg abban, hogy Bécsben és Budapesten két egyenrangú Főintézetet állítottak fel, mindkettő élén az uralkodó által kinevezett kormánybiztos állt. A Főintézetek önállóan dönthettek a rendelkezésükre bocsátott hitelkeretek felhasználásáról, míg a banki politika alapvető meghatározóiról (kamatok, devizapolitika) a bécsi Főtanács döntött, melynek tagjait mindkét birodalomfél legtekintélyesebb gazdasági szakemberei közül választották.

Az Osztrák–Magyar Bank az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági közösségének nemcsak jelképe volt, hanem az egykori birodalom régiói közötti gazdasági együttműködés talán leghatásosabb ösztönzője, támogatója is egyben. Az Osztrák–Magyar Bank érdeme volt az, hogy az aranyra nem konvertálható korona valuta értékét 1914-ig meg tudta őrizni, s aranyparitása körül alakult ekkoriban árfolyama. Az egész birodalomban egységes kamatokat alkalmazott, s ennek igen fontos szerepe volt abban, hogy egységes pénz- és tőkepiac, korszerű bankrendszer alakult ki a Monarchiában. Kállay Tibor, a huszas évek magyar pénzügyminisztere sokak véleményét fogalmazta meg, amikor a legjobban működő közös intézménynek nevezte.¹

Bár a magyar közvélemény a Kiegyezés óta erősen megosztott volt a közös jegybank megítélésében, az önálló magyar bank körüli viták elültek már az első világháború idején. Akkor pedig, amikor végképp megpecsételődött az Osztrák–Magyar Bank sorsa, nem akadt Magyarországon olyan politikus, vagy gazdasági szakember, aki ne érezte volna veszteségnek a nagy nemzetközi tekintéllyel rendelkező intézmény megszüntetését.

Az Osztrák–Magyar Bank felszámolása voltaképpen két szakaszban történt; először darabokra szakították, de még tovább működött, majd csak ezt követően, a kész helyzetet már csak mintegy szentesítve mondta ki ügyében a végső szót a békekonferencia.

1. A szétszakíttatás: 1918. október – 1919. szeptember

2. A felszámolás: 1919. szeptember – 1922. május

Alkalmazkodás az új feltételekhez

1918 turbulens őszén a pénzügyi kérdések is a napi politika részévé lettek. Az önállósuló nemzetiségek az elszakadás deklarálását követő napokban némi

kezdeti habozás után hozzáláttak önálló pénzügyi rendszerük kiépítéséhez, melynek talán legfontosabb eleme a nemzeti szuverenitás szerves részének tekintett nemzeti jegybank és a nemzeti pénznem megteremtése volt. Ezen törekvések gyakorlati következménye pedig az Osztrák–Magyar Bank bankjegy monopóliumának megsértése, a bankfiókok tevékenységének korlátozása, majd államosítása az újonnan létrejövő vagy területüket Ausztria és Magyarország rovására növelő államokban, végül a közös jegybank felszámolásának követelése a párizsi békekonferencián.

Alois Rasin, az új Csehszlovákia pénzügyminisztere, a prágai Csehszlovák Nemzeti Bizottság tagja, akit mellesleg a háború alatt Bécsben hazaárulásért halált ítélték² első hivatali teendőjének tartotta, hogy a fegyverszünettel kapcsolatos tárgyalások miatt Párizsban tartózkodó Benest felkérje, a győztes nagyhatalmaknál kezdeményezze egy, az Osztrák–Magyar Bankot ellenőrző nemzetközi bizottság felállítását. Rasin elképzelései szerint a bizottság feladata a fedezetlen bankjegykibocsátás megakadályozása, vagyis az osztrák és a magyar kormánynak való jegybanki hitelnyújtás megtiltása lett volna.³ Javaslatát azonban nem kapott támogatást Párizsban.

Az Osztrák–Magyar Bank vezetése igyekezett a tőle telhető rugalmassággal alkalmazkodni az új helyzethez. Annak reményében, hogy az OMB tevékenységét az újonnan létrejövő államokban tovább folytathatja, a Bank vezetősége – hosszas belső viták eredményeképpen – bizonyos engedelményekre szánta el magát. Első lépésként engedélyezte, hogy a Bank prágai fiókja főintézeté alakulhasson át.⁴ Ez a csehek régi követelése volt, a Bank alapszabálya azonban, a szigorúan dualisztikus felépítésnek megfelelően, csak két főintézet felállítását tette lehetővé, egyet Bécsben és egyet Budapesten. Hajlandónak mutatkoztak az alapszabály túllépésére más kérdésekben is. A Bank Igazgatótanácsa azon az állásponton volt, hogy a Monarchia szétesése, illetve az utódállamok megalakulása következtében az új államokat is megilletik mindazon jogok, amelyeket a volt birodalom két kormánya élvezett az Osztrák–Magyar Bankkal szemben.⁵ Ennek megfelelően jártak el akkor, amikor elfogadták az új nemzetek kormánybiztosainak kinevezését a Bankhoz. A bankstatutum eredetileg két kormánybiztos működését tette lehetővé, akik az osztrák, illetve a magyar kormányt képviselték a Bank vezetőségében, és vétőjoggal rendelkeztek. Az utódállamok kormány megbízottjainak kinevezése 1920 nyaráig fokozatosan megtörtént, s ekkor nyolc állam képviselője foglalt helyet a Bank vezetőségében.⁶

Kormánybiztosok az Osztrák–Magyar Banknál, 1920 június⁷:

Csehszlovák:	dr. Josef Hladky (elődje: dr. Vladimír Vanicek)
Jugoszláv:	dr. Friedrich Ploj
Lengyel:	dr. Wilhelm Binder (elődje: dr. Nathan Loewenstein von Opoka)
Magyar:	Walkó Lajos (elődje: dr. Beck Lajos) Helyettese: dr. Márffy Albin (elődje: Walkó L.)
Nyugatukrán:	dr. Jaroslaus Wolanskyj (elődje: Anton Ritter Lukvon Lukaszewicz)
Olasz:	dr. Josef Luxardo
Osztrák:	dr. Gustav Ritter von Thaa Helyettese: dr. Hermann Schwarzwald (elődje: dr. Wilhelm Brauneis)
Román:	dr. Gregor Hostiuc

A kormánybiztosok megjelenése végül is nem felelt meg a hozzá fűzött várakozásoknak, helyett, hogy segítette volna az utódállamok kormányaival folytatott tárgyalásokat, a kompromisszumos megoldásokat, inkább újabb konfliktusforrást teremtett. A kormánybiztosokon keresztül az utódállamok ugyanis lehetőséget kaptak arra, hogy közvetlenül beavatkozhassanak a Bank minden egyes döntésébe, s a vétójog révén akár meg is akadályozhassák a számukra hátrányosnak tűnő határozatokat. Így például az 1920. június 2-án megtartott közgyűlésen a cseh kormánybiztos vétója megakadályozta az 1919. évre kifizetendő osztalék megszavazását. A cseh pénzügyi kormányzat véleménye szerint ugyanis egy felszámolás alatt álló intézmény nem fizethet osztalékot, mert az egyrészt csökkentené a felosztható vagyon összegét, másrészt az osztalék kifizetése újabb lökést jelentene az inflációs folyamatban. A közgyűlésen kibontakozott vitában mind a részvényesek képviselői, mind a Bank vezetősége azon az állásponton volt, hogy a felszámolás még ténylegesen nem kezdődött meg (a Jóvátéti Bizottság csak ezt követően nevezte ki a felszámoló biztosokat), továbbá a békeszerződés nem tiltotta meg az osztalék kifizetését, végül az 5%-os osztalék összege (6,3 millió korona) elenyésző a több milliárdos pénzforgalomhoz képest, tehát nem lehet kimutatható hatása az inflációra. Mindezek alapján tehát nem indokolható az osztalék kifizetésének tilalma. A cseh kormánybiztos mindezek ellenére fenntartotta vétóját, s ezzel megakadályozta az 1919. évi osztalék kifizetését,⁸ annak ellenére, hogy az Osztrák–Magyar Banknak nagyon sok cseh nemzetiségű részvényese volt, többségük kis pakett birtokosa.

Az Osztrák–Magyar Bank bécsi központjának legfőbb törekvése az volt a fegyverszünetet követő hónapokban, hogy a bank működése fenntartható legyen a széthullott birodalomból kialakuló államokban is. A közös valuta és a közös jegybank megőrzése volt az a cél, amelynek érdekében áldozatokra is kész lett volna. A csehszlovák kormány kezdetben hajlandónak mutatkozott a jegybank közösség fenntartására, de az együttműködést feltételekhez kötötte. A már említeteken kívül (a prágai főintézet felállítására, illetve csehszlovák kormánybiztos kinevezése) a kívánatos antiinflációs politika érdekében követelte a hadikölcsön kötvényekre nyújtott jegybanki lombardhitelek megszüntetését, valamint azt, hogy a Bank csak az összes utódállam beleegyezésével adhasson kölcsönt bármelyik kormány részére.⁹ Az állam által kibocsátott hadikölcsön kötvényekre nyújtott jegybanki hitelek a háború finanszírozásában igen fontos szerepet játszottak, egyes források szerint így módon fedezték a hadikiadások 53%-át.¹⁰ 1918 végén pedig különösen nagy arányokat öltött a hadikölcsön lombard iránti igény az Osztrák–Magyar Bank fiókjainál, s mivel a két hadviselő állam garanciát nyújtott a Banknak a hadikölcsön zálogra nyújtott hiteleinél bekövetkező esetleges veszteségekre, ezért a hitelbírálat sem volt ekkor már minden esetben elég szigorú, s a Bank meglehetősen nagyvonalúan hitelezett ezen állami értékpapírokra. Hasonló volt a helyzet a közvetlenül a kormányoknak folyósított kölcsönök esetében. Az osztrák és a magyar kormány, valamint az Osztrák–Magyar Bank között 1915. július 15-én létrejött megállapodásnak megfelelően a Bank rendszeresen (évente több alkalommal) 1,5 milliárd korona kölcsönt nyújtott a két kormánynak (kvótaarány szerint megosztva), adóslevelek ellenében.¹¹ Ezeket a kölcsönöket a csehszlovák tiltakozás ellenére még 1918 végén is folyósította a Bank, így például a Károlyi-kormánynak is rendelkezésére bocsátották a kvótaarányosan járó 546 millió koronát. Az

adott politikai és gazdasági helyzetben sem az osztrák, sem a magyar kormány nem mondhatott le ezekről az összegekről. Az említett csehszlovák követeléseket a Bank vezetése mindezek következtében teljesíthetetlennek találta, és a csehszlovák pénzügyi kormányzattal folytatott tárgyalások során nem sikerült e kérdésekben kompromisszumra jutni. Bár Bécs és Budapest még 1920 és 1921 folyamán is támogatta volna a Bank közös működésének fenntartását, e törekvések hajótörést szenvedtek az új államok ellenvéleményének zátonyán.

A jegybank és valutaközösség felszámolása

Bár a zágrábi Nemzeti Tanács nyilatkozata nem volt ellenséges az Osztrák–Magyar Bank iránt, már 1918 novemberében arról érkeztek hírek Bécsbe és Budapestre, hogy a Bank privilégiumát sértő intézkedéseket hoztak a Szerb–Horvát–Szlavón Királyságban. A Bank képviselője zágrábi tárgyalásainak eredményeképpen a jugoszláv kormány állami felügyelet mellett engedélyezte a szlovéniai és horvátországi fiókok zavartalan működését, s megállapodtak egy jugoszláv kormánybiztos kinevezéséről is. 1919 elejétől azonban ismét korlátozták a Bank tevékenységét. A bankfiókokat zár alá vették, és január 8-án megkezdődött a bankjegyek bélyegzővel való elkülönítése, ekkor még csak statisztikai indokokra hivatkozva, 1919. november 5-én pedig már a tényleges lebélyegzés is megindult. A korona lebélyegzése, melyet aztán a békeszerződés is előírt, voltaképpen a pénz közös forgalmát szüntette meg, és a nemzeti bélyegző a nemzeti pénznemet hozta létre, az önálló pénzkibocsátás lehetőségét teremtette meg. A lebélyegzést követően Jugoszláviában megtiltották a bélyegzővel nem rendelkező bankjegyek (vagyis az osztrák–magyar korona) használatát, majd hozzákezdtek a pénzforgalom egységesítéséhez, 4:1 arányban váltva át a koronát dínárra.¹²

Csehszlovákia is 1918 végén kezdett hozzá önálló pénzügyi rendszerének kiépítéséhez. Rasin pénzügyminiszter visszaemlékezései szerint ennek oka az volt, hogy a csehszlovák kormány kívánságait az OMB nem teljesítette. A csehszlovák pénzügyi kormányzat megalakulásától kezdve szigorú deflációs politika hívének mutatkozott, s már ezért sem érthetett egyet a hadikölcsön kötvényekre nyújtott jegybanki hitelekkel, még kevésbé a közvetlenül a kormányoknak folyósított OMB kölcsönökkel. A prágai kormány azért is ellenezte a hadikölcsön lombardot, mert nem akarta átvállalni osztrák, illetve magyar elődeitől azt a garanciát, melynek révén a Banknak e hitelfajtánál előálló veszteségek esetén kárpótlást ígértek. Miután az OMB a már említett okok miatt nem volt hajlandó e hitelfajtákat megszüntetni, Rasin pénzügyminiszter 1919. január 8-án megtiltotta az OMB csehszlovák területen levő fiókjainak a hadikölcsön kötvényekre folyósított lombardkölcsönt.¹³

Az Osztrák–Magyar Bank és a prágai kormányzat viszonyát tovább rontották a Bank kormánykölcsönei. Rasin visszaemlékezései szerint akkor született meg a döntés az önálló jegybankról és valutáról, amikor az OMB nemcsak a szokásos 1,5 milliárdos kölcsönt utalta ki, de 1918 október végén, a csehszlovák tiltakozás ellenére, megszavazta a Lamasch kormány 2 milliárdos hitelkérelmét is.¹⁴ Az Osztrák–Magyar Bank krónikása azonban nem ennek tulajdonítja a különválásról szóló döntést, hanem már korábban elhatározott s aprólékosan kitervelt lé-

péssorozatnak tartja az önálló csehszlovák pénzügyi rendszer kiépítését.¹⁵ Tény azonban, hogy 1918 novemberében Prágában hozzákezdtek a valutalebélyezés előkészületeihez. November 14-én utasították az OMB fiókjait a folyószámlák zárolására. Az Osztrák–Magyar Bank bankjegy privilégiumának Csehszlovákia területén való megszüntetését jelentette az az intézkedés, mely a Böhmische Landesbankot bankjegymissziós joggal ruházta fel 1918. november 19-én.

Az osztrák–magyar korona bankjegyek lebélyezéséről intézkedő rendelet 1919. február 25-én jelent meg, s ennek előkészítéseket ugyanezen a napon rendeleti úton zárolták a folyószámlákat, megtiltották a külföldről való pénzáttalásokat, valamint az esedékes kincstárjegyek beváltását.¹⁶ A volt közös jegybank már másnap, február 26-án táviratban tiltakozott alapszabályában rögzített jogainak megsértése miatt. A csehszlovák pénzügyminiszter válaszában a már ismertett álláspontot ismételte, elfogadhatatlannak tartva a Bank államkölcsönökkel kapcsolatos gyakorlatát, a pénzforgalom állandó növelése miatt pedig egyenesen azzal vádolta meg az Osztrák–Magyar Bankot, hogy szándékosan rongja a korona értékét.¹⁷ A lebélyezés március 3-tól 9-ig tartott, s bár elvileg nemzeti alapon (csak a cseh és szlovák koronatulajdonosok javára) vagy területi alapon is végre lehetett volna hajtani, a kormány végül az utóbbi mellett döntött, így minden Csehszlovákia területén élő bankjegytulajdonos becserélhette pénzét nemzeti jellel ellátott koronára. A pénzcseré során a lebélyezett bankjegyek felét 1%-os kamatozású kényszerkölcsönként visszatartották, az inflációt mérséklő hatást várva az intézkedéstől. Jugoszláviához hasonlóan, Csehszlovákiában sem bélyegezték le a 25 és 200 koronásokat (csak egyik oldalukon nyomott, úgynevezett fehér pénzek), valamint az 1918 szeptemberében kibocsátott 10 000 koronást sem, melynek már emissziója ellen is tiltakozott a csehszlovák pénzügyi kormányzat. 1919. március 10-től Csehszlovákiában csak a lebélyezett pénzjegyek számítottak hivatalos forgalmi eszközöknek, melyeket kényszerforgalmú államjegyeknek minősítettek.¹⁸ Az Osztrák–Magyar Bankkal való szakítást a március 6-i rendelkezés tette teljessé, mely létrehozta a Pénzügyminisztérium egyik osztályaként működő és a központi bank szerepkörét ideiglenesen betöltő Bankhivatalt. Az Osztrák–Magyar Bank fiókjait kisajátították, munkatársainak többségét az új Bankhivatal alkalmazta. Április 10-én került sor az új pénznem, a csehszlovák korona (szokol) bevezetésére.¹⁹

Ausztriában 1919. február 27-én adták ki a lebélyezésről intézkedő rendeletet, március 25-én pedig a német–osztrák koronáról szólót, mely az új pénznem értékét a régiével azonosan állapította meg, az Osztrák–Magyar Bank jogait pedig változatlanul hagyta.²⁰

Lengyelországban nem volt lebélyezés. 1919. március 23-án a Minisztertanács határozat alapján zár alá vették a Bank lengyel területen fekvő tulajdonát, és 1920. március 24-én elrendelték az osztrák–magyar korona lengyel márkára való átváltását.²¹

Romániában több egymást követő felülbélyegzési rendelet után, 1920. augusztus 12-én cserélték be az osztrák–magyar koronát leire (1000 Lei=300 korona arányban).²²

Magyarországon, Ausztriához hasonlóan, zavartalanul folytathatta tevékenységét az Osztrák–Magyar Bank. A Tanácsköztársaság alatti államosítást nem számítva, az egymást váltó kormányok nem korlátozták működését. A Károlyi

kormány által eredetileg 1919 márciusára kitűzött korona felülbélyegzést elsodor-
ta a proletárdiktatúra kikiáltása, így arra csak egy évvel később, 1920. március 19
– április 11. között kerülhetett sor. Az eljárás során, hasonlóan a többi utódállam-
hoz, szigorú postai- és határellenőrzést rendeltek el²³, a bankjegyek becsempészé-
sének megakadályozása végett. A lebélyegzésre bemutatott bankjegyek értékének
50%-át kényszerkölcsonként az államháztartás vette igénybe, melynek ellenében
4%-os kamatozású, át nem ruházható állami kötvényeket kaptak a bankjegyek tu-
lajdonosai²⁴. A lebélyegzett bankjegyek újonnan kibocsátott magyar koronára va-
ló becserélése az 1921 augusztusában felállított Állami Jegyintézet, az ideiglenes
jegybank feladata lett.

1919 elejétől fennakadásokat okozott a Bank működésében, hogy megsza-
kadott a kapcsolat a demarkációs vonalak mögé került fiókokkal. A bankfiókok tu-
datosan készültek a megszállásra, az értékeket az esetek többségében sikerült Bu-
dapestre vagy egy biztonságosabbnak tűnő közeli nagyvárosba szállítani. A meg-
szálló cseh, román, szerb csapatok nem tartották tiszteletben az OMB-re vonatko-
zó jogszabályokat, a fiókok épületeit nem egy esetben kisajátították, a tisztviselő-
ket az utcára rakták.²⁵ A temesvári fiók egész bűnlajstromot állított össze arról,
hogy a szerb és francia hatóságok hányszor és hogyan sértették meg az OMB sza-
badalmát.²⁶ A menekülők tízezrei között ott voltak a Bank tisztviselői, altisztjei is.

Az Olaszország által megszállt területeken levő bankfiókok még a meg-
szállás előtt beszüntették működésüket. Az olasz kormány e területen is megszü-
ntette az osztrák–magyar korona forgalmát, s elrendelte átváltását olasz lírára,
1000 korona=40 líra árfolyamon. A trieszti, bolzanoi és goriziai bankfiókok egy-
szerű adásvétel útján kerültek az olasz jegybank, a Banca d'Italia tulajdonába.²⁷

Az Osztrák–Magyar Bank felszámolása

A Bank felszámolásáról hivatalosan a Saint Germain-en-Lay-i osztrák bé-
keszerződés rendelkezett. A békedelegációban a Bankot Max Rapp vezértitkár
(Generalsekretár) képviselte, de jelen volt dr. Viktor Brauneis miniszteri tanácsos,
osztrák kormánybiztos és a bécsi nagybankok megbízottai is.²⁸

A békeszerződés tervezetének átnyújtását követően, 1919. július 25-én az
Osztrák–Magyar Bank vezetése levelet írt Paul Dutasta nagykövetnek, a békekon-
ferencia főtítkárának, melyben felhívták figyelmét arra, hogy az átadott tervezet
szövege alapjaiban sérti a Bank privilégiumát. Lehetőséget kértek arra, hogy a
Bank saját delegációt küldhessen a béketárgyalásokra, mivel az OMB érdekeit
egyik állam sem képviselheti ott. Amennyiben a külön képviselést nem engedé-
lyeznék, akkor pedig a Bankról rendelkező 202. cikkelyt (a végleges szövegben
ez a 206. c. lett) vegyék ki a békeszerződésből, s az Osztrák–Magyar Bank sorsá-
ról a Jóvátételi Bizottság vagy esetleg más különbizottság döntsön később.²⁹ A le-
véllel sem tudtak azonban engedményt elérni.

A békeszerződés tervezetre adott osztrák válasz (ezt 1919. július 20-án
nyújtották át) tartalmazta a Bank vezetőségének a tervezettel kapcsolatos állás-
pontját is. Itt is hangot adtak annak a meggyőződésüknek, hogy a tervezet nagy
mértékben csorbítja a Bank jogait. Nehezményezték, hogy a megfogalmazás sze-
rint „Az Osztrák–Magyar Bank felszámolásának műveletei az Ausztriával kötött

Békeszerződés aláírását követő napon kezdődnek.” A Főtanács véleménye szerint a központi bank egyik napról a másikra való felszámolása súlyos gazdasági válságot eredményezne, ezért azt kérték, hogy a likvidáció kezdete 1920. január elsejére legyen halasztható (ekkor járt le ugyanis az OMB privilégiuma). Elfogadhatatlannak tartotta a Bank azt is, hogy a békeszerződés egyedül Ausztria és Magyarország köteleességévé tette a külföldön levő korona bankjegyek tulajdonosainak kártalanítását, holott az összes utódállamnak kellett volna azokért egyetemleges kötelezettséget vállalnia.³⁰

Az Osztrák–Magyar Bank alapszabályának 107. §-a értelmében a Bank a bankjegy monopólium lejártá után is tovább folytathatja a bank- és jelzáloghitellel kapcsolatos üzleteit. Az OMB ezen jogát 1892-ben, a valutareform idején pénzért vásárolta meg az államkincstártól. A békeszerződés által előírt teljes felszámolással a Bank elveszítette ezen jogát is. A bank olyannyira fontosnak tartotta ezen joga érvényesítését, hogy még 1920. december 18-án tartott rendkívüli közgyűlésén is határozatot hozott a bank- és jelzálogüzlet fenntartásáról a bankjegy-kibocsátási monopólium megszűntét követően. Az elképzelések szerint az így megőrzött Bank lett volna az a csíraintézmény, melyből később az új osztrák, illetve magyar központi bankot létre lehetett volna hozni.³¹

Az Osztrák–Magyar Bank tiltakozása természetesen pusztába kiáltott szó maradt, s az 1919. szeptember 10-én aláírt osztrák békeszerződés változatlan formában ismételte meg a Bank által kifogásolt pontokat. Ugyanakkor sok szempontból már csak a kész tényeket rögzítette, amikor kötelezte a volt Monarchia területén megalakult utódállamokat a bankjegyközösség megszüntetésére. Az utódállamok kötelesek voltak a békeszerződés aláírását követő két hónapon belül a korona bankjegy felülbélyegzésére, és egy naptári éven belül a bankjegycserére. Mint láhattuk, ezek a műveletek 1919 őszén már majdnem minden utódállamban megkezdődtek, sok országban pedig már lezajlottak. A bevont bankjegyeket az utódállamok kötelesek voltak a Jóvátételi Bizottságnak átadni.³²

A békeszerződés különbséget tett az OMB által 1918. október 27. előtt illetve az ezt követően kibocsátott bankjegyek között, és csak az előbbiekre ismerte el az összes utódállam kötelezettségét. Az október 27. után kibocsátott bankjegyekért az osztrák és a magyar állam volt köteles beváltási garanciát vállalni. Az Osztrák–Magyar Bank vezetése ez utóbbi megkülönböztetést értelmetlennek és technikailag megoldhatatlannak tartotta.³³ A megkülönböztetés alapjául a Bank of England emissziós gyakorlata szolgált, ahol a bankjegyeken mindig feltüntették a kibocsátás időpontját, s a Bankba visszakérülő bankjegyeket megsemmisítették. Az OMB gyakorlata azonban az volt, hogy a bankjegyek mindaddig forgalomban maradtak, amíg teljesen el nem használódtak, így utólag nem lehetett megállapítani a kibocsátás pontos időpontját.

A békeszerződés más pontjai is arról árulkodtak, hogy megfogalmazói egyáltalán nem ismerték az OMB helyzetét, tevékenységét, jogait. A Bankot az állami intézmények közé sorolták, amikor a többi közös intézménnyel együtt felszámolásra ítélték. A valóság azonban ezzel szemben az volt, hogy az Osztrák–Magyar Bank magánjogi társaság (részvénytársaság) volt, melyet a Monarchia bankjegykibocsátási monopóliummal ruházott fel.

Az 1920. június 4-én a kis Trianon palotában aláírt magyar békeszerződés Osztrák–Magyar Bankra vonatkozó 189. cikke szó szerint megegyezett az osztrák

diktátum 206. cikkével. A magyar delegáció jegybank szakértője, Popovics Sándor, az OMB egykori kormányzója, nyugalmazott magyar pénzügyminiszter volt.

1920 nyarán, amikor már Magyarországot is érvényes nemzetközi szerződés kötelezte az Osztrák–Magyar Bank felszámolására, az mint közös jegybank már hónapok óta nem létezett. 1919. december 31-én lejárt privilégiuma, ezt követően már csak Bécsben és Budapesten tartotta fenn működését, ám szigorúan elkülönített üzlet- és számlavezetés mellett. Az OMB Osztrák Üzletvezetősége 1922 decemberéig, az osztrák pénzügyi rekonstrukcióig, az önállóan működő Magyar Üzletvezetőség pedig 1921. július 31-ig, a Magyar Királyi Állami Jegyintézet megalakulásáig folytatta tevékenységét.

A békeszerződés tehát jószerivel csak a felszámolás tényét rögzítette, annak módjáról azonban már nem rendelkezett, s nem határozott a talán legkritikusabb kérdésről, az Osztrák–Magyar Bank vagyonának utódállamok közötti felosztási módjáról sem. Ezeknek a bonyolult, számos ország érdekeit sértő kérdéseknek a megoldását a felszámolóbiztosok intézményére bízta. A békeszerződés 189. cikkének 7. pontja kimondta: „A felszámolást a Jóvátételi Bizottság részéről erre a célra kinevezett biztosok végzik. A felszámolás folyamán a biztosoknak a Bank alapszabályait és általában a Bank üzletvezetésére vonatkozó szabályzatokat kell szem előtt tartaniok, amennyiben a jelen cikk rendelkezéseivel nem ellenkeznek. Ha a felszámolásra irányadó jogszabályok értelmezése iránt kétségek támadnak, akár a jelen cikkekben, akár a Bank alapszabályaiban foglalt rendelkezésekről van is szó, a vitás esetben vagy a Jóvátételi Bizottság vagy a Bizottság által kinevezett döntőbíró határoz. A határozat ellen fellebbezésnek nincs helye.”³⁴

A felszámolóbiztosok kinevezése igen sokáig elhúzódott, a Jóvátételi Bizottság csak 1920. július 20-án jelölte ki Edmond A. Whitman, dr. Giuseppe Luxardo (aki egyben az OMB olasz kormánybiztosa is volt), valamint Alexander Zeuceanu urakat. Az utódállamok közötti, időnként áthidalhatatlannak tűnő nézeteltérések következtében azonban 1921 elején lemondott Whitman, helyére 1921. február 28-án Gilbert de Monès del Pujolt nevezték ki.³⁵

A felszámolási tárgyalások 1920 augusztusában, közel egy évvel az osztrák békeszerződés aláírása után, kezdődtek csak meg. Az utódállamok közötti alapvető érdekellentétek már az első megbeszélések során nyilvánvalóvá váltak, a leginkább vitatott kérdés a vagyon felosztásának módja volt. Az újonnan létrejött nemzetállamok ugyanis minél előbb autonóm gazdaságpolitikát, s ehhez új központi bankot szerettek volna, s már csak ezért is igényt tartottak a volt közös jegybank vagyonának és érckészletének megfelelő hányadára. Nem akarták viszont magukra vállalni a volt Monarchia államadósságát, különösen nem a háborút finanszírozó hadikölcsön kötvényeket és kincstárjegyeket.

Míg az új államok az arányos osztozás elvét akarták alkalmazni, Ausztria és Magyarország a területi elvhez ragaszkodott. A békeszerződésekben is alkalmazott elvre hivatkozva (az újonnan megalakult államok területén található volt monarchiabeli vagyontárgyak az érintett új állam tulajdonába kerülnek), az Osztrák–Magyar Bank érckészletének 80%-át Ausztria, 20%-át pedig Magyarország számára követelték. Az osztrák és magyar tárgyalófél (a magyar kormány teljhatalmú megbízottja a felszámolási tárgyalásokon Popovics Sándor volt)³⁶ nem értett egyet azzal sem, hogy a Bank vagyonát az utódállamok között kell felosztani. Álláspontjuk szerint az Osztrák–Magyar Bank nem állami intézmény, hanem a

polgári jog keretébe tartozó részvénytársaság, így felszámolása esetén vagyona a részvényeseket illeti meg. A Bank szabadalma kimondta: „Ha a szabadalom nem újíthatná meg, és a két kormány azon jogát, hogy az egész banküzletet a jelzálogosztály kivételével átveszi, megvalósítaná, úgy a kormányok részvényenként 1520 koronát, valamint a tartalékalapnak az egyes részvényesre eső részét, mely a 107. szakasz értelmében a részvényesnek kifizetendő, lefizetni tartoznak és pedig választásuk szerint aranyban vagy pedig az aranyban azon egyenértékében, melyet 1892-ben az érmeegységben megállapított mező alapján az ki fog tenni. Ez a megállapodás arra szolgál, hogy *felszámolás esetén* (kiem. tőlem: P. Á.) a részvényesek igényeit a bank érckészletére ki lehessen elégíteni.”³⁷

A felmerült nézeteltérések tisztázása, illetve a vélemények közelítése végett a felszámolóbiztosok 1921 ősze és 1922 márciusa között három konferenciát hívtak össze. Az 1921 október közepén megrendezett prágai tárgyalások egyik témája az a megoldhatatlannak tűnő feladat volt, melyet a békeszerződés rótt a résztvevőkre, el kellett valahogyan különíteni az 1918. október 27. előtti, illetve az azt követően kibocsátott bankjegyeket³⁸. A csehszlovák kormány fejkvóta megállapítását javasolta, állampolgáronként 500 koronában határozva meg az október 27. előtti kibocsátott bankjegy mennyiségét.³⁹

1922 januárjában elvi megállapodás született az osztozkodás módjáról. Az osztrák és a magyar fél beleegyezett abba, hogy a lebélyegzések, illetve a bankjegycserék során az egyes utódállamok által bevont, majd a Jóvátételi Bizottságnak beszolgáltatott korona bankjegyek összege, illetve ennek 1918. október 27. előtti kibocsátású részének az utódállamok közötti megoszlása alapján fognak osztozni a Bank aktíváin és passzíváin.⁴⁰

Az 1922. március 14-én Bécsben elfogadott jegyzőkönyv végül is, a békeszerződés szellemének megfelelően, figyelmen kívül hagyta az Osztrák–Magyar Banknak és részvényeseinek érdekeit. A megállapodás főbb pontjai a következők voltak:

1. Az utódállamok átveszik a Bank összes kereskedelmi aktíváját és passzíváját, az arany, a valuták és devizák kivételével.
2. Az arany-, a valuta- és devizakészlet a külföldi bankjegytulajdonosok, arany- és valutahitelezők kártalanítására fordítatik.
3. A nemesérckészlet maradványa az utódállamok között kerül felosztásra, annak megfelelően, ahogy 1918. október 27-e előtti kibocsátású bankjegykészletük az összkibocsátáshoz aránylik.
4. A nemesérckészlet által nem fedezett bankjegy tömeget 1918. október 27. utáni kibocsátásnak kell tekinteni.
5. Ezen bankjegyek ellenértékeként Ausztria és Magyarország 2,5–2,5 milliárd aranykoronát bocsát a többi utódállam rendelkezésére.⁴¹ Ennek fejében Ausztriát és Magyarországot felmentették minden más, a felszámolási tömeggel, illetve az utódállamokkal szemben felmerülő kötelezettség alól, és tartozásaikat a Bankkal, illetve a többi állammal szemben törlesztettnek tekintették⁴².

Az 1922. március 14-i megállapodás talán legfontosabb része az volt, hogy az utódállamoknak sikerült megegyezniük a felosztási kulcsban, melynek alapján az 1918. október 27. előtti kibocsátott bankjegyek mennyiségét is már meg lehetett határozni. A kulcsot a lakosság száma és a begyűjtött, illetve becserélt bank-

jegyek mennyisége alapján számították ki. A tárgyaló felek megegyeztek abban is, hogy az Osztrák–Magyar Bank 1918. október 27. előtt 30 milliárd koronát bocsátott a pénzforgalom rendelkezésére, amiből 1,5 milliárd korona került külföldre⁴³.

1. tábla

**Az OMB bankjegykibocsátásának megoszlása az utódállamok között,
a bécsi jegyzőkönyv szerint (milliárd korona)⁴⁴:**

	Összes bankjegykibocsátás	Ebből 1918. X. 27. előtti
Ausztria	7,428	4
Csehszl.	8,357	6,1
Lengyel.	2,739	2,15
Magyar.	8,5	4
Olasz.	3,5	2,5
Románia	8,717	6,1
Sz. H. Sz.	5,686	4,27
Összesen	44,927	29,12

Ausztria és Magyarország viszonylag csekély eredményeket tudott a többfordulós felszámolási tárgyalásokon elérni. Az Osztrák–Magyar Bank részvényeseinek pedig igen csekély kárpótlással kellett beérniük, nekik jutottak a Bank bécsi főintézetének (Bankgasse), illetve vidéki fiókjainak ingatlanai és berendezései, valamint a bankjegynyomda⁴⁵. Ezeket egyébként később a megalakuló Osztrák Nemzeti Bank a tulajdonosoktól ONB részvényekkel megváltotta.⁴⁶

A részvényesek kismémmizése igen nagy felháborodást váltott ki. A háború kitörését megelőző években a Pénzintézetek Országos Egyesülete mozgalmat indított tagjai körében avégett, hogy Osztrák–Magyar Bank részvényeket vásároljanak, ily módon igyekezték a magyar érdekeket képviselni az osztrák és cseh túlsúllyal szemben a Bank közgyűlésein. Akkoriban 14 000 korona volt az OMB részvény árfolyama. 1922-ben viszont mindössze 14 békeértékű koronában szabták meg a kártalanítás részvényenkénti összegét.⁴⁷

Magyarországon nagy indulatokat kavart az is, hogy az ország lemondott 2,5 milliárd aranykoronáról. Popovics Sándor így magyarázkodott: „Ezt az áldozatot meg kellett hoznunk az egyezség érdekében, és meg lesz az az előnye, hogy hamarabb készen leszünk a régi jegybank likvidációjával, amely nélkül sokáig elhúzódott volna, és a halasztás tetemesen csökkentette volna a likvidációs tömeget.”⁴⁸

A felszámoló bizottság és Magyarország közötti szerződés 1922 májusában jött létre⁴⁹. A szerződés szerint a magyar kormány megvásárolta az Osztrák–Magyar Banknak Magyarország trianoni határain belül fekvő telkeit, épületeit és berendezéseit 2 738 232 korona értékben (ld.: 2. tábla).

A vételárát beleszámították abba az összegbe, amely Magyarországot „mint az Osztrák–Magyar Bank jegyeinek tulajdonosát illeti meg, azon a címen, hogy a régi Osztrák–Magyar Monarchiából területeket kapott azon a címen, hogy a nevezetes monarchia összeomlásából keletkezett.”⁵⁰ A szerződés csak a 16 megmaradt vidéki fiókot, illetve azok vételárát sorolta fel, a budapesti Főintézet-

ről 1921 áprilisában külön megállapodás született. A szerződést aláíró Popovics Sándor annak az intézménynek a halálos ítéletét hagyta jóvá, amelynek éveken át kormányzója volt. A Monarchia legjobban működő közös intézménye, melynek talán felszámolása is éppen ezért húzódtott a legtovább, 1922-ben már papíron sem létezett.

2. tábla:

Az Osztrák–Magyar Bank felszámolásakor a magyar kormány által megvásárolt bankfiókok vételára (aranykorona)

	ingatlanainak	a bankfiók vételára	berendezéseinek
1. Békéscsaba	221 110		7 626
2. Debrecen	200 832		4 604
3. Eger	44 106		4 969
4. Győr	278 267		18 460
5. Kaposvár	110 698		5 367
6. Kecskemét	125 584		7 297
7. Miskolc	225 384		5 523
8. Nagykanizsa	140 186		5 442
9. Nyíregyháza	193 902		5 633
10. Pécs	219 116		5 632
11. Sátoraljaújhely	265 623		6 029
12. Sopron	120 533		4 598
13. Szeged	150 560		3 890
14. Székesfehérvár	108 264		5 936
15. Szolnok	157 099		6 666
16. Szombathely	74 167		5 129
Összesen	2 635 431		102 801

Forrás: „Szerződés a felszámolás alatt lévő Osztrák–Magyar Banknak a magyar állam területén fekvő telkeinek, épületeinek és berendezéseinek (kivéve a budapesti központi telep telkeit, épületeit és berendezéseit) adás-vétele tárgyában.”

MOL Z4 8. csomó 448/1922 213, 215. oldal.

Jegyzetek

1. OL K 275 PM Kállay iratok. 1. csomó. Kiegészítési tárgyalások, Kállay Tibor kéziratos feljegyzései.
2. Szarka László: Életrajzi jegyzetek. In: T. G. Masaryk: A világforgóradalom 1914–1918. Európa Könyvkiadó Bp. 1990.
3. Rasin, Alois: Financial policy of Czechoslovakia during the first years of its history. Oxford, 1923. 16.

4. Dr. S. Pressburger: Oesterreichische Notenbank 1816–1966. Geschichte der Oesterreichischen Noteninstituts, Wien 1966. 319–320.
5. Außerordentliche Sitzung der Generalversammlung der Oesterreichisch-ungarischen Bank am 31. Oktober 1919. 23.
6. u. o.
7. u. o. 22. old.
8. XXXIX. regelmäßige Jahressitzung der Generalversammlung der Oesterreichisch-ungarischen Bank am 2. Juni 1920. XXVI–XXVIII.
9. Rasn: id. mű 17.
10. Teleszky János: A magyar állam pénzügyei a háború alatt. Bp. 1927. 418.
11. Popovics Sándor: A pénz sorsa a háborúban. Bp. 1926. 62.
12. Außerordentliche... 23–24.
13. Rasin: id. mű 17.
14. u. o., 20.
15. Pressburger: id. mű 326.
16. u. o. Außerordentliche Sitzung 24–25.
17. Rasin: id. mű 29–31. Außerordentliche Sitzung 25.
18. Rasin: id. mű: 22–28.
19. Außerordentliche Sitzung 25.
20. u. o. 25–26.
21. K. Dierschke–dr. F. Müller: Die Notenbanken der Welt unter besonderer Berücksichtigung der Veränderungen und Neugründungen in der Zeit 1914–1925, und mit dem amtlichen Wortlaut der Notenbankgesetze in Deutschland, England, Frankreich, Rußland und die Vereinigten Staaten von Amerika (Federal Reserve Act). Band I–II. Verlag für Bargeldlose Zahlungsverkehr. Robert Gürgens, Berlin 1926. 359–420.
22. Außerordentliche Sitzung 28.
23. Pesti Napló 1920. március 19.
24. Id.: 1700/1920. sz. M. E. rendelet.
25. OL Z1 46. és 47. csomó vidéki fiókok jelentései 1919 január, február.
26. OL Z1 46. csomó, 1/1919. 14–19.
27. Außerordentliche Sitzung 28.
28. Pressburger: id. mű 337.
29. Außerordentliche Sitzung, Anhang I. Schreiben des Herrn Vizegouverneurs Dr Ferdinand Wimmer an den Generalsekretär der Friedenskonferenz Herrn Paul Dutasta, 37–38.
30. Pressburger: id. mű. 340–341.
31. Außerordentliche Sitzung der Generalversammlung der Oesterreichisch-ungarischen Bank am 18. Dezember 1920. XVII–XVIII.
32. 1921:XXXIII. tv. A Trianonban kötött békeszerződés. 189. cikk. Magyar Tövénytár 1921.
33. Außerordentliche Sitzung...am 31. Oktober 1919. 30–31.
34. 1921:XXXIII. t.–c. 189. cikke.

35. OL Z1 50. csomó 709/2/1921. sz. OMB vezérutkári rendelet és Z4 8. csomó 448/1922. 210.
36. u. o.
37. Jirkovszky Sándor: Az Osztrák–Magyar Monarchia jegybankjának története. Budapest, Athenaeum 1944. 221. és Osztrák–Magyar Bank Alapszabályzat.
38. Pesti Hírlap 1921. október 12.
39. Rasin: id. mű 17.
40. Pesti Napló 1922. január 18.
41. Pressburger: id. mű 342. Dierschke–Müller: id. mű 360–361.
42. Pesti Napló 1922. január 18.
43. Rasin: id. mű 62.
44. u. o.
45. Dierschke–Müller: id. mű 361.
46. Pressburger: id. mű 342.
47. Pesti Napló 1922. március 17.
48. Pesti Napló 1922. március 17.
49. OL Z4 8. csomó, 448/1922. 210–219.
50. u. o. 212.

*Ágnes Pogány: The liquidation
of the Austro-Hungarian Bank*

In the autumn of 1918 financial issues became part of everyday politics. The nationalities of the Austro–Hungarian Monarchy now becoming independent, in the days following the declaration of the separation, set out to build their own financial establishments, the most important element in which was perhaps the establishment of the national bank of issue and the national currency, regarded as integral parts of national sovereignty. The practical consequence of these efforts would be the violation of the banknote monopoly of the Austro–Hungarian Bank, the restriction of the activities, and then the nationalization of the branch offices in the new-born states and then, finally, the demand at the Paris peace conference to liquidate the common central bank.

The leaders of the Austro–Hungarian Bank tried with as much flexibility as they were capable of to adjust to the new situation. Hoping that the Austro–Hungarian Bank would be able to continue its activities in the newly created states, the leadership of the Bank was ready for certain concessions, thus, for instance, agreeing to its Prague branch becoming a Head Office although the fundamental rules of the Bank, according to its strictly dualistic structure allowed only two Head Offices to be set up, one in Vienna and another in Budapest. The leadership of the Bank was also prepared to accept the nomination of the government commissioners of the new nations although the bank statute originally allowed for Austrian and Hungarian government commissioners only. The appearance of the government commissioners, however, did not help the negotiations with the governments of the successor states because, in this way, the successor states, using their right of veto, were able to prevent any decisions that seemed unfavourable for them.

The government of Czechoslovakia was at first willing to maintain the community of the bank of issue, but demanded a stop to the advances the bank of issue gave on war bonds, that the Bank extend loans to any government only with the consent of all the successor states. The leadership of the Bank found these conditions unacceptable. Since no compromise was reached at the talks with the Czechoslovakian financial administration, Prague, like all the other victorious successor states, decided to develop its own independent financial system. The Austro–Hungarian Bank could continue its activities undisturbed in Hungary and in Austria only.

The Bank was officially liquidated by the peace treaty with Austria at Saint Germain-en-Lay, whose regulations ignored both the rights of the Bank and the fact that it was a special, supra-national institution. Although it was not a state organ (a joint stock company), it was classified as a national institution and condemned to be liquidated along with the other Austro–Hungarian institutions. At the same time, the peace treaty, failing to decide what was probably the most crucial question, that is the division of the wealth of the Austro–Hungarian Bank

among the successor states, left it to be arranged by the institution of liquidation commissioners. Negotiations started in August 1920 and it was only two years later that an agreement was reached. The compromise, in accordance with the power constellation of the day, favoured the victorious successor states and caused serious losses to the shareholders of the Bank.

The former Austro–Hungarian bank of issue, which might have played an important role in maintaining the economical relations among the successor states, fell victim to the efforts at national autonomy and thus was impossible to preserve after 1918.

HITELINTÉZMÉNYEK MAGYARORSZÁGON A XIX. ÉS XX. SZÁZADBAN*

Kaposi Zoltán A falusi hitelélet néhány sajátossága

Ezen dolgozat olyan területtel foglalkozik, amelyik talán a „megújuló történetírásban” is az egyik legelhanyagoltabb terület maradt, s ez a falusi közösségek belső hitellete. Széchenyi 1830-as Hitele óta közhelyszerűvé vált az a megállapítás, miszerint a magyar birtokos réteg hitelhiányban szenvedett. S bár az 1960–70-es évek történetírása sokban módosított ezen a képen¹, de ezek a kutatások sem érintették a falusi társadalom belső hitelproblémáit. Pedig valójában a magyar parasztság nagyon komoly pénzügyi tranzakciókat folytatott. A falu emberének a feudális Magyarországon több lehetősége is volt, hogy pénzhez jusson, szóba jöhetett hitelforrásként az árvapénztár, a templompénztár, az egyházi alapítványi pénztár, a kereskedő kölcsöne, az uraság kölcsöne, a falusi-városi takarékpénztárak (ez csak az 1840-es évektől), nem kevésbé jelentősek a parasztok egymás közti kölcsönei², s így tovább. A magunk részéről most egy dél-dunántúli birtokkomplexum népességének belső hiteléletét próbáljuk meg felvázolni egy adott forrás, az árvapénztári jegyzőkönyv³ alapján. Az árvapénztári forrásokra egyik tanulmányunkban már felhívtuk a figyelmet, s akkor a legfontosabb kritikai szempontokra is utaltunk⁴. Ettől a vizsgálattól azt várjuk, hogy hozzájárulhat a fentebb már említett probléma más szempontú megközelítéséhez, egy olyan részprobléma megértéséhez, ami nélkül a korabeli társadalom zavartalan funkcionálása lényegében elképzelhetetlen lett volna.

A jelzett uradalom a történeti Somogy területén feküdt, hét falura terjedt ki, központja Vrászlón (ma Varászló, Nemesdédhez csatolva) volt. Az uradalomhoz kapcsolódó falvakból Simonyi, Bolhás ma Somogyban, Miháldi, Path Zalában, míg Apáti (Somogyapáti) és Viszló (Somogyviszló) Baranyában található. Az uradalom területe 1848-ban csaknem 24 000 magyar hold volt, ebből 70%-ot tett ki az allodiális föld. Két számtartóság, négy gazdasági kerület, magas szakmai tudással rendelkező irányító személyzet vezette azt az eredményes árutermelő gazdálkodást, ami az 1840-es évekre a vrászlói uradalmat gróf Zichy Károly, a tulajdonos számára egy jól jövedelmező uradalommá tette.

Mivel az uradalom társadalmát vizsgáljuk, feltétlenül el kell mondanunk néhány alapjellemezőt a nagybirtok népességéről. Az 1840-es években mintegy

*Az alábbi tanulmányok a miskolci Hermann Ottó Múzeum által 1992 júniusában Kékeden szervezett gazdaság- és társadalomtörténeti konferencia hitelügyi szekciójában elhangzott előadások átdolgozásával születtek.

360-an éltek az uradalomban. A terület népsűrűsége rendkívül alacsony volt, s ez főleg a 16–17. századi pusztulással, illetve a 18. századi késői betelepítéssel függ össze. Az egy négyzetkilométerre jutó népességnagyság mindössze 15 fő, ami messze elmarad az országos 43-tól. Hasonlóan ritkán lakott uradalmak az országban inkább csak az Alföldön vagy pedig a Mezőföldön voltak⁵.

Bár a népességnövekedés dinamikája 1784–1848 között 200 százalékos gyarapodásával felülmúlta az országos mintegy 150 százalékos arányt, de még ez sem tudta eltüntetni az eredeti különbségeket. Lényegében az egész országra kimutatható, hogy ahol később történik a betelepítés, ott az allodiális földek kerülnek túlsúlyba⁶. A birtokon élők 75%-a katolikus vallású, nemzetiségre nézve 98%-ban magyarok voltak.

Szükséges néhány szót ejtenünk a demográfiai sajátosságokról, mivel ez a probléma már átvezet bennünket a konkrét árvapénztári elemzéshez. Az 1840-es években a vrászlói uradalomban még mindig a tradicionális demográfiai sajátosságok figyelhetők meg, vagyis a magas születési ráta melletti magas halálalzási arány⁷. Szinte még mindig középkori állapotok uralkodtak, csak egy példát hozunk erre a jelenségre: 1846-ban az uradalom területén 79-en születtek és 54-en haltak meg, ez utóbbiból 19-en nem érték meg az egyéves kort sem. Ebből a huszonkilenc esetből tíz alkalommal az egy hónapos kor elérése előtt következett be az elhalálozás, és egy hetet sem ért meg az újonnan születettek közül hat csecsemő (7,5%). Ennek megfelelően az átlagos életkor is rendkívül alacsony maradt, a csecsemőhalandóságot is beszámítva mindössze 21–22 év, azt számításon kívül hagyva – vagyis kivéve adatainkból az egyéves kor előtt elhalálozottakat – kb. 30–35 év. Jelentős népességsökkenőt hatása volt még a különböző járványoknak, betegségeknek. A középkor egyik liturgiai énekéből ismert „A peste, fame et bello libera nos domine” a háború kivételével még kísértett ezen a területen⁸. Így nem véletlen, hogy az uradalom területén viszonylagosan nagy számú árváról tudósítanak a források.

Persze ez európai jelenség is, nem kizárólagosan magyar specifikum. Itáliai területeket vizsgálva C. M. Cipolla úgy találta, hogy az elhagyott lelencek száma rendkívül magasnak minősíthető. Firenzében például a 0–14 éves korosztály 3–7%-a volt lelenc, de vannak ennél magasabb arányok is, találhatók 8–12%-ot elérő települések is. Mindez a teljes népességre vetítve annak kb. 1–2%-át jelentette⁹. A vrászlói uradalomban az össznépesség 1–1,2%-át tette ki az árvák száma.

„A jobbágyárvák gyámságával frott jogforrásaink Mária–Terézia Urbáriu-máig nem foglalkoznak” – állapítja meg a szakirodalom¹⁰. Ettől függetlenül természetesen a szokásjog alapján addig is szabályozott volt a probléma a falusi közösségek számára. Az első árvakönyv 1631-ből való, a Batthyányak szalónaki uradalmából, ami nyilván nem jelenti azt, hogy árvakönyvek korábban nem léteztek¹¹.

Uradalmunkban az árvapénztári jegyzőkönyv 1839–1848 között ismerteti az állapotokat. Nyilván nem véletlen, hogy éppen az 1830-as évek vége felé kezdik hivatalosan is vezetni a Waisenbuchot (árvakönyvet), hiszen az 1832–36-os országgyűlés új összefüggésrendszerbe helyezte a kérdést. Az országgyűlés 6. tc. 6–9. paragrafusa kimondja, hogyan kell a hagyatéki eljárást lefolytatni, a tutori-gyámi kinevezéseket megtenni, s egészében is felhívja a figyelmet a földesúri

„odafigyelésre”¹². A vrászlói uradalom hét falujában mindenhol a kerületi tisztartók vezették a feljegyzéseket, a Haadl György központi kerületi tisztartó által készített árvakönyv került aztán a jószágigazgató, Tárnok Alajos elé. A rendkívül nagy szigoróról ismert igazgató ellenőrzése mellett szinte lehetetlen volt bármit is elhallgatni, elcsalni vagy akár az árvákat megrövidíteni vagyonukban. Ha Tárnok valami hibát talált, azt közölte beosztottjával. Erre csak egy példát hadd említsünk. 1843-ban írja Haadl tisztartónak: „Ezen számadást átvizsgálván, mindekben helyben hagyatik s találtatik, azon észrevétellel, hogy mi Kalmár József illető Számadásban kevesebbi bevételt egy váltó forinttal, 1843. évi számadásiban a Tisztartó Ur pótlólag el ne mulassza s helyre hozni figyelme legyen”.

Nézzük, mit tudunk az „árvavagyonról”. Az Úrbárium szerint a földesúr a jobbágy haláláról szerzett értesülése után egy megbízottjával a helybéli bíró, esküdt, jegyző jelenlétében leltározhatta az elhunyt vagyonát és gyámot nevezett ki¹³. A leltár egyik példányát a gyám kapta, a másikat a földesúr, míg a harmadikat a vármegye őrizte meg. A törvény szerint a földesúr köteles volt a gyámtól számadást követelni, a vármegye pedig hivatalból kellett, hogy felügyeljen az árva ellátására, nevelésére.

A vrászlói uradalomban 1839–48 között húsz elhunyt után neveltek árvákat, természetesen egy elhunyt után több árva is maradhatott. Mindjárt hozzátehetjük, hogy valamennyiük vagyonánál azt az eljárást követték, amit fentebb már körvonalaztunk. Mindebből az is látszik, hogy az árvapénztári jegyzőkönyvek (amennyiben megmaradtak, a hagyatéki leltárak is) igen becses források a társadalomtörténetnek, hiszen lehetőséget adnak a vagyon strukturális elemzésére¹⁴.

Mivel árvák a falusi társadalomnak szinte minden rétegéből kerültek ki, ennek megfelelően az árvavagyonok igen nagy eltéréseket mutatnak. Az Apátiban elhunyt Bödő János után maradt 50 forinttól a miháldi féltelkes Csányi Mihály jobbágy 3462 forintjáig terjednek ezek az összegek. Ezek azonban a szélsőségek. A húsz árvavagyonból hétnél volt nagyobb az összeg, mint 1000 forint, hat esetben 400–1000 forint közé esett, míg hét esetben nem haladta meg a 400 forintot. Mindez azt mutatja, hogy a falusi társadalom vagyoni megosztottsága meglehetősen teljesnek mondható a polgári forradalom előestéjén.

Külön érdemes azt is megvizsgálni, hogy azonosítható-e a „gazdag-szegény” kategóriápar – tehát a vagyoni rétegződés – a feudális jogi kategóriákkal, tehát az egész-, fél- és negyedtelkes jobbágy és zsellér fogalommal. Az itt terjedelmi okokból nem részletezhető vizsgálatból egyértelműen kiderül, hogy a válasz: nem, vagyis nem igazolható az a látszólag logikus következtetés, miszerint a nagyobb vagyonnal rendelkező egyén a szesszionalista, míg a kisebb vagyonú a zsellér. Természetesen ezt nem tartjuk az egész magyar feudális társadalomra alkalmazható modellnek, sokkal inkább az uradalom speciális földbirtokviszonyai tükröződnek vissza ebben. Egy korábbi vizsgálatunkban már bemutattuk ennek lényegi vonásait¹⁵, most csak utalunk rá, hogy a zsellérek és a jobbágyok vagyoni struktúrája alapvetően abban különbözött, hogy a zsellérek (vagy akár a negyedtelkesek) lényegesen nagyobb területeket béreltek az allodiális földekből, illetve nagyobb szőlőt vállaltak fel, mint a telkéből – a viszonyokhoz mérve relative – kényelmesebben élő fél-, illetve egésztelkes jobbágy.

Az említett hagyományos szembenállás még az úrbéresek és a nagybirtoküzemi alkalmazottak, esetleg bérlők között sem mutatható ki uradalmunkban. Megemlíjtjük például Lakós László miháldi molnár esetét, kinek vagyona pénzértékben számítva nagyobb volt, mint nem egy szessionalistáé.

Egy-egy családfő halála esetén nem következett be azonnal a gyám kinevezése, még akkor sem volt ez biztos, ha több árva is maradt. Hozzátehetjük ehhez mindjárt azt is, hogy a korabeli terminológia a „gyám”, az „árva” kategóriákat nem feltétlenül mai értelemben használta. Ez azt jelenti, hogy például egy jobbágy halála után ott maradt a feleség özvegyen a gyermekekkel, akkor a feleségtől függetlenül a források a gyermekeket árváknak minősítik¹⁶. Mindez azért történt így, mert a feudális jog a feleséget nem ismerte el örökösnek, csak a gyereket, az asszonynak csupán a haszonélvezet jutott. Így is előfordult, hogy gyám nélkül az özvegyasszony nevelhette a gyerekeket, ám ha nem tudta a vagyont – tehát a gyerekek tulajdonát képező vagyont – értékállóságát garantálni, akkor az urasági jogszolgáltatás menthetetlenül beavatkozott. Hadd álljon itt egy példa erre a folyamatra: Bolháson 1837-ben meghalt Ander István úrbéres zsellér, „...hátra hagyott özvegy és két leány gyermekeire maradt javak akkoron özveirattak, és megbecsültettek, és a becsü összeg tett 728 forintot... mely akkori végzés szerint az özvegy kezénél oly feltétellel meghagyatván, hogy a Tőkéből semmit el ne költsön, miután szabad ott lakása lévén...azonban az özvegy a Tőkét fogyasztotta, mi okbul a maradott Tőkét Gyámság alá venni kellett.” Megjegyezzük, hogy ez 100 forintos tőkeérték-csökkenés mellett következett be.

Egyéb szempontok is közrejátszhattak abban, hogy gyorsan árvereztek el az elhunyt vagyont. Ez szorosban kapcsolódik a 19. század első felének ún. relatív tőkehiányához. Több szakirodalmi megállapítás is található arra vonatkozóan, hogy a földesurak rendszeresen belemarkoltak az árvapénztárba, illetve kényszerítették is a jobbágyot, hogy pénzt az árvakasszába tegye be¹⁷. Uradalmunkban erre azonban nincs példa. Egyetlenegy halvány utalás van mindössze, amikor is 1845-ben azt írja az igazgató a tisztartóknak, hogy „...egyébíránt tapasztalván, hogy az Árvák pénze évenként szaporodik, azon esetben, ha nagyobb számú pénzek kiadandók lesznek, Tisztartó Ur jelentést tegyen, minthogy az Uraság tán maga is olly kegyes lészen, a pénzt magához venni, s magánál biztosítani, mintsem mások kezénél lévőkről felelni kelljen”. Ettől függetlenül tudjuk, hogy ez nem következett be, az árvapénztár pénzét az uradalmi lakosok vehették fel kamatra.

Egyébként az árvapénztárak az országban meglehetősen nagy készpénzvagyonot halmoztak fel. A vrászlói uradalomban 1847–48 felé meghaladta a 10 000 forintot a betéti összeg, a baranyai bólyi-sellyei uradalomban a reformkorban 15–25 000 forint között mozgott ez az összeg, a tatai-gesztesi uradalom tóvárosi pénztárában 1840-ben 95 227 forint, az alsógallai pénztárban 23 123 forint volt felhalmozva¹⁸, s hogy egy városi árvapénztárat is említsünk: a pécsi árvapénztár 1845-ben 160 000 pengőforintot bírt¹⁹.

Ami kétségtelenül hátrányosan érintette az árvavagyonot, az a belső – ha nem is gyors – külső infláció, illetve az, hogy a kamatokat nem a tőkeérték növelésére, hanem az árvák ellátására, nevelésére fordították. Bár a korábbi szakirodalom ezt „kifosztásnak” nevezi, úgy érezzük, hogy még a korabeli erkölcsi értékrend sem kívánhatta, hogy valakit ingyen neveljenek fel²⁰. Mindenesetre az tény, hogy uradalmunkban az officialátus végig azon igyekezett, hogy a lehető legna-

gyobb hasznot hozza a kihelyezett tőke. Tárnok igazgató 1848-ban megrótta Haadl tisztartót, miszerint „...rendjén kívül való vagyon, hogy a bevett kamatokat a gyámgondnok mint készpénzt heverni hagyván, ismét kamatra nem adta ki, melly által az illető árvák károsítottak meg, törvény szerént gyámgondnok az ált szenvedett kárt az illetőknek megtéríteni köteleztek”.

Az árvapénztárban őrzött vagyon összege állandóan változott. A törvény szerint ki kellett adni a pénzt, ha az árva nagykorú lett, vagyis elérte a 20. élet-évét. Meghatározhatta a bevehető összeg nagyságát, hogy egy elhunyt családfő hány árvát hagyott maga után, hiszen annyi darabban történhetett a kivétel is. A szakirodalomból tudunk olyan példákat is, amikor az úriszéknek kellett árvaatyai számadásokat készíteni, ez azonban a vrászlói uradalomban nem fordult elő²¹.

Az 1830–40-es években a folyamatosnak mondható agrárkonjunktúra alatt egyre inkább előtérbe került a dunántúli nagybirtokokon a robotmunkaerő alkalmazása, a törvényes lehetőségek kihasználása. A kisajátítható robotjárdékot az Urbárium szabályozta. Az uraság részére egy telkes családfő halála azt jelentette, hogy nem lesz, aki teljesíti ezt a szolgáltatást, tehát – ha csak közvetve is – adó-bevéeltől esik el. Ilyenkor gyorsan próbált intézkedni a vezetés. 1844-ben azt írja a director, hogy: „miután özvegy Szalavári Katalin özvegy Hosszu Józsefné leányával birtokukban lévő fél telektől a szolgálati járandóságoknak meg felelni nem tudnak, azt az Ügyvédlői Hivatal rendeleti szerint eladni kellett”. Az árverés után a 62 elmaradt napszámra 10 krajcárt számítva 25 forintot megfizettek az özvegygel.

Az inflációs és a kamatveszteséget úgy is próbálták ellensúlyozni, hogy a legkedvezőbb pénzügyi lehetőséget biztosították az árva vagyonának. 1845-ben Pathon meghalt Szabó József zsellér. Ingó és ingatlanai két kiskorú fiára, Györgyre és Józsefekre maradtak. A jegyzőkönyv megállapítja, hogy „...kiskoru és gyenge állapotuk miatt sem a zselléri állomással összekapcsolt terheket, sem javaiknak gondot viselni nem képesek, ezért az Ügyvédi Hivatal úgy rendelkezett, hogy a javak eladassanak.” Azonban megtartották a házat, amiben eddig lakott a család, s ezt bérbe adták, hiszen az árvák úgylis a nevelőszülő házába kerültek. A ház bérleti díja évi negyven forint volt, magasabb, mint az egész tőke után járó kamat-összeg együttvéve.

A kamatokról megint csak törvények rendelkeztek az országban, 6%-ot írtak elő. Ezzel kapcsolatban sok visszaélés történt, számtalan szakirodalmi példa van erre. A kaposvári Eszterházy-uradalomnak 1831-ben rendelte el a Helytartótanács, hogy 5% helyett 6%-ra kell kiadni „teljes bátorságu” területre a pénzt²². A vrászlói uradalomban ilyenről nincs tudomásunk, mindig 6%-ra adták ki a pénzt, aminek a Magyarazata a már említett szigorú elszámoltatás. Mindenesetre egyet-érthetünk Szabad Györggyel abban, hogy a 6%-os kamat rendkívül olcsó pénz volt, amiért az országos gyakorlat szerint szinte versengtek a helybéliek. Hozzátehetjük, hogy az 1840-es évek óta szaporodó pénzintézetek sokszor limitálták a parasztságnak adható kölcsönt, például Pest megyében 200 forint volt a felső határa a felvehető hiteleknek²³.

Mindez átvezet már arra a vizsgálandó területre, hogy kik kapták az árvapénztárban lévő pénzt, s hogyan függ össze a falusi társadalom vertikálitása az árvapénztári kölcsönzéssel. Az tény, hogy jogilag nagyok a különbségek egy-egy

faluközi között, s ez sok mindenben megnyilvánulhatott. Ilyen volt például a bírói funkció, a jegyzői állás betöltése, de még abban is látszott a különbség, hogy a telkesek a falu egyik végében, míg a zsellérek a másik végében lakhattak. Tárnok igazgató írja egy helyütt, hogy jó is az, ha az uraság tisztjei kezelik a pénzt, mivel így a törvényesség be van tartva: „...annál is inkább, mivel a köznép közt a zsarnokság a kamat vételre nézve gyakran előfordulni szokott”.

Hogy kinek adják ki a pénzt kamatra, azt a tisztartó döntötte el, hisz ő rendelkezett helyismerettel. Általános előírás volt, hogy elsődlegesen az uradalom területén élők kaphatnak kölcsönt. 1845-ben, a már említett pathi Szabó József vagyonának kiadásakor hívta fel a figyelmet az igazgató, miszerint: „a számadó arra figyelmeztet, hogy nem urasági jobbágyoknak és vidéki lakosoknak pénzt kölcsön nem ad, ha csak az uradalom keblében szülő birtoka nincsen, és akkor is csak a birtok értékének egy harmadát”. Az igazgató egyetlen esetben tett csak kivételt, a szomszédos nemesdedi Nagy Imre esetében, azzal az indoklással, hogy: „nevezetes ingatlan birtoka által a neki kölcsön adott összeget biztosítja, amelyet a számadó vigyázó szemmel tart.”

Mivel az árvákat rendszerint valamelyik rokonuk nevelte, így ők a pénzkölcsönzéseknél előnyt élveztek. Mielőtt azonban ebbe belemennénk, el kell mondanunk, hogy az uradalomban a családtípusok közül a kiscsaládi rendszer volt divatos. Mivel a nagybirtok területe csak későn népesült be (a 18. század utolsó harmadától), ekkor indult meg a második-harmadik generáció szétrajzása, új telkek alapítása, stb. Ekkor jelennek meg a „-fi” végződésű nevek (pl. Jakabfi, Nagyfi, stb.), amelyek világosan jelzik ezt a folyamatot. Vagy a család leszármazottai vagy az oldalági rokonok nevelték az árvákat, így aztán nem meglepő, hogy néha igencsak nagy összegeket vettek kölcsön. 1839-ben Hodostsek György árva pénzéből egyik rokona 891 forintot, az egész összeg 91%-át kapta kölcsön. Ugyanebben az évben az árva testvéreinek, Hodostsek Ferencnek – akinek pénzét külön kezelték – vagyonából mintegy 51%-nyi összeget, azaz 490 forintot kapott egy másik Hodostsek. De nemcsak a pathi Hodostseknél fordult ez elő, megtalálható a pathi Ficzko családnál, a mihályi Csányi famíliánál is.

A rokon elsődlegesség mellett jutott pénz a falu többi lakosának is. Lényegében – ahol névazonosítási kísérleteink sikerrel jártak – a falvak társadalmának minden rétege részesült, részesülhetett árvapénztári kölcsönben. Ebbe még a nagybirtoküzem konvencióisai is beletartoztak, tudjuk például, hogy Hobor János kerületi ispán háromszor, Haadl tisztartó szintén háromszor vett fel pénzt.

Nézzük meg jogállás szerint a kölcsönöket! Az úrbéresek minden rétege nagy számban szerepel a kölcsönt kérők listáján, a legnagyobb csoportot azonban nem a telkesek alkotják, hanem a zsellérek, s azon belül is főleg a házatlanok. A pathiak esetében a telkesek 42,8%-kal, a zsellérek 57,2%-kal részesedtek. Vrászlón 1844–48 között a telkesek az összhitelnek csak 35%-át igényelték, ami azt mutatja, hogy a kölcsönök többsége elsősorban a kis állótlókével rendelkező társadalmi elemeknek kellett.

Néhány gondolat arról, hogy az induló (1839) s a záró (1848) évben hány igénylő s mekkora összegek szerepeltek a kölcsönzések listáján: 1839-ben az árvapénztárban még csak hat elhunyt után maradt árvavagyon volt, ennek összege 4775 forintra rúgott. A hiteligenyölők száma 35, az egy főre eső hitel nagysága 136 forint. (Véleményünk szerint – a hagyatéki leltárak alapján becsülve – egy

átlagosnak mondható féltelkes vagyon kb. 1200 forint lehetett, vagyis a felvett hitel egy féltelkes vagyon 10%-át tette ki, azaz a lekötött tőkeérték 10%-át.) Feltételezhetjük, hogy ezeket a pénzeket forgótőkeként használták, különben a kamatvisszafizetés előbb-utóbb lehetetlenné vált volna. Ha most megnézzük ugyanezt 1847-ben, akkor lényeges különbségeket tapasztalhatunk. 1847-ben 18 árva vagyonát kezelték az uradalmi árvapénztárban, ennek összege 12 574 forint. Az igénylők száma 161, míg az egy adósra jutó összeg már csak 78 forint volt. Mindez természetesen sok tényezővel állhat összefüggésben, például a családlétszám növekedésével, új családok alapításával, általános gazdasági körülményekkel, stb. Ugyanakkor ki kell emelnünk az uradalmi vezetés tudatos politikáját is. 1846-ban Tárnok igazgató azt jelenti Zichy grófnak, hogy a „...számadásból kitetszik, miszerint az árvapénzek kisebb összegekben kölcsönöztek ki, egyedül azon célból, miszerint több szegény meg szorult embernek törvény szerinti kamatos pénzzel segítve legyen”.

Természetesen azt is hozzá kell tenni, hogy az említett 161 hiteligénylés között számos olyan eset van, mikor egy ember többször is szerepel a listán. Ezek között kiemeljük a pathi Ács Ferencet, aki csak ebben az évben (1847-ben) nyolc esetben írt alá váltót 400 forint összértékben.

Megemlítjük azt a pénzkezelési gyakorlatot is, melynél egyes nagyobb összegek akár évekig is az adósnál maradhattak, csupán a kamatot kellett folyamatosan fizetni.

Itt az ideje rátérni arra, vajon mire fordították a kölcsönkérők a felvett hitelleket. Sajnos, erre a források gyér volta miatt rendkívül nehéz válaszolni. A történeti, néprajzi irodalom is adós még ennek feltárásával – ahol esetleg mégis említés történik erről, ott – számunkra úgy tűnik – egyedi eseteket általánosítanak. Íme, egy csokor a lehetőségekből: osztályos társak között az örökségrészek kifizetéséhez, jószágvásárlásához, építkezéshez, megváltakozáshoz, elemi csapások utáni kár elhárításához, stb. lehetett szüksége a magyar parasztságnak kölcsönre²⁴.

Van a vrászlói uradalomban egy nagyon speciális sajátosság, ez pedig a földbirtokszerkezet. Említettük, hogy a terület 70%-a allodiális föld. Azt is mondtuk, hogy a népsűrűség rendkívül alacsony. Mindez oda vezetett, hogy az uradalom területén mindig voltak szabad területek, amit az urasági üzem nem tudott már kellő hatékonysággal kihasználni, s amit az úrbéresek – kevés földjük lévén – mindig bérbe tudtak venni, rendszerint szőlőt ültetve abba. Nyilván ez is magyarázza azt, hogy a birtok területéből mintegy 5%-nyi a szőlő, s ez majdnem 1350 holdat tett ki. Az úrbéresek számára az egyetlen piacra vihető termék a bor volt, ezért igyekeztek szaporítani szőlőföldjeiket. Az árvapénztári jegyzőkönyv adatainál vannak utalások arra, hogy a nagyobb kölcsönöket földvásárlásra fordították. 1844-ben árverezték el a Simonyiban élő Ruzsa Katalin, Vendel és István ingó s ingatlanait. A műveletlen szőlő az árverésen 250 forintot ért. Nem lehet véletlen, hogy ebből a vagyonból Hársching Ferenc miháldi egyén pontosan 250 forintot biztosított magának. Ennek magyarázata az lehet, hog így nem kellett azonnal fizetni, Hársching megvette a szőlőt, a kamatokat fizette (nyilván a szőlő jövedelméből), s az így kölcsönvett értéket ráért 15 év után megadni. Azt is tudjuk, hogy ugyanez a Hársching volt az a személy is, aki bérbe vette a már említett Szalavári házat. Egy másik példát is említhetünk. 1840-ben a miháldi Hosszú József után

maradt birtokot árverezték el, a szőlőt a szintén miháldi Varga György vette meg 200 forintért. Vannak tehát példák, amelyek bizonyítják a földforgalmat ebben az időben.

Az is biztos, hogy a legkisebb – néha a 10 forintot sem elérő – kölcsönöket ezzel magyarázni nem lehet. A kutató első gondolata – a régi, jól megtanult lecke alapján – az lehet, hogy ezeket a kölcsönöket a falu szegényei kapták pillanatnyi pénzgondjaik áthidalására. Ugyanakkor forrásszerűen tudjuk bizonyítani, hogy erről szó sincs. 1847-ben a vrászlói Lengyel Imre 10 forintot, Borsos József 6 forintot, Vass Ferenc 9 forintot, Szakács Ádám 4 forintot vett fel, s valamennyi fél-, illetve negyedtelkes, vagyis korántsem tartoztak a legszegényebb réteghez. Valószínűleg inkább arról az összgazdasági tényről van szó, hogy a gazdasági életben jelentős pénzhiány lehetett, s így a váltó jelentősége – mivel léte valóságos érték-cserét jelent – felértékelődött.

Az árvák neveléséről ejthetünk még néhány szót. Mint azt már mondtuk, valamelyik közeli rokon nevelhette őket. A néprajzi irodalomban közismert, hogy a gyám a tutor szinte élet–halál ura volt. Ráadásul amikor az árva elérte a felnőtt-kor határát jelentő 20. életévét, annyi időt, amennyit nevelőjénél töltött, köteles volt annak szolgálni, birtokán dolgozni. Így rossz esetben az is előfordulhatott, hogy az árva ténylegesen csak negyvenedik évében nyerte vissza személyi függetlenségét.

A huszadik év után ki kellett adni az árva vagyonát. Ilyenkor rendszerint föld után nézett az ifjú. 1845-ben a miháldi Csányi János kérte a maga 1/3 részét a testvéri közös vagyonból (hármán voltak testvérek), 372 forintot kapott is. Ezt földvásárlásra akarta fordítani, mivel azonban „ezen összeg a féltelek kifizetésére elég nem lévén, hukai pénzét is kölcsön felvette, melyről kötelező levelet írt”. Tárnok jószágigazgató írja 1843-ban, szinte bemutatva az uradalmi gyakorlatot: „ha megházasodott az árva, tehát már a gyámságtul már feloldoztatik, főképp ha tellyes korát is elérte légyen, ez esetben vagyonának kiadása megrendelitetik, mely azonban köteles személy legalább egy vagyonbeli Esküdt urnak jelenlétében történjen, az ált adandókról Tisztartó Ur magát megnyugtassa az ált vevő fél által.”

Természetesen nem akarunk abba a hibába esni, hogy egy uradalom – amely ráadásul eléggé egyedi vonásokkal bír – vizsgálatából az egész magyar feudális gazdaság- és társadalomtörténetre érvényes következtetéseket tegyünk. Azonban arra mindenképpen utalnunk kell, hogy egyre több olyan elemzés születik, amelyben fő vonalaiban hasonló specifikumok mutathatók be. (Gondoljunk itt például a ma másodvirágzását élő csajanovi modellre²⁵: relatív földbőség, alacsony népsűrűség, stb. Ezen kutatások s saját eddigi munkásságunk alapján is egyértelműnek tűnik: a nagybirtok, az uradalom nem a feudális kizsákmányolás fizikai megvalósításának szervezete. A nagybirtok birtokgazdálkodási, jogszolgáltatási és közigazgatási funkciókat egyaránt ellátott²⁶, úgy is mondhatnánk, hogy az uradalmi keret a falusi társadalom, a mezőgazdasággal foglalkozó tradicionális közösségeknek egy olyan organikus egységét jelentette – nem utolsósorban az agrártermelés természeti meghatározottságánál fogva –, ahol a földesúri és paraszti társadalom reciprocitív és redisztributív kapcsolatokat építhetett ki, s ahol a szerveződésben a bürokratikus, a piaci, az etikai és – néha – az agresszív koordináció elemei is keveredhettek²⁷.

Másik megjegyzésünk is a probléma tágabb értelmezésére vonatkozik. A források komplex jellege miatt – hiszen az árvapénztári jegyzőkönyvek általában a hagyatéki leltárak sokaságát feltételezik – úgy gondoljuk, hogy lehetséges lenne a magyar feudális társadalom térgazdaságtani fragmentáltságának kimutatása²⁸. A vrászlói uradalom területén az aprófalvas zselici árvavagyonok első manuális vizsgálataink szerint nem különböznek lényegileg a külterjesebb gazdálkodásra lehetőséget adó nyugati birtokoktól.

Jegyzetek

1. Varga János: A bihari nemesség hitelviszonyai a polgári forradalom előtt. *Történelmi Szemle*, 1958. 21–54.; Bakács István: A magyar nagybirtokos családok hitelügyletei a 17–18. században. Bp. 1965.; Tóth Tibor: Hitelezők és adósok. A kölcsönforgalom kéréséhez Somogyban 1756–1812. Bp. 1979.
2. Szabad György: A hitelviszonyok. In: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában (1848–1914)* szerk. Szabó István. Bp. 1972. 2. kiadás 2. kötet 184–188.
3. Somogy Megyei Levéltár. Vrászlói Uradalmi Levéltár. Árvapénztári jegyzőkönyv, 1839–1851.
4. Kaposi Zoltán: Az árvapénztári iratok forrástörténeti jelentősége. In: *Rendi társadalom–polgári társadalom* 2. Gyula, 1989. 347–356.
5. Kaposi Zoltán: A vrászlói uradalom társadalma a 19. század első felében. *Történelmi Szemle* 1986. 2. 363.
6. Tóth Tibor: Ellentét vagy kölcsönösség? Bp. 1980. 24.
7. Wrigley, E. A.: Népesedés és történelem. Bp. 1973. 14.
8. Dankanits Ádám: A hagyományos világ alkonya Erdélyben. Bp. 1983. 16.
9. Cipolla, M. C.: Before the industrial Revolution. *European Society and Economy 1000–1700*. Methuen, 1980. 69.
10. Degré Alajos: A jobbágyárvák kifosztása a feudális Magyarországon. In: *A Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Évkönyve*. Pécs, 1954. 3.
11. Kállay István: A magyarországi nagybirtokok kormányzata. Bp. 1980. 217.
12. *Magyar Törvénytár* 1896. 43.
13. Degré Alajos: A magyar gyámsági jog kialakulása a dualizmus korának gyámsági kódexéig. *Jogtörténeti Értekezések* 8. Bp. 1977. 81.
14. Kaposi Zoltán: id. mű 1989. 343.
15. Kaposi Zoltán: id. mű 1986. 363–380.
16. Tárkány Szűcs Ernő: *Magyar jogi népszokások*. Bp. 1981. 424–427.
17. Degré Alajos: id. mű 1954. 488.; T. Mérey Klára: Somogy megye mezőgazdasága. *Kaposvár*, 1962. 94.
18. Szabad György: A tatai és gesztesi uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra. Bp. 1957. 173–174.
19. Haas Mihály: Baranya földirati, statisztikai és történeti tekintetben. Pécs, 1845. 318.
20. Degré Alajos: id. mű 1954. 3–14.

21. Kállay István: Úriszéki bírászkodás a 18–19. században. Bp. 1985. 399–406.
22. T. Mérey Klára: id. mű 94.
23. Szabad György: id. mű 1972. 184–188.
24. U. o. 184–188.
25. Tschajanow, Alexander: Die Lehre von der bäuerlichen Wirtschaft. Berlin, 1923.
26. Kállay István: id. mű 1980.
27. Polányi Károly: Archaikus társadalom – gazdasági szemlélet. Bp. 1976.; Kornai János: A bürokratikus és piaci koordináció. In: Régi és új ellentmondások és dilemmák. Bp. 1989. 7–38.
28. Stavenhagen, Gerhard: Geschichte der Wirtschaftstheorie. Göttingen, 1969. 467.

Glósz József

A megyei betáblázások és a középbirtokos nemesség

Közismert történelmi tény a nemesi birtok rohamos eladósodása a 19. század első felében. Történeti irodalmunk ezt a feudális tulajdonviszonyok válságaként, a polgári átalakulás egyik legfontosabb ösztönzőjeként értékeli. A birtokviszonyok, a felvett hitelek behatóbb vizsgálata azonban a sommás ítéletet jelentősen árnyalja. A birtokaprózódás, az örökölt, nemzedékeken át maguk előtt gőrgött adósságterhek alapján a nemesi birtok válsága legalább részben immanens jellegűnek tűnik, azaz „rendszersemleges” okai is vannak. Alátámasztja ezt az a körülmény is, hogy a tőkés viszonyok kialakulása nem fékezte, ellenkezőleg, tovább gyorsította a középbirtokos réteg hanyatlását. A földbirtokos családoknak az a törekvése, hogy a birtokosztályok során az adott üzemi kereteket megőrizze, ill. a termelés infrastruktúráját a változó birtokviszonyok között újra megteremtse, rengeteg tőkét nyelt el, amelyet egyébként a gazdaság fejlesztésére fordíthattak volna.

Ezen a ponton a nemesi birtok válsága egy szélesebb gazdasági közeg részévé válik. A csillapíthatatlannak tetsző tőkeéhség, a termelésnek a tulajdonosok számánál lassúbb növekedése már jóval túlmutat a feudális földbirtok problémáján. Az árutermelő agrárszektor belső egyensúlya csak a gazdaság többi ágazatának dinamikus fejlődése esetén tartható fenn: tőkét, piacot biztosít, felszívja a mezőgazdaságban feleslegessé váló munkaerőt. A mezőgazdaság sorsa tehát nem annyira a benne érdekelt feleknek – nemesek, jobbágyok és maga az állam – a kérdéshez való viszonyulásán, hanem a jóval dinamikusabb kereskedelmi, ipari szférán múlott. A kialakuló hitelrendszernek éppen az volt a rendeltetése, hogy a gazdaság ezen szektorai között a tőkét áramoltassa, s ezzel újraelosztó funkciót töltsön be. Az a körülmény, hogy a 19. század folyamán a magyar mezőgazdaság abszolút és relatív értelemben is jelentős fejlődésen ment át, vagyis a tulajdon válsága nem vált a termelés válságává, igazolja, hogy a tőke ezt a funkciót többékevésbé teljesítette is. A jórészt az agrártermékek kereskedelméből képződő vagyonnak egy része a mezőgazdaságba áramlott vissza, ám ez az addigi tulajdonosi réteg kényszerű feláldozásával járt, annak századunkra is kiható társadalmi és ideológiai következményeivel.

A 19. század elején azonban tőkeképződés és ezzel együtt a hitelrendszer kiépülése még kezdeti stádiumban volt. Bár a rendi országgyűlések már a 18. században több ízben foglalkoztak a hitelügy szabályozásával – például a betáblázások, könyvkivonati eljárás bevezetése – hiányoztak egyrészt azok a jogi garanciák, amelyek a hitelezőt védték volna, másrészt azok a szervezeti keretek, amelyek a megtakarítások gyűjtő csatornáiként működhetek volna. Az első takarékpénztárak megalakulása a reformkorban, majd a váltótörvény e tekintetben ugyan fontos előrelépést jelentettek, de igazi áttörésre 1848 előtt már az ósiség fennmaradása miatt sem került sor¹.

A hitelnyújtás jogi szabályozása kihatással volt a földbirtokosoknak nyújtott kölcsönök formájára is. A zálogkölcsönöknél a nehézséget az jelentette, hogy

a rokonok hozzájárulását igényelte. A jelzálogkölcson elterjedését az ősiség akadályozta, ún. emisszionális kölcsönrel elsősorban a bécsi üzleti kapcsolatokkal rendelkező nagybirtokosok éltek. Terményelőleget főként a kisebb, értékesítési nehézségekkel, illetve pénzzavarral küzdő birtokosok vettek igénybe. A váltókölcsonök forgalma 1840 után ugrásszerűen megnőtt ugyan, de nem volt igazán alkalmas a földbirtok hiteligényének – alacsony kamat, hosszú lejárat – kielégítésére, és így inkább a válság katalizátorának bizonyult a forradalom előtti években.²

A relatív pénzzűke, a hitelnyújtás kockázatai miatt a kamat a törvényes 6%-nál általában jóval magasabb volt. Tóth Tibor 9–12%-ra teszi a századfordulón, Varga János szerint 20%-ot elérhetett a későbbi években. Kritikus időszakokban – mint például 1848-ban – az uzsorások 40-50%-os kamatra kínáltak kölcsönt. A jogi szabályozás, amely szándéka szerint a maximált kamattal, a hitelfe-dezetet biztosító ingatlan kötött forgalmával az adóst kívánta védeni a hitelezők-ke szemben, illegális uzsorakamatok forgalmában ütött vissza.³

A hitelszervezet kialakulása előtt kölcsönt elsősorban alapítványoktól, egyházaktól, magánszemélyektől, árvapénztáraktól remélhettek a rászorulók. Az első kettő hiteleiből elsősorban tekintélyes, s többnyire konzervatív földbirtokos családok részesülhettek. Nem kötődtek politikai feltételekhez a terménykereskedők kölcsönei, ám kíméletlenül kihasználták ügyfeleik szorult helyzetét a hitelfeltételek megállapításakor. A vidéki földbirtokosok legjelentősebb hitelforrása saját kasztja volt, ezt támasztják alá Tóth Tibor, Varga János kutatásai, s megerősítik Tolna megyei adatok is.⁴

Az elszegényedett nemesi családok támogatására létesített Styrum Lymburg alapítványtól mintegy 150 000 pft hitelt kaptak Tolna megyei középbirtokosok a 19. század első felében. Az alapítvány a vezető vármegyei családok kezében gyakorlatilag házipénztárként működött, amely megrendült helyzetű birtokosok esetében beérte a kamattartozások ismételt tőkésítésével, azaz újabb és újabb hitelekkel táplálta a fizetéképtelen birtokosokat. A vármegyén túlnyúló befolyással rendelkező tekintélyes birtokosok más pénztárakból is meríthettek: Nemeskéri Kis Pál fiumei kormányzó például Jankovits–Kiss-féle alapítványból, Dőry Miklós kamarás a politico-fundationális cassából, s többen a pécsi és kalocsai egyházmegyei alapokból. A kevésbé befolyásos, kisebb birtokú nemesek számára szabad prédaként a fennhatóságuk alá tartozó községi árvapénztár állt rendelkezésre. A megszorult földbirtokosok baráti kölcsönért leggyakrabban egymáshoz fordultak. Többségük egyszerre volt adós és hitelező, s így egy szerteágazó hitellánc jött létre, amelyben egy váratlanul felmondott kölcsön a követelések és nyomában a fizetéképtelenség láncreakcióját indította el, eszményi terepet kínálva az uzsorások számára. Nem igazolható, de ki sem zárható, hogy összejátszó pénzemberek ilyen eszközökkel kényszerítettek kedvezőtlenebb kamatozású kölcsönöket ügyfeleikre. Az egymást szorult helyzetükben kisegítő, de egyaránt deficites nemesek mellett találunk valóban tőkeerős földbirtokosokat is, akik üzletszerűen foglalkoztak tőkekihelyezéssel. Mivel a hitelnyújtás motívumai mások voltak, ügyfeleik között csak abszolút hitelképes, nagy földbirtokkal rendelkező köznemeseket, arisztokratákat találunk. A hitelnyújtók harmadik jelentős csoportját Tolna megyében is a többnyire zsidó származású kereskedők képezték. Általában kis, nem keresetösszegeket kölcsönöztek – ez arra utal, hogy a hitel része áruhitel lehetett. Jelentős pesti és bécsi üzletházak csak elvétve folyósítottak kölcsönt vidéki középbirtokosok számára.

A viszonylagos hitelszűke ellenére Tolna megye középbirtokos családjai a 19. század első felében 2,5 millió pft kölcsönt vettek fel, s ennek 1/3 részét törlesztették le ugyanezen időszakban. A törlesztés aránya viszonylag magasnak tekinthető, hiszen Bihar és Pest megyében alig haladta ez meg a 20%-ot. A 2,5 milliós adósságteher nem egyenletesen oszlott meg a 35 középbirtokos nemzetség között. A családok 1/3 részét az összes hitel 4/5 része terhelte. A Dőry és Perczel nemzetség által felvett hitelek együttes összege 833 000 pft volt, a teljes kölcsönösszeg 1/3 része.

A hitelfelvetelek nemcsak családonként, de időben sem egyenletesen oszlanak meg. 1840–1849 között háromszor annyi kölcsönt vettek fel, mint a megelőző 10 évben. A tendencia egybevág más megyék hasonló folyamataival. Biharban az egy év alatt felvett kölcsönök összege 1837–1847 között közel ötszörösére emelkedett. Pest megyében a nettó eladósodás mértéke 1840–1847 között megközelítette a megelőző 90 évét. Valóságos tőkeinjekciót a látszólag bővebben áramló pénz azonban mégsem jelentett, mivel a törlesztések nagysága még az új hiteleknél is gyorsabban, mintegy ötszörösére emelkedett Tolna megyében. Számos, nemzedékek során át adósságot halmozó család számára az 1840-es években érkezett el a számla benyújtásának kora.⁵

Tekintve, hogy a felvett hitelek fedezetéül a földbirtok, törlesztésére pedig annak jövedelme szolgált, a fenti adatok csupán a nemesi birtokok nagyságával összevetve értelmezhetők. Tolna megye földbirtokain az egy holdra (1200 négyzetögl) jutó adósság összege 12 pft volt, azaz azonos mértékű volt az eladósodottság mint Pest megyében.⁶ Pusztán 6%-os – mint láttuk, irreálisan alacsony – kamattal számolva a nemesi birtok minden holdjának 4–8 pft közötti jövedelmét legalább 1 pft-tal csökkentette a kamatteher. Az átlag mögött végletes értékek rejtőznek: Kápolnay Károly és mások 1 holdra jutó adóssága 50–100 pft között mozgott, gyakorlatilag elérte a birtok értékét.⁷ A birtokos családok valós helyzetének megítéléséhez azonban még a tartozás és a földbirtok hányadosának ismerete sem elegendő. Egy-egy család eladósodásának ugyanis többféle oka lehetett, amely befolyásolta a birtokos képességét a kamatok fizetésére és a tőke törlesztésére. Ahol a földbirtokos megélhetését a birtok jövedelméből nem tudta fedezni, és a kölcsön a társadalmi státusz alapján kívánatosnak ítélt életvitel finanszírozására fordította, ott a tönkremenetel előre látható volt. Más birtokosok nagy összegű hitelfelvelei mögött birtokvásárlások rejtőznek. Bezerédj István, Csapó Dániel és más birtokosok kísérletet tettek az önfinanszírozó befektetéseknek arra a formájára, amelynél a kamatokat és a birtok vételárát a megvásárolt jószág, valamint a már meglévő birtok bevételeinek kellett volna fedeznie. A vállalkozás kockázatos volt, hiszen a birtok nem mindig termelte ki a kölcsön kamatait és a tőketörlesztést, s a fizetési képtelenség nem csupán az új szerzeményt, hanem a családi birtokot is magával ránthatta.⁸

A felvett hitelek felhasználásáról néhány birtokvásárlástól eltekintve megbízható adatokkal nem rendelkezünk. Tóth Tibor számításai szerint Somogyban az összes kölcsön 60%-át fordították zálogkiváltásra, illetve adósságtörlesztésre, e szerint tehát maga az adósság indukálta az újabbakat, ám – nyilván források hiányában – nem ad választ arra, hogy az eredeti kölcsönök milyen célt szolgáltak.⁹ A Tolna megyei adatok alapján – anélkül, hogy számszerűsítésre vállalkozhatnánk – az eladósodásnak a 18. század elejéig visszanyúló forrásai a következők-

ben határozhatók meg: súlyos anyagi terhet jelentett maga a birtokszerzés, a betelepítés, majd később a gazdaság felszerelése, lakóépületek emelése. A birtokosztódással nemzedékenként újra jelentkező terhek mellett jelentős summát tett ki a birtok örökléséből kizárt leányág pénzbeli kárpótlása. A veszteségek harmadik forrását a mezőgazdasági termelés jellegéből fakadó ingadozó bevételek jelentették, melyeket szintén újabb hitelek felvételével igyekeztek kiegyenlíteni. A soha vissza nem fizetett, halmozódó terhek azután egy-két nemzedékkel később valóban a további eladósodás legfőbb tényezőjévé váltak. Az adóságállomány csökkentésére általában a birtokosztályok idején került sor, többnyire a szétszórt családi birtok valamely távolabb fekvő részének feláldozásával. Végül nem hallgatható el a kortárs közírók által hevesen ostromozott pazarló, az anyagi lehetőségekkel arányban nem álló életvitel sem, amelyek oka persze nem a „turáni átok”, hanem az a természetes emberi törekvés, amely az előző nemzedék többszörösen nagyobb birtoka által biztosított életvitel folytatására törekedett, továbbá az a feudális szemlélet, amely a birtokot nem egyszerűen megélhetési forrásnak, hanem a társadalmi hierarchiában elfoglalt hely meghatározójának tekintette, amelyhez számtalan kötelem kapcsolódott – hajdanán katonáskodás, a 19. században inkább anyagi áldozatokkal is járó vármegyei közszolgálat, nemzeti, hazafias vállalkozások támogatása, s főként úri bőkezűség az életvitelben, vendéglátásban.¹⁰

Mindez – a nehéz anyagi helyzet, a viszonyokkal inadekvát, a történelmi múltban gyökerező társadalmi tudat – rendkívül sebezhetővé tette e társadalmi réteget a történelmi léptékkal nézve viharosan gyors változások korában, s csak kevesek számára tette lehetővé a korszakváltás túlélését státusza megőrzésével.

Jegyzetek

1. Vargha Gyula: A magyar hitelügy és hitelintézetek története. Bp. 1896. 38., 70–77.; Tóth Tibor: Hitelezők és adósok. A kölcsönforgalom kérdéséhez Somogyban 1756–1812. Tört. Stat. Füzetek 2. Bp. 1979. 5.
2. Vargha Gy.: id. mű 186–187.; Tóth T.: id. mű 31.; Varga János: A bihari nemesség hitelviszonyai a polgári forradalom előtt. Tört. Szemle 1958/1. 27.; Ungár László: A magyar nemesi birtok eladósodása 1848 előtt. Századok, 1935. 47.
3. Vargha Gy.: id. mű 71.; Tóth T.: id. mű 38–39.; Varga J.: id. mű 39.
4. Podmaniczky Frigyes: Egy régi gavallér emlékei. Válogatás a naplótöredékekből 1824–1884. Helikon, 1984. 137.; Vargha Gy.: id. mű 67.; Ungár L.: id. mű 50., 45–47.; Tóth T.: id. mű 45–52.; Varga J.: id. mű 17–32.
5. Tóth T.: id. mű 13., 18.; Varga J.: id. mű 23–27.; Ungár L.: id. mű 53–55.; A Tolna megyei adatokat a betáblázási jegyzőkönyvek alapján összesítette a szerző. Tolna Megyei Levéltár. Közgyűlési iratok.
6. Ungár L.: id. mű 53.
7. Glósz József: Tolna megye középbirtokos nemességének anyagi viszonyai a 19. század első felében. Szekszárd, 1991. 42–43.
8. U. o. 44–49., 56–65.
9. Tóth T.: id. mű 40.
10. Glósz J.: id. mű 48–49.

Marjanucz László

Hódmezővásárhelyi pénzüintézetek hitelezési gyakorlata a dualizmus korában

– különös tekintettel a mezőgazdaságra –

Hódmezővásárhely nagymúltú gazdasági és közlekedési központ a Tisza–Maros zugában. Népesége gyors ütemben növekedett a 19. században: az 1789-es 16 564 főről a lakosság létszáma 1910-re 62 445 főre emelkedett, azaz egy bő száz év alatt közel megnégyszereződött.¹ Továbbiakban csökkenés állt be (1943-ban az összlakosság 60 342 főt tett ki), de ez a város gazdasági életét jelentősen nem befolyásolta. A korábbi létszámgyarapodás viszont a folyamatosan bővülő gazdasági tevékenységek számára alapvető demográfiai adottságként szerepelt. Hozzá kell tennünk, hogy ez a 60 000-es népesség az ország egyik legnagyobb határú városában élt, mely a 19. század elején 265 000, 1900-ban 132 256 holdra rúgott, s ez korszakunk végéig már nem is változott.²

A mezőgazdaság domináns szerepét jól jellemzi egy 1852-ből fennmaradt adószerkezeti táblázat.³ E szerint az összes direkt adóból

személyi kereseti adóra	3 904 Ft,
épületadóra	578 Ft,
telekadóra	14 284 Ft,
jövedelemadóra	377 Ft jutott.

Legtöbb adót tehát a mezőgazdasági földingatlan után fizettek, mely a többi adónemmel arányba állítva az akkor még jelentős középbirtokosság meglétére utal. Mivel csak egy év múlva zárták le az úrbérrendezés ügyét, így a fenti adatot egy nem lényegesen módosulhatott alapinformációnak kell tekintenünk. Viszonylag csekélynek mondható a szabad gazdasági tevékenységből származó egyéb jövedelmek adókötelezettsége, míg az alkalmazotti viszonyból eredő keresetek jelentős tisztviselői létszámra és mezőgazdasági szolganépességre utalnak.

Annál fontosabb viszont, hogy az egykor csupa nagybirtokból álló mezőgazdasági határ korszakunkra jórészt fölaprózódott.

Év	0–50	50–100	100–200	200–300	300–400	400–1000 ⁴
	hold földdel rendelkezett (fő)					
1880	9 410	839	103	19	4	2
1928	15 765	236	70	19	5	4

Az ötven hold alatt gazdálkodók száma közel megduplázódott, míg a másik oldalon ugyancsak gyarapodott a több száz holdas birtokosok vékony csoportja. Vásárhely birtokszerkezete tehát alapvetően a polarizáció irányába mutatott, miközben a pár száz holdas középbirtokok aránya a felére csökkent. Ennek hatásal kellett lenni a vásárhelyi pénzüintézetek hitelezési gyakorlatára, hisz azok el-

sődleges közgazdasági hivatása épp a mezőgazdasági termelés tőkeellátása volt. Pontosan a birtok- és társadalomszerkezet belső arányainak megbomlásából keletkeztek azok a feszültségek, melyek a városi bankok hitelpolitikáját befolyásolták.

A társadalom szerkezetének alakulása: (fő)⁵

Év	Összlakosság	Önálló gazdálkodó	Iparos	Kereskedő	Értelmiség
1870	49 153	3 859 7,8%	1 930 3,9%	382 0,7%	336 0,6%
1928	62 000	16 000 25,8%	1 822 2,9%	400 0,6%	480 0,7%

Táblázatunk pusztán a független életmódú lakosok foglalkozási megoszlását ábrázolja, mert a lakosság többségét kitevő nem-kereső családtagok és szolgálatból élők rétege nem tartozott a tőkeforgalom potenciális részvevői közé. A bekövetkezett változások legfontosabb mozzanata az, hogy a független gazdasági helyzetű gazdák számaránya az 1870-es 7,8%-ról 1928-ra 25,8%-ra emelkedett, azaz megháromszorozódott. Ez korrelál a tulajdonviszonyok fentebb vázolt módosulásaival, vagyis a fejlődési tendencia a gazdaság önálló szereplőinek ugrásszerű emelkedésével, ugyanakkor gazdasági erejük viszonylagosabbá válásával jellemezhető. Az iparosság abszolút és relatív értelemben is csökkent, ami ugyancsak a mezőgazdaság jövedelemtermelő képességével függött össze, illetve a kisipar belső jövedelmegoszlási viszonyainak hanyatlásával. Figyelemre méltó, hogy a kereskedelmi hálózat bővülése és az értelmiség beáramlása elmaradt a tulajdonviszonyok változásának ütemétől, de lépést tartott a népességnövekedés ritmusával. Tehát a gazdálkodói tevékenység intenzív szolgáltatói háttérre és forgalmi apparátusára inkább a népesség tényleges demográfiai mozgásához, s nem annyira a termelési rend belső dinamikájához igazodott. S ez részben érthető is, hisz a bekövetkezett tulajdonosi fordulat extenzív szemléletű kis gazdasági üzemet hozott létre a kultúrérzékenyebb közép- vagy nagyvállalatok helyett.

Az adatokból kitűnik, hogy Vásárhelyen hiányzott a tehető középosztály, mely – az országos tapasztalatok alapján – leginkább hajlott tőkefeleslegeinek takarékbetétben való elhelyezésére.⁶ 1910-ből való adatok szerint 100 holdon felüli birtokos 86 fő volt, akik közül 21 bérbeadva hasznosította földjét, ugyanakkor a 100 hold felett bérbe vett földbirtokok bérlőinek száma 7-re rúgott.⁷ Így a bérlők nagy táblákban, több tulajdonossal is üzletet kötve fogták művelés alá a termőföldet. 1930-ban 98-ra szaporodott a minimum 100 hold felett rendelkező birtokosok száma, akik közül gr. Pappenheim Siegfried 3 894, báró Péret Lajosné 1 163, Polák Sámuel kendergyáros 786, Csáky Lajos főügyész 152, Lázár Dezső gazdasági főtanácsos 406 holdat mondhatott magáénak.⁸

Miután sok tulajdonos Vásárhelyen telekkönyvezett birtokán kívül idegen határokon is bírt tulajdoni részeket, főként ezek a nem főfoglalkozású birtokosok adták bérbe földjeiket vállalkozó szellemű nagybérlőknek. Tehetőség, innovációs igény, gépi termelés szempontjából elsősorban ők jöhettek számításba mint potenciális nagy beruházók. Kétségtelen, hogy a polarizálódó társadalomszerkezet egyre több nagybirtokot teremtett egyik oldalon, de ez nem ellensúlyozhatta a középbirtokok felbomlásának társadalmi következményeit a másik oldalon: ti. a

kisüzemek gyors elszaporodását. A kis emberek stabil megélhetését még a 70-es években is elsősorban az állattartás jelentette. Jóllehet a tanács évről-évre arról tett jelentést, hogy sem a város, sem egyesek nem rendelkeznek már a régi jóhírű marhaállománnyal, nagyobb, nevezetesebb gulyák „a kitűnő fajtabeliekből” pedig már egyáltalán nincsenek.⁹

Fokozta a megélhetési gondokat, hogy 1874-ben a tanács rendeletben maximálta a város területén nevelhető sertések számát.¹⁰ Ez a legsúlyosabban érintette a házi sertéshizlalásra berendezkedett, élelmiszer-kereskedelemre épülő kisparaszti egzisztenciákat, mivel az üzleti célú húsforgalmazás lehetőségeit apasztotta. Végülis kompromisszumos megoldás született: a tanács urbanizációs elképzeléseit egy megemelt limitben (15 db sertés/család) érvényesítette, míg a kisgazdák beleegyeztek a korlátlan sertéshizlalás feladásába.

Erre a gazdasági és társadalmi szervezetre települt Hódmezővásárhely viszonylag fejlett takarékpénztári hálózata. A dualizmus korában 4 pénzüintézet kezdte meg működését: a Központi Takarékpénztár (1869), a Nagytakarék (1868), a Népbank (1873) és a Közgazdasági Bank (1911). Ehhez jött 1920 után a Kereskedelmi Bank (1923), Munkásbank és Takarékpénztár (1923), Gazdasági Egylet Hitelszövetkezet, Csongrád megyei Takarékpénztár és két fiók intézmény: a Magyar–Olasz Bank Rt., illetve a Nemzeti Hitelintézet Rt. helyi affiliációi.¹¹ Összesen 10 nagyobb pénzüintézet látta el a vásárhelyi gazdaság hitelezését, s akkor még nem beszéltünk azokról a kisebb, „nonprofit” társulásokról, mint az Ipari Hitelszövetkezet, Búzaértékesítő Szövetkezet, Köztisztviselők Szövetkezete, melyek létrejöttében nem annyira a nyereszkeségi vágy, mint inkább a társadalmi szolidaritás játszott szerepet. Szoros értelemben vett banki-közgazdasági tevékenység helyett altruista munkát végeztek, a tagság megtakarítási szokásait kondicionálták, s olcsó kölcsönöket folyósítottak ingatlanl nem rendelkező kisparasztsoknak, földműveseknek.¹²

Ez utóbbi lényegében folytatása az ötvenes években divott gyakorlatnak, amikor a kormány – tekintettel az aszály okozta károokra – kisebb birtokosoknak 2–3 Ft kedvezményes kölcsönt nyújtott, melyek visszafizetéséért a város szavazott,¹³ azzal a különbséggel, hogy az emberek megpróbálták most magukon segíteni saját kezdeményezésű hitelszövetkezetek alapításával. Rossz termésű években az adóhátralékkal is küszködő kisbirtokosoknak csak a szövetkezetek nyújtottak vetőmagkölcsönt.¹⁴ Egyébként maga a város – tekintettel Hódmezővásárhely jellegadó társadalmi rétegének gazdasági súlyára – belépett a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézetébe, melynek közgyűlésein mint önálló tag szerepelt.¹⁵

Némelyik szövetkezet egyfajta különleges boltként olcsó beszerzési, illetve értékesítési árakkal honorálta tagjai szorgalmát. Vásárhely szempontjából azonban sokkal fontosabb volt a banki műveletekkel foglalkozó intézmények tevékenysége.

Bankszerű hitelműveletek Hódmezővásárhelyen szorosan összefonódtak a mezőgazdaság tőkés jellegének kibontakozásával. Már az abszolút kormányzat idején megpróbálták a gazdák termelési kedvét beruházási hitellel fokozni. Megfelelőnek látszott erre a Magyar Földhitelintézet Csongrád vármegyében megalakított vidéki fiókja, ahol Török Bálint alispán vezetésével intézték többek között a vásárhelyi földbirtokosok hitelezését is.¹⁶ Mégsem tekinthetjük ezt tisztán banki közgazdasági szerepvállalásnak, mert a földbirtokosoknak engedélyezett 1 000-

től 3 000 forintig terjedő kölcsönt városi jótállás mellett helyezték ki, így fölötté a városvezetés diszponált. Olyannyira, hogy amikor 1865-ben lejárt a félévi kamat és tőketörlesztés határideje, a Földhitelintézet a várost szólította fel fizetési kötelezettségének behajtására.¹⁷ 1868-ig összesen 250 000 Ft-ot fektettek ily módon a vásárhelyi mezőgazdaságba. A város mint gazdasági individuum nemcsak a mezőgazdaság hitelezésében játszott szerepet, hanem egyéb fejlesztési célokat is előmozdított, például a város kövezésére is vett fel kedvezményes hitelt a Magyar Földhitelintézettől (180 000 Ft-ot), mely kamat- és tőketörlesztésének kielégítése céljából ugyanezen összegből 4 000 Ft-ot helyezett el a helyi Népbanknál.¹⁸ A kölcsönpénz időnkénti gyümölcsöztetése a kamatkülönbségek kihasználására épült, s ez a város számára pluszjövedelmeket biztosított.

Ugyanakkor a gazdálkodó népesség megtakarítási szokásai, kölcsönügyletei teljesen a terméskilátásoktól függtek. Vásárhely népe elsősorban extenzív magtermesztéssel foglalkozott. Egy 1891-es kimutatás szerint a határ felén, kb. 60 000 holdon búzát, mintegy 13 000 holdon rozsot, árpát, 4 000 holdon zabot termesztettek, ami összességében 60 %-os részarányt jelentett a város nagy kiterjedésű határában. Foglalkoztak kapás és ipari növények termesztésével, de a sertéstartás miatt jelentős kukoricaföldet (25 888 hold) leszámítva jelentéktelen mennyiségnek kell tekintenünk a kenderrel, lucernával, burgonyával, borsóval bevett földterületeket.¹⁹

A kisebb gazdák termelési sikerei extenzív művelési mód mellett szinte kiátástalanok voltak. Egy-egy aszályos esztendőben tényleges fedezet híján nem a bankok, hanem a kormány segített a bajba jutott gazdán. Egész rendszere alakult ki az ínségkölcsönöknek, melyek 1866-ban pl. 2 104 Ft-ra rúgtak.²⁰ A főbíró felügyelete mellett az arra rászoruló kaphattak kölcsönt vetőmag vásárlásra, eszközpótlásra, takarmánybeszerzésre, a felvett összegről szóló kötelezvény aláírása ellenében. Ennek a hitelnek az előnye az volt, hogy általában kamatmentesen vagy csekély kamattal adták, de visszafizetési feltételei ugyanolyan szigorúan alakultak, mint egy banki kölcsön esetében. A felvett összeg erejéig ugyanis a Csongrád vármegyei Telekkönyvi Hivatal megterhelte a folyamodó ingatlantulajdonát. S ha a végén nem tudott fizetni, a betáblázott vagyonrészt bekebelezték. Pedig sokan még ezt a kis összegű kölcsönt sem bírták időben visszafizetni, s jobbak esetben haladékokat kaptak. Volt azonban olyan eset is, amikor nem pénzt, hanem terményt kölcsönöztek az ínségben szenvedőknek, mint 1863-ban, amikor 800 pozsonyi mérő rozsot osztottak szét 3 728 Ft értékben.²¹

Joggal állapítható meg a fentiek alapján, hogy – bár nincs direkt összefüggés a termelő egyének adófizetői morálja és üzleti stratégiája között – a jelentős számú kisbirtokosság csekély közteherviselő képessége negatívan befolyásolta a réteg gazdálkodási szokásait. A helybeli nagyobb birtokosok nem voltak megelégedve üzleti sikerükkel, de különösen nem a termelési rend minőségétől függetlenül kialakított, a modern polgári állam szükségleteihez igazított közteherviseléssel.²² Az ugyanis figyelmen kívül hagyta a földek tényleges tiszta hozadékát, és egy kataszteri becslésre alapozta az adótételeket. Ebből az aránytalanul magas értékeket produkáló kataszteri osztályozásból sérelmes adópolitika következhetett. Pedig ők voltak azok, akik a helyi pénzügyintézetek módos földbirtokosi ügyfeleket képezték, akik relatíve megnyugtató gazdasági háttérrel rendelkeztek ahhoz, hogy komoly üzletpartnerek lehessenek. 1869-ben még nem lehettek olyan

sokan, mert Bakosi Miksa és Kohner Henrik takarékpénztár-vállalkozási szándékát a Kereskedelmi Minisztérium azzal utasította el, hogy Hódmezővásárhelyen már van egy engedélyezett takarékpénztár és egy Kereskedelmi Bank, melyek tökéletesen kielégítik a közönség „hiteligényeit”. Ennélfogva második takarékpénztárra nincs szükség, mert azt a tanács feleslegesnek tartja.²³

Nem sokkal később, 1876-ban viszont már arról tudósított egy polgármesteri jelentés, hogy Vásárhelyen három életrevaló bankintézet működött: a Nagytakarék, a Központi Takarékpénztár és a Népbank.²⁴ Furcsamód akkor szaporodott a vásárhelyi pénzügyintézetek száma, amikor az 1873-as krach következtében sorra mentek tönkre a különböző bankok, hitelintézetek.

Vásárhelyen mindössze annyi történt, hogy a helyi pénzügyintézetek képviselői megjelentek a polgármesternél, és figyelmeztették a tőzsdei válság káros hatásaira, mely komolyabban érintheti a városi takaréktárakat és rajtuk keresztül a lakosságot is, melyet egy esetleges fizetéseképtelenség lehetetlen helyzetbe hozna. Ezért fontos a városnak, meg a pénzügyi kormányzatnak, hogy az intézeti váltók leszámítolása érdekében lépéseket tegyenek.²⁵ Megtették kölcsönösen a szükséges intézkedéseket, így Vásárhelyen nem omlott össze a hitelszervezet, sőt 1874-től további erősödésnek indult.

Legnagyobb múlttal, bizalommal, s ennélfogva piaci vezető szereppel a Nagytakarék rendelkezett. 1913-ban az összes pénzügyintézetnél elhelyezett 17,5 millió korona betétből 11,5 millió található a Nagytakarék állományában.²⁶ Ez a biztos pénzügyi háttér is kevés volt azonban a 20-as években megindult fejlődés hiteligényeinek kielégítéséhez, ezért szükségessé vált egy még tőkeerősebb hátvéd megszervezése. Ez a hitelügyleti érdekközösség végülis a Pesti Hazai Első Takarékpénztárral valósult meg 1923-ban, ami azonnal a részvénytőke megemelésével járt (6 millió K-ról 10 millióra), illetve a Nagytakarékhoz biztosított 10 millió koronás váltóleszámítolási hitelkerettel. Ezzel növekedtek a vásárhelyi intézet üzleti lehetőségei, hiszen pótlólagos hitelforrást tudott kihelyezési gyakorlatába kalkulálni. Cserébe a pesti partnert ún. bankházi jutalék illetve meg az intern mérleg szerint jelentkező tiszta nyereség 1%-áig.²⁷

Másik jelentős pénzügyintézet a Közgazdasági Bank, melyet eredetileg a Nagyatádi-féle kisgazda mozgalom hívott életre, innen a népies elnevezése: Igás Bank. Úgy érdekeltiségei (állatforgalmi és húsipar, tojáskereskedelem és baromfitenyésztés), mint klientáléja a mezőgazdasági tevékenységgel való szoros kapcsolatát mutatja.²⁸ Mint a „gazdaközösség értékes intézete” elsősorban a kisparasztság köréből rekrutálta betéteseit, illetve kölcsönzőit. Gazdasági manővereinek szélesítése céljából affiliációs tárgyalásokat folytatott a Magyar Általános Hitelbankkal, majd szerződésre lépett vele 1928-ban.

Fontos szerepet töltött be a nagygazdák hitelezésében a Hódmezővásárhelyi Népbank. 1869-ben mint Önségélyező Egylet jött létre, de 1873-ban részvénytársasági alapon bankká szerveződött. Nagyobb volumenű közgazdasági tevékenysége azonban csak 1926-tól bontakozott ki, mikor érdekközösségbe lépett a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankkal, s ezáltal új tőkék váltak hozzáférhetővé a közönség számára. Alapítója, hosszú ideig igazgatója Lázár István dúsgazdag földesúr volt, aki maga is élen járt a korszerű mezőgazdasági beruházások területén.²⁹ Szót kell még ejtenünk a Kereskedelmi Bankról, mely a vásárhelyi gabonakereskedelem legfontosabb inspirátora volt, és a Nemzeti Hitelintézetről, mely fő-

ként ipari vállalkozásokat finanszírozott, stabil kamatpolitikájával nagyobb családi pénzvagyonokat konzervált meglehetősen sikerrel. Ugyanez a felfogása viszont megakadályozta, hogy lendületesen növelje a forgalmát, s mivel a konjunktúrának sosem „dőlt be”, ügyfeleit megóvta a könnyű pénzszerzés vágyától, mert kamatlábai mindenkor mérsékeltek a mohóságot.³⁰ Ugyanekkor a Kereskedelmi Bank kénytelen volt a kedvezőtlen gazdasági viszonyok és a megnövekedett hiteligenyek közötti ellentmondást külső tőkeinjekciókkal kivédeni, ezért elfogadta a pesti Belvárosi Takarékpénztár érdekközösségi kapcsolatát 1923-ban. Annak fi-liájaként, de önállóan dolgozott tovább.

A Központi Takarékpénztár, a Csongrád megyei Takarékpénztár és a Munkásbank Rt. 1920 utánra eső tevékenysége csak annyiban fontos, amennyiben az affiliált intézetektől elutasított kölcsönkérelmeket felvették. De például a Gazdasági Egyesület Hitelszövetkezete a velük való fúzió gondolatát csekély tőkeerejük miatt elvetette.³¹ Ezzel szemben a Munkásbank kifejezetten minimális támogatásokra építette üzletét, azaz egy-egy ledőlt kémény reparálására, egy kis bérlet megszerzésére, házjavításra kölcsönzött 50, 100, 200 pengős tételeket fedezet nélkül.³² Mindenesetre a megtakarított fillérekből 1928-ban 80 000 pengő forgalmat bonyolított le, ami jelzi a talpon maradt kisiparosság életrevalóságát.

Ezt az erősen kisipari (munkás) orientációt, illetve kis keresztmetszetű, de megbízható parasztklientálét egészítette ki a Magyar–Olasz Bank fiókjának kereskedői ügyfélkara.

Ezen pénzüzeteket tekinthetjük a piacon működő legfontosabb hitelforrásoknak, amelyek között – különösen 1920 után – a betétek után fizetendő kamatok tekintetében rendkívül éles verseny bontakozott ki.

Hódmezővásárhelyen már a tőkepiac kialakulásakor érzékelhető volt az a jelenség, hogy az általános pénzsűke miatt, elmosódott a különbség bank és takarékpénztár között, s mindkét intézet lényegében azonos pénz- és hitelműveletekkel foglalkozott, ha egyes üzletágak más súllyal is szerepeltek gazdasági tevékenységükben.

Elemzésünk éppen ezért nem annyira az egyes pénzüzetek tiszta nyereségének az alaptókéhez viszonyított nagyságát vizsgálja, hanem arra keresi a választ, hogy a városi hitelintézetek fejlődése mennyire állt szoros kapcsolatban a mezőgazdaság kapitalizálódásával. Ennek kiderítésére megfelelőnek mutatkozott a közgazdasági állapot pillanatnyi helyzetét tükröző mérlegadatok egybevetése. Annyi már az előzőekből is kiderült, hogy Vásárhely gyors mezővárosi fejlődése nagyobb hiteligenyeket támasztott, mint amennyi a lakosság megtakarított tőkefeleslege volt, ezért kellett affiliációs szerződésekkel a hiányzó pénzt előteremteni. Jóllehet, ez a fejlődés diktálta kényszerkapcsolat 1920-tól kezdett fontossá válni, előtte minden vásárhelyi bank saját eszközeivel oldotta meg a birtokhitelezés problémáját. Nem véletlenül jellemezte Vargha Gyula a Tisza–Maros szögét a legtöbb bankkal és takarékpénztárral ellátott vidékként.³³

I. sz tábla³⁴

Megnevezés	Vagyon		Teher	
	váltó	jelzálogkölcson	betétek	nyereség
1900 (Korona)				
Nagytakaréék	3 607 717	6 369 521	5 998 274	132 292
Népbank	11 578 227	634 899	2 848 599	42 000
Közp. t.pénztár	1 145 726	250 053	842 511	23 614
1910 (Korona)				
Nagytakaréék	4 899 475	9 044 962	11 322 000	194 000
Népbank	1 210 000	1 179 000	1 871 000	62 000
Közp. t.pénztár	2 110 000	1 926 000	2 626 000	1 010 000
1917 (Korona)				
Nagytakaréék	3 614 000	8 621 000	18 590 440	283 172
Népbank	2 506 595	940 892	4 736 311	147 573
Közp. t.ptár	1 876 481	653 468	4 499 263	143 432

Három dualizmuskori városi pénzintézet mérlegadatainak összehasonlításából először is kiderül, hogy sem a két takarékpénztárnál, sem a népbanknál nem az alsóbb néposztályok apró megtakarításai játszották a főszerepet, hanem a nagyobb tőkék, nevezetesen a rövid időre felszabadult üzleti forgó tőke és a mezőgazdasági birtok jövedelemfeleslege. Aktív oldalon a Népbank folyószámla és váltó üzlete 1917-ben nyolcszorosan múlta felül a hosszúlejáratú kölcsönzési formákat (jelzálog, törlesztéses kölcsön). Ugyanez a Nagytakaréknál annyiban módosult, hogy a két kölcsöntípus, a rövid lejáratú üzleti és a hosszú lejáratú jelzálogos birtokhitel közel azonos arányt képviselt. Korábban, 1900-ban másként alakultak az arányok, különösen az aktív üzletágaknál. A két legfontosabb üzletforma: váltóleszámitolás és jelzálogkölcson. Az előbbi az összes aktívák 24%-át tette ki a Nagytakarék, 45%-át a Népbank és 42%-át a Központi Takaréktár esetében, míg a jelzálogos kölcsönök aktív részesedése ugyanebben a sorrendben: 57%, 44%, 38%. A számsorokban megjelenő üzletmenet elsősorban a két fajta pénzintézet profilkülönbségeit domborítja ki. Ti., ha volt külön jellege egy takarékpénztárnak és banknak, akkor az többek között az eltérő hangsúllyal kezelt aktív üzletágakban mutatkozott meg. Míg a váltóleszámitolást a bankok egyik leg sajátosabb üzletformájaként tartja számon a gazdaságtörténet, addig jelzálogkölcsonzést inkább a takaréktárak folytattak. Hódmezővásárhelyen a legtokeerősebb intézmény, a Nagytakarék csak 1/3 részben foglalkozott váltók leszámitolásával, nem tartván fő feladatának a rövidlejáratú (általában 3 hónapos) áruhitelzés felfuttatását. Ellenben üzleti tevékenysége 57%-ban arra irányult, hogy ellássa szükséges tőkével a mezőgazdasági vállalkozókat. Igazgatósági jegyzőkönyvekből megtudhatjuk, hogy a vezetés örök dilemmája volt, miként oldható fel a gazdák olcsó és hosszú – minimum 1 év – lejáratú hiteligenye és a bank döntően passzív eredetű kölcsönalapja közötti ellentmondás.³⁵ Meg kellett tehát szervezni a mezőgazdasági termelés befejezéséhez igazodó hitelformákat és passzív bank-

ügyleteket. Az erre irányuló törekvések sikerét mutatja az 1917-re jelentősen megnövekedett értékpapír állomány (21%) és záloglevélkészlet.³⁶ Az előbbivel – lévén a Nagytakarék betéti intézmény – könnyen realizálható, mobil vagyoneszközhöz jutott a bankigazgatóság, mely biztonságot jelentett bizonyos százalékig a betétállománnyal szemben. A záloglevéllel pedig biztosította a hitelező, hogy a birtok le legyen kötve, s a fel nem mondható kölcsönt az igénybevevő általában a félévénként esedékes kamatfizetés alkalmával törlessze. Ám garanciális funkciója nem ebben állt, hanem abban, hogy mint a kötött birtok miatt állandó árfolyammal bíró értékpapír kedvelt tőkeelhelyezési cél lett, s a tulajdonosa azt mindig eladhatta, aminek következtében a jelzálogra kölcsön adott és voltaképp hosszú időre lekötött tőkének ismét birtokába léphetett.

A Népbanknál és a Központi Takarékpénztárnál sokkal kiegyenlítettebb a két tárcaállomány, mivel a bankszerű pénzkezelés egyik eredendő formáját, a váltóüzletet fő üzletáguknak tekintették. Itt elsősorban kereskedők, iparosok üzleti (személyi) kölcsönéről volt szó, mivel rövid lejáratú hitelfajtákkal nem finanszírozhatták a gazdák tárgyi (birtok, befektetési, javítási), csak hosszabb időközben reprodukálható hiteleit. 1917-re a Nagytakaréknál több mint 1 millió koronával, (30%) a Központi Takarékpénztárnál 800 000 K-val csökkent, a Népbanknál viszont 1 300 000 K-val nőtt a váltó állomány. Ez, viszonyítva a jelzálogüzlet enyhe visszaeséséhez, stagnálásához – nyilván a háborúval is magyarázható – óvatos költekezéssel hozható összefüggésbe.³⁷ De részleges magyarázatul szolgálhat a Nagytakarék vezetőségének állásfoglalása, mely a nehéz gazdasági helyzetben vonakodott „megrontani”, könnyű pénzhez juttatni bizonytalan kalkulációval rendelkező embereket.³⁸ Felfogásuk szerint ugyan a váltóképesség a gazdák számára is megadható kvalitás, de egyben kétélű hiteleszköz, mely a kereskedőknél megszokott üzleti szakismeret hiányában könnyen megalapozatlan adósságokat produkál.

Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a jelzett időszakban (1900–1917) mindhárom intézetnél dinamikusan emelkedett az értékpapírtárca mennyisége, átlagosan háromszorosára, de a Nagytakaréknál a hatszorosára.

Értékpapírtárca változásai

2.sz. tábla³⁹ (Korona)

Év	Nagytakarék	Népbank	Közp. Takarékpénztár
1900	676 879	–	52 138
1909	1 052 139	96 000	108 000
1917	4 854 532	1 596 000	1 881 000

Ehhez hasonló ütemben bővülő üzletága nem is volt a Takaréknak. Egybeeseng az értékpapír üzlet bővítésével az az iparkamarai jelentés, amely a vásárhelyi tőkés kereskedelmi és ipari vállalkozások fellendülését méltatta 1911-ben,⁴⁰ miután azok többnyire rövidlejáratú hitellel, forgótőkével való ellátásuk révén megizmosodtak. Persze az értékpapírüzlet még ilyen fellendülés mellett is aránytalanul kisebb szeletét jelentette az aktív banki tevékenységnek, mivel iránta Vásárhely népeiségének kisebb vállalkozói csoportja érdeklődött.

Fő bankszabály az, hogy az aktív és passzív ügyleteknek összhangban kell lenni, amit az éves mérleg vagyon és teher oldalainak krajcárja megegyező összege fejez ki. Persze ezen belül nem mindegy, hogy mekkora a kihelyezési állomány, s ehhez képest milyen mértékű a bank likviditási képessége. Ennek fő mutatója viszont a saját és idegen tőke egymáshoz viszonyított aránya. Ez egyben a hitelintézetek két fő típusának lényeges különbségét is felfedi, ugyanis a bankok nagy részvénytőkével alakultak, amit az üzletkör kiterjesztésével egyre gyarapítottak, s így erejüket elsősorban saját tőkéjükben keresték. Ezzel szemben a takarékpénztárak az üzletvezetéshez szükséges tőkéket főleg betétek alakjában, idegen pénzekből szereztek.

Az idegen és saját tőke viszonya
3. sz. tábla⁴¹ (Korona)

Év	Betétek			Saját tőke		
	Nagyta- karék	Népbank	Közp. tak. pénztár	Nagyta- karék	Népbank	Közp.tak. pénztár
1900	5 998 274	2 898 599	842 511	alap: 500 000 tartalék: 235 000	739 000	233 000
1909	11 322 000	1 871 000	2 626 000	alap: 1 500 000 tartalék: 187 000	alap: 300 000 tartalék: 100 000	alap: 800 000 tartalék: 209 000
1917	18 590 440	4 736 311	4 499 263	alap: 2 100 000 tartalék: 512 000	alap: 1 000 000 tartalék: 820 000	alap: 1 200 000 tartalék: 136 000

Hódmezővásárhelyen a két intézmény külön jellege a tevékenységi kör tekintetében teljesen elmosódott. Először is mind a három pénzügyintézet foglalkozott betétgyűjtéssel, ami eredetileg nem volt banki üzletág, de a megtakarítások legkedveltebb elhelyezési formáját, a takarékkönyvekre gyűjtött betéteket kénytelen volt a Népbank is felkarolni. Táblázatunkból kitűnik az is, hogy az alap és tartaléktőke aránya eltért a megszokottól, ami a Nagytakarék esetében 1900-ban 53:47% viszonylatot jelentett, holott a takaréktárak ekkor szokásos tartaléktőkéje országosan a 85%-ot is elérte.⁴² Ugyanakkor a Népbank tartaléktőkéje 33%-át tette ki a befizetett részvénytőkének, szemben a 23%-os országos átlaggal.

Mindkét intézet tehát hasonló üzletmenetet vitt, a bank ellátta egy takarékpénztár feladatát is, miközben fő profilja a váltó és folyószámla üzlet maradt; a takaréktárak is bankszerű pénzkezelést valósítottak meg, amennyiben kockázattal járó kihelyezéseket eszközöltek, jóllehet saját tőkeállományuk relatíve kisebb volt a bankénál.

Az idegen és saját tőke viszonzyszáma nemigen változott a vizsgált húsz év alatt. A legnagyobb vásárhelyi pénzügyintézmény valóban óriási mennyiségű idegen tőkét kezelt aránylag csekély saját tőkéje mellett, hisz ez utóbbi átlagosan a betétállomány 13%-át tette ki. Ugyanez az arány a Népbanknál három időmetszet átlagát véve 35%. A saját és idegen tőke kapcsolatában markánsabban elkülönült a két intézet jellege, de ez az összműködésükben jelentkező párhuzamosságokat nem szüntette meg.

Közelebbről vizsgálva az egyik legfontosabb üzletág, a jelzálogos kölcsönzés gyakorlatát, a mezőgazdaság jól bevált hitelezési formájára bukkanunk. E tekintetben jószerivel csak a Nagytakarék adataira támaszkodhatunk, illetve városi összesítések állnak rendelkezésünkre a századfordulóról. Az aktív és passzív állomány szerkezetéből következett, hogy jelzálogkölcsönt a betétállományból kellett nyújtani, így ezeket nem köthették le hosszú időre. Két alapvető módja honosodott meg e tőkekihelyezésnek: a felmondható és évjáradékos jelzáloghitelek. Eredetileg (1868–1893 között) csak felmondható kölcsönöket folyósított a Nagytakarék, ti. a bankvezetés épp a hatalmas betéti állományra tekintettel fenntartotta magának a felmondás és az egy összegben való törlesztés visszafizetésének lehetőségét. Ilyen feltételek mellett ugyanis kisebb kockázatnak tette ki a betétesek pénzét, jóllehet ez a beruházó földbirtokos számára kedvezőtlen volt. 1893-tól vezették be a hosszabb lejáratú évjáradékos kölcsönt, ami az induló évben még felét tette ki a bármikor felmondható típusnak, 1900-ra azonban az évjáradékos kölcsönök összege 300 000 koronával meghaladta az egy összegben visszafizetendő hitelek mennyiségét.⁴³ Ez a tény a takaréktár stabil pénzügyi helyzetével függött össze, illetve a gazdák megbízhatóbb adósságszolgálati moráljával. Hisz a jelzett időszak országos adatai eltértek a Vásárhelyen mért értékektől, amennyiben itt a mérleg a földbirtokosok számára kedvezőbb hitelezési forma felé billent, míg az országosan összesített takarékpénztári kimutatás 75%-ban adta meg a felmondható jelzálogos hitel belső arányát.⁴⁴ Ennek oka főként a birtokos népesség helyzetében keresendő. Az 1890-es évek végétől pár esztendőn keresztül a gazdaközösség nemcsak a termés mennyiségében, hanem egyúttal az árakban is kénytelen volt csalódní. Elenyészően kevésre rúgott azoknak a száma, akik az aratás utáni jobb árakat kihasználták, ellenben a többség a napi sajtó biztatása folytán tartózkodóvá lett, s végül veszteséggel záródó spekulációba bocsátkozott.

Sajnos nem állt rendelkezésünkre részletes kimutatás az egyes betétek nagyságáról, illetve az adósság nagyságrend szerinti és az adósok társadalmi megoszlásáról. A pénzügyi hitelműveletekben résztvevő társadalmi rétegekre, gazdasági szándékukra és helyzetükre az igazgatósági jegyzőkönyvek anyagából következtetünk.

Az a tény, hogy 4 vásárhelyi pénzügyintézet 1913. december 31-i zárszámadásakor kimutatott 17 748 723 K. betét mintegy 70%-a a gazdaközösség megtakarításából származott, fontos jelzés az elhelyezők társadalmi eredetére vonatkozóan.⁴⁵

Ami a kölcsönöket illeti, itt szintén a mezőgazdaságban dolgozók tárgyi és személyi (üzleti) hitelei domináltak. Gyakorlatilag mindegyik pénzügyintézet éves gazdasági sikere attól függött, hogy ilyenek voltak a mezőgazdaság termelési ki látásai.

A Központi Takarékpénztár aktíváiban a kisebb birtokhitelek jelentették a legnagyobb tételt. Szinte minden évben visszatérő panasz, hogy nem vett kívánt

lendületet az ingatlanvétele, a kereskedelmi, ipari vállalkozó kedv.⁴⁶ Érdekes ugyanakkor, hogy a pangó vagy kevésbé lendületes adásvétel mellett is emelkedett a pénzkereslet a századfordulón, ugyanakkor néhány kivételes eszedőben a tőke „soha nem tapasztalt” olcsó kamatláb mellett sem „kelt el” a piacon.

Ez a jelenség megint a gazdasági élet konkrét adottságaival magyarázható. Ugyanis voltak évek, amikor a rossz legeltetési viszonyok, takarmányhiány vagy a kapásnövények gyenge termése miatt apadt az állattartásból élők megtakarítási kedve, hitelszükséglete, ám ugyanazon év kedvező búzaárai kiegyenlítették a másik terület pangó keresletét. Ilyenkor szaporodtak meg a birtokvásárlásokat, eszközbeszerzéseket finanszírozó jelzálogos ügyletek.

A mezőgazdasági termelés piacképességét barométerszerűen tükrözték a takaréktárak üzletág-módosításai, kamatpolitikája. Mivel e területen az éghajlati, az időjárás hatásokat kikapcsolni nem lehetett, eléggé ingadozó képet mutatott a közzgazdasági helyzet alakulása. Arra berendezkedtek már a pénzüntézetek, hogy a szárazság következtében előálló silányabb gabona vagy kapástermés hiányosságait magasabb árakkal lehetett pótolni, s a szükséges ingatlanforgalmat megfelelő szinten tartani. Ti. a földbirtokos réteg tőkekereslete nem annyira személyi természetű, mint inkább tárgyi, azaz amortizáció-igényes volt. Megfigyelhető, hogy – különösen – az 1900-as évektől a gazdaközösség a váltókölcsönöket mellőzve inkább a nyugalmasabb jelzálogos kölcsönöket kereste.⁴⁷ Miután a pénzüntézetek vezetői a mezőgazdasági piacon kialakult helyzetet a gazdák talponmaradása szempontjából kellően stabilnak ítélték, bevezették a törlesztéses jelzálogkölcsönt, ami felmondhatatlansága miatt kedvezőbb volt az agrárberuházók számára. Sőt a mérlegadatokból egyértelműen megállapítható, hogy a banki forgalmi volumen emelkedése szinte kizárólag ennek az üzletágnak köszönhető.⁴⁸

A mezőgazdaság mint húzóágazat jelentőségét lemérhetjük a Központi Takarékpénztár jelzálogos és váltótárca állományának termeléstől függő sajátos mozgásaiból. 1903-ban a kedvező termés kedvező árviszonyokkal párosult, amit a pénzkereső birtokosok a törlesztéses kölcsönforma nagy mérvű kihasználásában realizáltak, míg ez a javulás az ipari és kereskedői vállalkozóknál nem jutott érvényre. Ezért csökkent jelentősen a váltótárca. Miközben a gazdák a nyugalmasabb kölcsönökhöz hajlottak, az üzletág bővítésére szorítva a takarékpénztár vezetőségét, a következő évben javultak a váltóüzlet kilátásai. 1904-ben, szoros összefüggésben az előző évi beruházási hitelekkel, megszűnt a váltóállomány csökkenése, sőt némi emelkedést is mutatott. Azaz a mezőgazdasági termelésre utalt iparosrétegek gazdasági számításai az előző év sikeres termelésének köszönhetően beigazolódtak.

A gazdasági élet fellendülése szükségszerűen vezetett oda, hogy az eddig legkevesbé „bankszerűen” működő Központi Takarékpénztár is működésének nyereségvonalát erősítse. Halaszthatatlanná tette ezt az, hogy az üzletágak forgalma oly lendületet vett, mely már az intézet hivatásának teljesítését, az üzletfelek jogos igényeinek kielégítését a régi alapokon nem tette lehetővé.⁴⁹ Nagy kérdés volt, hogy a pótlólagos jövedelemforrásokat honnan nyerjék: saját tőkéik emelését hajtsák végre, s így saját erőből fedezzék a megnövekedett igényeket, vagy további idegen eszközöket (főként betéteket) vonjanak be a gazdaság hitelellátásába. Az utóbbit nem találták célszerűnek elég kézenfekvő okokból: a nagy betétállomány élénk tőkekereslet idején csak nyomaszt, a bank érdeke viszont a forgalom növelése azért, hogy nőjön a haszon is.

A Nagytakarék és a Népbank kezdettől fogva erre a működési elvre rendezkedett be. Az előbbi mint Vásárhely legrégebbi és legtökeerősebb intézete óriási szerepet vállalt a város gazdasági állapotának polgárosításában. Széleskörű és nagyvolumenű tevékenysége alapvető volt a vállalkozási kedv felkeltésében, a vállalkozásokhoz szükséges tőke megadásában, a vagyonszerzés lehetőségeinek elősegítésében és a vagyonmegtakarítás biztosítókaiban.

1873-ban, a krach idején egyedül a Nagytakarék úszta meg apró veszteségekkel a válságot, s tartotta a lelket a vele kapcsolatban álló üzleti partnerekben.⁵⁰ Fáry Antal vezérigazgató konzervatív üzletpolitikájával magyarázta bankja sikerét. Tény, hogy a századfordulón a takarékpénztár működése szinonímája volt a megbízhatóságnak, a vele való összeköttetés a garantált üzletmenetnek. Legalábbis így látták a kor vásárhelyi vezető közéleti személyiségei.⁵¹

A Nagytakarék vezérelvének tekintette, hogy takarékoságra szoktassák a népet, ugyanakkor helyeselte a betétállomány fogyását, ha azt vállalkozásokba fektették. Üzletpolitikáját főként úgyis saját tőkéjére alapozta. Gyengébb jövedelmezőségű években gyorsabban fogyott a betéti tőke. Ilyenkor nyomatékosan föl-hívták a figyelmet a pénz fogyasztási és befektetési célú elköltésének különbségeire. Mint ahogy nyilvánosságra hozott éves beszámolóikban, de a közvetlen hitelakciónál is figyelmeztették a földműves lakosságot például a váltókötelezettség vállalásának következményeire, illetve megtagadták az ilyen célú folyósítást kilátástalan esetekben.⁵² Szükség is volt erre, mert a tapasztalatlanság sok parasztváltó tulajdonosát tette tönkre. Ezen kívül az egyre gyarapodó kisbirtokosokat a földtől elválasztott termények esetében (zöld hitel) utólag már meg nem állapítható károk érték. Így nemcsak a hitelforgalom korrektségén esett csorba, hanem gyengültek a fizetőképesség általános feltételei is a kisbirtokosság körében. Főként azoknál, akik szükségleteiket évi termelési eredményük alapján éppen fedezni tudták, viszont a közterhek viselése már meghaladta anyagi erejüket.⁵³

Ennek a szellemnek köszönhető, hogy viszonylag nagy alapszabályszerű vagyon és tartós jövedelmezőség mellett vállalkozói alapítványt létesítettek (5 000 K), melynek kamataiból kispagdák és iparosok vetőmag, gép stb. vásárlására kaptak kamatmentes kölcsönöket.⁵⁴ Sikeres működése persze nemcsak az intézetet magát, hanem közvetve Vásárhely lakosságának gazdasági teljesítményeit is minősíti. 1900-tól való adataink szerint a Nagytakarékban kezelt betétösszeg egy főre eső átlagos nagysága 875 K volt, ami 60%-át tette ki az országos átlagnak (1 540 K). A bármikor felmondható és egy összegben visszafizetendő kölcsönök egy főre számított átlagos összege 1 008 K, csaknem azonos volt az országos középárányossal (1 142 K), míg a törlesztéses jelzalog kölcsön viszonyyszámái 2 678 K, illetve 5 042 K voltak. Azaz a nagyobb likviditási szilárdságot igénylő, felmondhatatlan kölcsöntípusnál a Nagytakarék kihelyezési állománya az országos átlagnak csak felére rúgott.

Mindenesetre tanulságos, hogy a vásárhelyi lakosság betétekben tükröződő tökeereje 60%-át érte el az országos színvonalnak, viszont a birtokosok tárgyi hitelszükséglete megegyezett az idevágó országos értékekkel. Igaz, hogy csak a felmondható, tehát a beruházóra nézve kedvezőtlenebb forma esetében, de mégis azt igazolja ez, hogy nagyobb volt a gazdálkodás lehetőségeiben boldogulást kereső tőkék aránya a passzív pénzfiztatásnál.

Jegyzetek

1. Magyar Statisztikai Közlemények (NSK) 35. köt. Bp. 1913. 3–4.
2. Országos Mezőgazdasági Statisztika. Bp. 1895.
3. Csongrád megyei Levéltár (Csm. L.) Hódmezővásárhelyi Fióklevéltára (HF) Tanácsi iratok 3002/1852. (okt. 8.)
4. CsmL–HF. A Hódmezővásárhelyi Népbank Igazgatóságának Iratai. Az 1928. december 31-i zárszámadás.
5. Szeremlei Samu: Hódmezővásárhely története V.k. Hódmezővásárhely 1911.; CsmL–HF. Népbank 1928. dec. 31-i zárszámadása.
6. CsmL–HF. Hódmezővásárhelyi Gazdasági Egyesület Hitelszövetkezete Igazgatóságának jelentése 1928. dec. 31-én.
7. MSK. 1910. évi népszámlálás. Bp. 1913. 50. köt. 120–121.
8. Fejérváry József: Hódmezővásárhely története a családok tükrében. 1929. 299.
9. CsmL–HF. Tanácsi iratok 295/1874.
10. CsmL–HF. Tanácsi iratok 1143/1874.
11. A bankok listaszzerű kimutatását tartalmazza „A hódmezővásárhelyi nagyobb pénzintézetek összesített mérlege” c. népbanki jegyzőkönyv 1931-ből.; CsmL–HF. Hódmezővásárhelyi Népbank igazgatósági jegyzőkönyvei.
12. Fejérváry J.: id. mű 85.
13. CsmL–HF. Tanácsi iratok 218/1864. (jún. 23.)
14. CsmL–HF. Tanácsi iratok 585/1890. (febr. 3.)
15. CsmL–HF. Tanácsi iratok 685/1866.
16. CsmL–HF. Tanácsi iratok 631/1863.
17. CsmL–HF. Hódmezővásárhely Választmányának iratai 219/1865. (nov. 28.)
18. CsmL–HF. Tanácsi iratok 813/1874. (ápr. 29.)
19. CsmL–HF. Tanácsi iratok 92/1891.
20. CsmL–HF. Választmányi iratok 372/1866. (dec. 29.)
21. CsmL–HF. Választmányi iratok 346/1867.
22. CsmL–HF. Tanácsi iratok 2333/1884. (szept. 6.)
23. CsmL–HF. Választmányi iratok 236/1869. (máj. 29.)
24. CsmL–HF. Hódmezővásárhely Közgyűléseknek jegyzőkönyve 1874. nov. 11.
25. CsmL–HF. Tanácsi iratok 935/1873. (jún. 21.)
26. CsmL–HF. Gazdasági Egyesület Hitelszövetkezetének iratai. Az 1928. évi zárszámadás.
27. CsmL–HF. A Nagytakarék Igazgatóságának iratai. A Felügyelő Bizottság 1922. júl. 30-án kelt jegyzőkönyve.
28. Fejérváry J.: id. mű 176.
29. CsmL–HF. Hódmezővásárhelyi Népbank iratai. Az 1928. dec. 21-én készült összesített kimutatás a vásárhelyi pénzintézetekről.
30. Fejérváry J.: id. mű 179.

31. CsmL–HF. Gazdasági Egyesület Igazgatóságának jegyzőkönyvei. 1928. dec. 31.
32. Fejérváry J.: id. mű 189.
33. Vargha Gyula: A magyar hitelügy és hitelintézetek története. Budapest, 1895. 49.
34. A táblázat alapjául szolgáló statisztikai források: „A hódmezővásárhelyi Takarékpénztár fontosabb mérlegadatainak kimutatása 1868–1918. évekről” CsmL–HF. Nagytakarék iratai.; MSK. 1910. évi Népszámlálás 35. köt.: Bankok, takarékpénztárak és földhitelintézetek mérlegeinek főbb adatai 1909-ben. Bp. 1913. 46. 64., Nagy Magyar Compas Bp., 1916/17. 392–397.
35. CsmL–HF. Nagytakarék Igazgatósági iratok 1899. dec. 31.
36. Nagy Magyar Compas, Bp. 1916/1917. 392–397.
37. U. o.
38. Fári Antal: A hódmezővásárhelyi takarékpénztár keletkezése és fejlődése. 1868–1898. Hódmezővásárhely, 1899. 39.
39. Nagy Magyar Compas, Bp. 1916/17. 392–397. MSK. 1910. évi népszámlálás, 35., 207., 46.
40. A Szegedi Kereskedelmi és Iparkamara Évkönyve, 1911. Szeged, 1912. 43.
41. MSK. 1913. 43–46. Nagy Magyar Compas, Bp. 1917. 392–397.
42. Közgazdasági Lexikon. Bp. 326–327.
43. CsmL–HF. Nagytakarék iratai. Az 1900. évi zárszámadás.
44. Mihók Sándor: A magyarországi takarékpénztárak és bankok statisztikája 1882-ről. Bp. 1883.
45. Közvetve a kölcsönkihelyezés társadalmi hátterére utal a Nagytakarék 1920-as vezető rétegének összetétele: az Igazgatóság harmada s a választmány több mint fele földbirtokosokból állt.
46. CsmL–HF. Központi Takarékpénztár iratai. A XXVIII. üzetév zárszámadása. 1899. dec. 31.
47. U. o. 1904. dec. 31.
48. Lásd a három pénzüzet mérlegadatainak eddigi összesítését.
49. CsmL–HF. Központi Takarékpénztár iratai. Az 1905. dec. 31-i zárszámadás.
50. CsmL–HF. Nagytakarék iratai. Az 1899. évi zárszámadás.
51. Ezt a kérdést is érinti Garzó Imre: Életem és abból merített gondolatok c. könyve. Bp. Magvető, 1978.
52. CsmL–HF. Tanácsi iratok 832/1863.
53. CsmL–HF. Nagytakarék iratai. 1900. évi zárszámadás.

Tóth István

Szlovák hitelegyletek a századfordulón

A nemzetiségi pénzüzetekkel a magyar történetírás már foglalkozott. 1966-ban a Századok hasábjain Szász Zoltánnak jelentetett meg tanulmányt¹ ebben a témában, mely írás érintette a századforduló szlovák pénzüzeteinek kérdését is. Ez a munka foglalkozott a nemzetiségi pénzüzetek helyzetével, valamint a kormányzati szervek terveivel, jelentéseivel, melyek ezen pénzüzetek térhódítását megakadályozni kívánták. 1987-ben pedig Polányi Imre megjelent könyvében² egy fejezet erejéig igen jó összefoglalását adta a szlovák pénzüzeteknek. A rendelkezésünkre álló iratanyag néhány részletező adatsorával nem kívánjuk a Szász Zoltán és Polányi Imre által leírtakat módosítani, inkább egyes részleteit szeretnénk jobban megvilágítani.

A századforduló jelentős korszaka a dualizmus kori szlovák nemzetiségnek. Ez az időszak számukra a politikai passzivitásból való kiútkereséssel kezdődik, amelynek igen jó előkészítője és segítője volt a gazdasági és a társadalmi élet aktivizálódása az általuk lakott vármegyékben. A politikai életben eredménytelené vált régi és új iskola képviselői mellett újabb, vonzóbb, dinamikusabb irányzatok bontanak szárnyat és erősödnek meg a századforduló utolsó éveire.

A Csehországból hazatérő, egyetemet végzett Blahonak, Srobárnak – s a Hlas (Hang) c. folyóirat köré tömörülő ifjaknak teljesen új volt a szemléletük. E folyóiratról nevezték el őket hlaszistáknak. A túrócszentmártoni központú ruszofil irányzattal szemben minden tekintetben a csehofil irányzatot támogatták és képviselték, a gazdasági életben egyre jobban megerősödő s növekvő létszámú kis- és középburzoáziát – a vállalkozókat, gyártulajdonosokat – vonták maguk köré.

Túrócszentmárton mellett új, élénk központok jönnek létre, melyek a gazdaság, a kereskedelem, a hitel és pénzüpolitika kulcsfontosságú csomópontjai s ezzel egy időben nemzeti központok lettek. Ilyen volt Lipótszentmiklós és Rózsahegy, Nagyszombat, Szokolca és Vágújhely. Ezekben a településeken legtöbbször pénzüzeteket is alapítottak. A kormányzat és a törvényhozó testület e területen is – a gazdaság más szféráihoz hasonlóan – egyenlőnek tekintette a nemzetiségeket. Így a politikai passzivitásba vonult nemzeti mozgalom új elemekkel felfrissülve – külső (csehországi) támogatással a háta mögött, új elvek alapján a gazdasági, ipari és pénzügyi területen való aktív térhódításra koncentrált.³

1918-ig a szlovák önálló pénzüzetek száma 59-re nőtt, s ezek 42 fiókinzetet hoztak létre. Összesen tehát a dualizmus idején 101 szlovák pénzüzet alakult, míg ugyanezen idő alatt csak 12 ipari vállalat. Figyelemre méltó, hogy nem kizárólag a Felvidékre figyeltek. 1896-ban a bácskai Petrőczön Takarékt. alakult, 1903-ban a Csanád megyei Nagylakon Népbank Rt-t hoztak létre. A Korpónai Takarékt. Békéscsabán 1911-ben fiókinzetet nyitott. Ugyanebben az évben a Nagylaki Népbank Rt. segédletével a szerémségi Ilokon Szlovák Bank Rt. alakult. Kovacicán (Antalfalva, Bácska) 1908-ban Bank Rt., ugyanitt 1909-ben Földműves Bank Rt. nyílt. 1907-ben pedig Újvidéken Szlovák Bank Rt. kezdte meg működését.

1884-ben alapították az első igazán tőkeerős pénzügyintézetet. Ez volt a Tátra Felsőmagyarországi Bank Részvénytársaság Túrócszentmártonban. Tevékenységét azonban csak 1886-ban kezdte meg. Élénk bankügyleteket folytatott, betéteket vett fel betétkönyvre, folyószámlára, takaréklevelekre. Váltóügyleteket bonyolított, üzleti bizonylatokat vett, értékpapírokat bocsátott ki és váltott be. 1918-ig négy⁴ fiókintézetet hozott létre: Alsókubin (1887), Szenicen (1888), Nagybitsén (1889) és Eperjesen (1909). A Tátra Bank előtt már létezett a Rózsahelyi Hitelegylet Rt. 1879-től s 1893-ban Trstenán hozott létre fiókintézetet. Znióváralján 1874-től Kölcsönös Segélypénztár működött. Alsókubinban 1887-ben alakul a már létező mártoni fiók mellett egy segélyegylet. Továbbá 1893-ban, 1894-ben egy-egy új takarékpénztár fiókintézet alakult. 1897-ben két új pénzügyintézet, egy bank, illetve segélypénztár létesült. 1902-ben alakult a Námesztói Népbank Rt. Ezzel már a 11 működő, prosperáló pénzügyintézetet soroltunk fel, amely az 1874 és 1879 között alakult három pénztárt leszámítva 22 év alatt (1880–1902) 8 tőkeerős intézet létrejöttét bizonyítva nem csekély eredmény. Polányi szerint 1870 előtt összesen négy, 1871–1890 között tizennyolc, 1890–1903 között harminchét pénzügyintézet alakult. Ezek s az eddig felsorolt adatok is jól megvilágítják, hogy a vállalkozói kedv megnövekedett, s a szlovák pénzügyintézetek erősödtek a századforduló éveiben.⁵

Az iratanyagunkban szereplő 11 nemzetiségi pénzügyintézet – Árva, Nyitra, Trencsén és Túróc vármegyék területéről – tőkeereje sem lebecsülendő (lásd 1. sz. mellékletet). Összehasonlítva a kormányzat és a helyi közigazgatás által „hazafias” intézetnek nevezett, ugyanezen négy vármegye területén lévő 25 pénzügyintézettel, valóban elgondolkodtató tények kerülnek elénk. A 11 szlovák tulajdonban lévő pénzügyintézet alaptőkéje 2 356 018 korona, a 25 „hazafias” intézet 3 095 700 koronájával szemben, amely az utóbbi 76%-ának felel meg. Tartalék és különös tartalékalapjuk a felvidéki magyar pénzügyintézetek 45%-ának felel meg. Betétállományuk tekintetében a nemzetiségi intézmények korona értéke eléri a másik érdekcsoport korona értékének 60%-át. A „hazafias” intézetek összforgalmának 78%-át mülja felül a szlovákok összforgalma. Mi volt e bizalom és tekintély oka? Lássunk egy rövid idézetet az egyik jelentésből: „Eljárási módjuk könnyed, a kölcsönvevő hamar, nehézségek nélkül jut pénzhez, sokszor hitelképességükön túl.” Ügynökök révén a legeldugottabb faluban is könnyen juthatnak kölcsönhöz.⁶ S a kölcsönök kamatai is 1–2%-kal alacsonyabbak, 6–7, illetve 8–9%. A „hazafias” intézetek legtöbb esetben 9–10%-os, vagy ennél is nagyobb kamattal dolgoztak. A betétek kamatainál a „hazafias” intézetek 3–5%-ot számoltak fel, a nemzetiségi intézetek ugyanezen kamatai 4–5% között mozogtak.⁷ Ezáltal növekedett betétállományuk is, amelyet a kereskedelmi törvény szerint saját céljaikra használhatták, forgathatták. Vádolták őket az alacsony nyereség miatt is, ami a jelentéstevők szerint nem becsületes, mert olcsó pénzzel szolgálták a nagy igényeket, ez pedig – megítélésük szerint – a pánszlávizmus megjelenési formája. Tehát nem tartották kereskedelem-centrikusnak viselkedésüket, amit még tetézt a jutalék alacsony %-os aránya, amely egy-két esetben még 25-ször, 40-szer, de igen sűrűn 16–19–20-szor alacsonyabb a „hazafias” intézetekéhez képest.

Mindezek arra engednek utalni, hogy míg a „hazafias” intézetek a befektetett pénzek és részvények esetében a nyereség minél nagyobb hányadát osztalékként és jutalékként használták fel, ami csakis a részvényesek és a hivatalnokok,

banktisztviselők anyagi gyarapodását eredményezte, addig a nemzetiségi intézetek az ilyen irányú legcsekélyebb haszonnal dolgoztak, az ott nyert összegeket további hitelek nyújtására, s nem utolsósorban a kivándorlást gátlandó a földtulajdonosok, középbirtokokok, kisiparosok és középnagyságrendű ipari létesítmények segítésére, jövedelmezővé tételére használták fel. Természetes, hogy ilyen üzleti elvek megvalósítása már a politikai tevékenységgel határos. A politikával való kapcsolatukat tagadni ma már balgaság lenne. Ezt mutatja az is, hogy a hatóságok 1897-től – tehát 1896-os megalakulása után azonnal – folyamatosan figyelemmel kísérték a „Cseh-szlovák egység”, Csekoslovenska Jednota és a prágai Zivnostenska banka (Iparbank), az egyik legerősebb cseh pénzüintézet felvidéki tevékenységét. Politikai minősítést nyert az a tény is, hogy Rovnianek pittsburgi bankár a kivándorolt szlovákok pénzét a Tátra Banknak utalta át, amely által nagymértékben növekedett megbízhatósága, s üzleti szilárdsága az alkalmazott elvek következtében sem inogott meg. Természetesen a nemzetiségi területek elnéptelenedése és növekvő hiteligénye idején ez az említett üzletpolitikai gyakorlat óhatatlanul nemzetiségi politikává is emelkedett.

A fő tevékenységi vonalakat figyelembe véve megállapítható, hogy a nemzetiségi pénzüintézetek prosperitásukat a rugalmas, tervszerű, vállalkozó szellemű, céltudatos működésüknek és nem a feltétlen magas üzleti haszonnak köszönheték, hiszen üzleti és tevékenységi körükbe olyan elemek kerültek, akik az általuk nyújtott feltételeket igényelték.

Tüzetesebb vizsgálódást négy pénzüintézet esetében tudunk végezni, mivel a feltárt levéltári források ezek részletező egyenlegét tartalmazták. Ezek a Nemesztói Általános Takarékpénztár, az Árvai Hitelintézet Rt. Trsztena, a Túróczi Kereskedelmi és Hitelintézet, valamint az Alsó-Kubini Takarékos és Hitelintézet Rt. (lásd 3–6. sz. mellékleteket). A négy intézetre általánosan jellemző, hogy a forgótőke és az összforgalom a 47–50% között mozgott. Ez viszonylag stabil üzletpolitikát biztosított számukra. Jellemző az is, hogy a betétek mértékéhez igazodtak a váltótárca összegei is. Két esetben 10–13-mal több a váltóügylet, mint a betétek összege. Ügyleteik alapján a szlovák pénzüintézetek jobbra a betétgyarapodást tartották szem előtt, valamint a váltóügyleteket. A váltóügyletek forgalma az összvagyon 80%-át tették ki, míg a jelzálogkölcönök 4–10%-ot jelentettek mindössze. Készpénzhitelezésük igen minimális az összvagyonhoz viszonyítva. Értékpapírforgalmuk is messze elmaradt a váltóügyletek mögött. Közel azonos mértékű a jelzálogkölcön és értékpapírforgalmuk százalékos viszonya. Összes forgalmukra jellemző, hogy az 2,5 millió koronától 4,1 millió koronáig terjedt. Ezek az adatok 1903-ra vonatkoznak, s azokból is kiderül, hogy forgalmuk nagysága az előző 11 intézet egyikével sem ér fel. Ugyanis azok közül a Zsolnai Segélyegylet forgalmazott legkevesebbet, de ez a forgalom is felülmúlta a 10 millió koronát 1902-ben.

A kérdés jobb megértéséhez hozzátartozik az, hogy mindezen felsorolt számszerű értékek együttesen sem közelítik meg a felvidéki „hazafias” intézetek összforalmát. Ezek a szlovák intézetek a vidéki lakosság hitelszükségleteit igyekeztek kielégíteni, széleskörű ügynöki hálózattal, a nagygazdaságban azonban nem tudtak megjelenni, ahogy ezt az őket támogató cseh pénzüintézetek tették. Ezek térhódítására azonban jobban odafigyel a kormányzat is, s a komoly magyar nagybankok, mint a Kereskedelmi Bank és a Hitelbank sikerrel tudták elensúlyozni tevékenységüket.

Az egyébként igen nagy hitelinséget nagyon jól tükrözi az, hogy mind-egyik vármegye – Nyitra, Árva, Túróc, Trencsén – főispánja egy központi támogatású, nagy alaptőkével, alacsony kölcsönkamattal, jó betétkamattal rendelkező pénzügyintézetet akart létrehozni, mivel a már ott lévő „hazafias” intézetek az eddig elért üzleti osztalékról, jutalékról nem voltak hajlandók lemondani. A Nyitra vármegyei főispán, dr. Kramolin Viktor azonban egy életképeőbb megoldást is felvázolt. Felvette a kapcsolatot dr. Rudnyánszky Béla volt képviselővel, a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézetének igazgatósági tagjával. Arra a megoldásra jutottak, hogy a földhitelintézet törlesztéses jelzálogkölcsönt bocsátana ki kedvező feltételekkel, alacsony kamat, hosszú törlesztési idő mellett.⁸ Khuen–Héderváry Károly miniszterelnök a főispánoktól a kereskedelmi miniszterhez érkezett, ott valamelyest akceptált nézeteket a jelzálogkölcsön kivételével elutasította. Úgy vélte, hogy a felvázolt tények kivédhetetlenek. A központi állami támogatás csak komolyabb versenyt eredményezhet, s így a felvidéken pénzbőség keletkezne az ország többi részéhez viszonyítva, s ezzel csak előnyösebb helyzethez jutnának a felvidéki szlovákok. Másfelől úgy vélte: „... actiónk szemben találja magát a nemzeti érzéssel, ezzel a korunkban mondhatni domináns psychopolitikai tényezővel,... mellyel nem tudunk szembe állítani számottevő eszményi fegyvert.” Majd így folytatta: „... a nemzetiségileg már felizgatott belföldi tótság is még akkor sem megyen majd a „hazafias” pénzügyintézetekhez, ha az egy százalék-törredékkel kisebb kamatlábra nyújtja is a kölcsönt, mint az a nemzetiségi pénzügyintézet, melyhez lelkének halvány nemzeti sejtelmei vonzzák.”⁹

I. sz. melléklet
Nemzetiségi pénzüzetetek Árva, Nyitra, Trencsén és Túróc vármegyék területén 1902-ben¹⁰

Név	Székhely	Fiókok	Alaptőke	Tartalék	Osztalék	Betét	Összforgalom
1. Tátra Felsőmo-i Bank Rt.	Túrószent-márton (1884)	Nagybittse Alsó Kubinszenic	1 600 000	61 000 különös: 57 000	6% 6 K	6 500 000 kam. 4,5%	113 617 000
2. Túrószent-mártoni Részv. Takarékpénztár	T. Szt. Márton (1884)	Lipótszentmiklós (1894)	120 000	224 467 különös: 10 000	5% 20 K	4 800 000 4-5%	23 316 600
3. Rózsashegyi Hitelegylet	Rózsashegy (1879)	Trsztena (1893)	200 000	200 000 különös: 37 000	16%	3 400 000 4-5%	28 000 000
4. Zsolnai Segélyegylet	Zsolna (1894)	-	160 000	70 000	12,5%	2 500 000	10 500 000
5. Kölcsonös Segélypénztár	Znióváralja (1874)	-	60 000	8 000	8%	300 000	-
6. Kölcsonös Segélypénztár	Mosóc (1876)	-	-	-	-	-	-
7. Kölcsonös Segélypénztár	Necpál (1897)	-	36 018	7 844	7,75%	263 000	-
8. Felsőárvai Népbank Rt.	Námesztó (1902)	-	-	-	-	-	-
9. Mtiavai Bank Rt.	Miava (1893)	-	60 000	40 000	8%	710 000	-
10. Vágújhegyi Népbank Rt.	Vágújhegy (1897)	-	120 000	9 548	7,5% 4,5 K	750 000 4,5%	12 000 000
11. Segélyegylet	Alsó Kubin (1887)	-	-	-	-	-	-
A legkevesebb összes			2 356 018	620 859 104 000		18 623 000	187 433 600
25. „Hazafias” legkevesebb összes			3 095 700	1 516 287 85 000		30 673 822	239 451 851

2. sz. melléklet

Adatok a Tatra Felsőmagyarországi Bank Rt. helyzetéről 1892–1901¹¹

Év	Összforgalom	Betét	Nyereség	Tartalék	Osztalék
1892	57 000 000	1 650 000	60 604	464	5 K (5%)
1893	66 000 000	2 140 000	52 000	5 900	5 K (5%)
1894	64 900 000	2 600 000	56 000	9 000	5 K (5%)
1895	69 200 000	3 130 000	20 300	13 000	5 K (2%)
1897	74 600 000	4 000 000	50 000	23 000	5 K (4,5%)
1898	80 000 000	4 800 000	74 000	27 000	6 K (6%)
1900	113 617 000	6 500 000	100 630	61 000	6 K (6%)
				kül.: 57 000	
1901	–	6 562 000	–	71 849	6 K (6%)
				Kül.: 71 000	

3. sz. melléklet

Námesztói Általános Takarékpénztár¹²

Vagyon	Összeg	Teher	Összeg
Készpénz	11 672	Alaptőke	120 000
Váltótárca	1 487 794	Tartalék és egyéb alapok	101 986
Jelz. kölcsönök	73 983	betétek	1 551 988
Előlegek értékpapírra	8 314	Átmeneti tételek	32 542
Értékpapírok	92 000	Visszleszámítolás	–
Más intézeteknél	158 870	Főintézet	–
Vegyes adósok	3 018	Vegyes hitelezők	–
Fiók	–	Nyeremény mint egyenleg	29 135
Végösszeg:	1 835 651	Végösszeg:	1 835 651

4. sz. melléklet

Árvai Hitelintézet Rt. Trsztena¹³

Vagyon	Összeg	Teher	Összeg
Készpénz	15 320	Alaptőke	60 000
Váltótárca	1 457 496	Tartalék és egyéb alapok	82 680
Jelz. kölcsönök	142 731	Betétek	1 535 535
Előlegek értékpapírra	–	Átmeneti tételek	30 000
Értékpapírok	50 320	Visszleszámítolás	–
Más intézeteknél	–	Főintézet	–
Vegyes adósok	77 264	Vegyes hitelezők	12 633
Fiók	–	Nyeremény mint egyenleg	22 283
Végösszeg	1 743 131	Végösszeg	1 743 131

5. sz. melléklet

Túróczi Kereskedelmi és Hitelintézet¹⁴

Vagyon	Összeg	Teher	Összeg
Készpénz	37 063	Alaptőke	120 000
Váltótárca	1 452 972	Tartalék és egyéb alapok	52 000
Jelz. kölcsönök	154 450	Betétek	1 374 586
Előlegek értékpapírra	5 306	Átmeneti tételek	13 305
Értékpapírok	98 100	Visszleszámítolás	217 325
Más intézeteknél	–	Főintézet	252 989
Vegyes adósok	63 879	Vegyes hitelezők	–
Fiók	252 385	Nyeremény mint egyenleg	33 950
Végösszeg	2 064 155	Végösszeg	2 064 155

6. sz. melléklet

Alsó-Kubini Takarékszövetkezet Rt.¹⁵

Vagyon	Összeg	Teher	Összeg
Készpénz	15 997	Alaptőke	100 000
Váltótárca	1 016 408	Tartalék és egyéb alapok	48 134
Jelz. kölcsönök	121 635	Betétek	896 047
Előlegek értékpapírra	18 821	Átmeneti tételek	10 350
Értékpapírok	12 276	Visszleszámítolás	140 072
Más intézeteknél	–	Főintézet	–
Vegyes adósok	30 083	Vegyes hitelezők	4 037
Fiók	–	Nyeremény mint egyenleg	16 580
Végösszeg	1 215 220	Végösszeg	1 215 220

Jegyzetek

1. Szász Zoltán: A magyar kormány tervei a nemzetiségi pénzüzetetek állami ellenőrzésére (1902–1904.) Századok 1966. 118–137.
2. Polányi Imre: A szlovák társadalom és polgári nemzeti mozgalom a századfordulón (1895–1905) Bp. 1987.
3. Szlovák Állami Központi Levéltár (SZÁKL) – Magyar Királyi Belügyminisztérium (UMV) leltári szám (inv. c.) 54. Kartonszám (Krt. c.) 9.; inv. c. 28. krt. c. 7.
4. Státny Ústredny Archiv SR v Bratislave. Sprievodca po fondoch, Bratislava, 1964. 218., 219.; Slávik, Michal: Slovenski národovci do 30. okt. 1918. Trenčsén, 1945. 343–344.; SZÁKL–UMV inv. c. 29. krt. c. 7. (Belügyminisztérium 147/1902. res.); U. o. inv. c. 42. krt. c. 8. (19 517/1903. 39.); Országos Levéltár–Belügyminisztérium K 148 Egy-letek–mutatókönyvek 1884/3842.
5. Polányi Imre: id. mű 28–29.
6. SZÁKL–UMV inv. c. 42. krt. c. 8. 19 517/1903.113.
7. U. o. 79., 82.
8. U. o. 115–116.
9. U. o. inv. c. 42. krt. c. 8. 4235/1903. 2570/ME
10. U. o. 113.
11. U. o. 113. Láng kereskedelemügyi miniszter levele Széll Kálmán miniszterelnöknek, 1903. május 29. 19. 517/VIII B.
12. U. o. 113.
13. U. o. 113.
14. U. o. 113.
15. U. o. 113.

Pogány Ágnes

A Magyar Általános Hitelbank és vállalati érdekköre

A fináncbankár alakja már megjelenése óta izgatja a közvéleményt és a szakembereket egyaránt. Mi volt a szerepe, hasznos, sőt nélkülözhetetlen figurája volt-e a gazdasági nekilendülésnek, vagy éppen parazitája volt a kapitalista gazdaságnak? Szakértelmével, hiteleivel a születőben levő vállalkozásokat gyámoltotta, vagy éppen ellenkezőleg, az iparvállalatok feletti hegemoniára törve, kiszípolozta azokat? Mind megannyi kérdés, amely napjainkig élénk vita tárgyát képezik.

Rudolf Hilferding¹ szerint a finánctóke a modern kapitalizmus velejárója, mely a gazdasági élet új rendjét alakítja ki a fejlett kapitalizmusban. Alexander Gerschenkron² ezzel szemben az elmaradottsághoz kötötte a jelenséget, s az univerzális bankokat a megkésett fejlődésű gazdaságokban szerinte hiányzó vállalkozót és versenyszellemet pótló intézményeknek tartotta, melyek az iparosodás legfőbb hajtóerejét jelentették Németországban és az Osztrák–Magyar Monarchia Lajtántúli tartományaiban.

Az újabb kutatások az eddig ismertett nézeteket nagyrészt megkérdőjelezték, az univerzális bankok jelenlétét és tevékenységét nemcsak a fejletlenebb térségekben, de szinte az egész kontinentális Európában kimutatták. Bizonyították azt is, hogy mind Ausztriában, mind pedig Németországban az iparosodás folyamata már a nagy mobilbankok megjelenése előtt megindult³. Kiemelték a magánbankárok vállalkozásfinanszírozó tevékenységének fontosságát, valamint azt, hogy az első mobilbankok voltaképpen a magánbankári tevékenység és filozófia egyszerű folytatói voltak⁴. E filozófia lényege pedig nem állt másban, mint néhány erős, már jól megalapozott vállalkozás kiválasztásában, és ezekkel való exkluzív, egyben igen gyümölcsöző pénzügyi kapcsolat kialakításában. Richard H. Tilly e filozófia gyökereit a preindusztriális korok magánbankárjának tevékenységében vélte felfedezni, aki egy-egy gazdag fejedelem összes pénzügyét kezében tartotta.⁵ A nagybankok tehát egyáltalán nem vállalkoztak kezdő, nagy kockázatot jelentő vállalkozások támogatására, innovációk felkarolására, s csak egy szűkebb kört, a már bevált cégeket finanszírozták. Richard L. Rudolph ennek alapján kérdőjelezi meg az egész gerschenkroni elmélet jogosultságát, s a nagy bécsi bankok konzervativizmusát, mindenféle kockázattól való irtózását hangsúlyozta.⁶

Ugyancsak napjainkig vitatéma a gazdaságtörténeti irodalomban a bankiparvállalat kapcsolat uralmi jellegének megítélése. A hagyományos marxista fel fogás itt dominancia-alávetettségi viszonyt látott, míg az újabb kutatások inkább a viszony sokszínűségére helyezik a hangsúlyt. Számos esettanulmány szerint nem egy pénzügyintézet került függő helyzetbe a nagy betétekkel rendelkező iparvállalatoktól, más esetekben a vállalatok sikeresen őrizték bankokkal szembeni függetlenségüket évtizedeken keresztül.

Ezek voltak azok a kérdések, amelyek megválaszolását feladatul én is magam elé tűztem, amikor a MÁH iparvállalati érdekszféráját kezdtem el kutatni. A

kutatás legfontosabb adatbázisa a Hitelbank ügyvezető igazgatósági üléseinek OL-ban őrzött jegyzőkönyvei⁷, melyekben a partnervállalat főbb adatait és a hitelengedélyezéseket rögzítették. Eddig az 1920–1926 közötti időszak adatait dolgoztam fel, a későbbi évek értékelése még előttem áll.

1920 és 1926 között 590 iparvállalat állt a Hitelbankkal bankári kapcsolatban (az adatbázis nem tartalmazza a magánszemélyeknek, biztosító- és pénzügyintézeteknek, valamint a közlekedési és mezőgazdasági cégeknek nyújtott hiteleket. Az 590 vállalat nem egészen fele (46,3%) volt részvénytársaság. Az ország legnagyobb vállalatai mellett igen nagy arányban voltak jelen a kis- és középvüzetek. A Hitelbank bankári szolgáltatokat nyújtott olyan nagy és patinás magáncégeknek is, mint a Schmidt és Császár Gőzmalom, vagy a Strasser és König terménynagykereskedő cég. Az 590 adós vállalat túlnyomó része csak igen lazán kapcsolódott a bankhoz, a vizsgált időszakban csupán egy-két alkalommal vett hitelt igénybe. A vállalatok mindössze 13%-ának neve fordul elő legalább ötször az ügyvezető igazgatóság jegyzőkönyveiben, s alig több mint 25 olyan cég volt, amely 10-nél is gyakrabban említődött. A partnervállalatok közül kiemelt 50 fontos cég előfordulási gyakorisága 10,5 volt.

Az előfordulási gyakoriságok elemzése igazolni látszik Rudolph és Tilly téziseit, vagyis a bank legintenzívebb bankári kapcsolatban a nagy, tőkeerős cégekkel állt. A leggyakrabban (10-nél többször) ismétlődő iparvállalatok (23) kivétel nélkül a Hitelbank érdekszférájába tartoztak, a banknak részvénybirtoka volt ezen vállalatoknál, többségének alapításában is részt vett. Ugyanakkor igaz az is, hogy olyan mammutvállalatok, mint az Urikány Zsilvölgyi Kőszénbánya mindössze 1 alkalommal, a Magyar Általános Kőszénbánya 2-szer, az önmagában is tucatsnyi vállalatot tömörítő „Rt. villamosági és közlekedési vállalatok számára” pedig 8-szor fordul elő a jegyzőkönyvekben. Ennek ellenére pozitív korrelációt vélek felfedezni a hitelkapcsolat intenzitása és a részvénybirtok között.

A hitelszerződések alapján mód nyílik a partnervállalatok területi és ágazati megoszlásának vizsgálatára is. A vállalatok székhelyét vizsgálva Budapest túlsúlya mellett (közel 50%-os arány), a vidéki és az elcsatolt területeken levő vállalatok azonos, 20 körüli aránnyal szerepelnek. A többi budapesti pénzügyintézethez képest, a Hitelbank nagyobb arányban bírt érdekeltséggel a trianoni békeszerződés által elcsatolt területeken, s ezek egy részét 1920 után is meg tudta őrizni. A kapcsolattartást segítette, hogy a Hitelbank Romániában meg tudta tartani fiókjait (Temesvár, Brassó, Nagyvárad): Az érdekeltség megtartásának közvetett módja volt az, amikor egy semleges külföldi országban alapított holdingvállalatnak adta át a Hitelbank részvénytulajdonát, a holdingban viszont érdekeltséget szerzett.

Az 590 partnercég több mint fele iparvállalat volt, 44 százalékuk kereskedelmi vállalkozás, a szolgáltató szférában a vállalatok 1,4%-a tartozott. Az iparvállalatok alacsony aránya elgondolkodtató, Szádeczky–Kardoss adatai szerint ugyanis a fővárosi pénzügyintézetknél ez az arány 2/3-os volt, míg a kereskedelmi cégek 1/5-del képviselték magukat.⁸

Iparágak szerint a Hitelbank leginkább az élelmiszeriparban (ezen belül a malom- és cukoriparban), a textiliparban, a vegyiparban, és a fakitermelésben volt érdekelt. A gépipari vállalatok részesedése meglepően alacsony, a korábbi magyar irodalom itt ugyanis hitelbanki dominanciát látott, igaz, ezek az ország

legjelentősebb, legtőkeerősebb vállalatai (Ganz–Danubius, Láng Gépgyár, Hofherr). Míg a malmok, cukor- és gépgyárak a Hitelbank régi, 1914 előttről származó érdekeltségei voltak, a textilgyárak igen jelentős része már háború utáni alapítás.

Érdeemes megvizsgálni az érdekeltségi kör stabilitását is. 1920-ban a Hitelbank 120 érdekeltségi vállalata közül mindössze 29 tartozott 1910-ben is érdekszférájához, míg 1929-ben 76 vállalat közül 40 volt 1920-ban is és csak 17 volt 1910-ben is a Hitelbank konzern tagja. Hasonló instabilitást mutat a többi budapesti pénzügyi érdekszférája is. 1920-ban mindössze 10% volt a már 1910-ben is meglévő érdekeltségek aránya, 1928-ra pedig az állandó üzletfelek aránya tovább csökkent.

Ezek az adatok megkérdőjelezni látszanak azt a gerschenkroni tézist, mely szerint a nagy univerzális bankok születésüktől halálukig, alapítástól a felszámolásig támogatták iparvállalat ügyfeleiket. A nagy budapesti bankok, így a Magyar Általános Hitelbank is, ezzel szemben sokszor csak rövidebb időszakokra, 1–2 évre szerzett egy-egy vállalatnál érdekeltséget, és amikor a piaci helyzet kedvező értékesítési lehetőséggel kecsegtetett, nem tartotta tovább tárcájában a részvényeket. Viszonylag szűk körre korlátozódott azon cégek száma, melyek részvényeit hosszabb távon is, esetleg évtizedeken keresztül megőrizte a bank.⁹

Jegyzetek

1. Hilferding, Rudolf: A fináncctőke Bp. 1959.
2. Gerschenkron, Alexander: A gazdasági elmaradottság történeti távlatból. Bp. 1984.
3. Tilly, H. R.: German Banking 1850–1914: Development Assistance for the Strong. *The Journal of European Economic History*, vol. 15, no. 1. 1986.; Rudolf, R. L.: *Banking and Industrialization in Austria–Hungary*. Cambridge, 1976.
4. Tilly, H. R.: id. mű; Kövér György: A Second Flowering: The Renewal of Pest's Merchant Bankers and the Financing of Industry before and after the First World War. Report from the BHU International Conference 1991. *Papers in Business History* vol. 1., London School of Economics and Political Science 1991.
5. Tilly, H. R.: id. mű
6. Rudolf, R. L.: id. mű
7. MOL Z 50/77/8, 78/8 Magyar Általános Hibelbank Igazgatótanácsi Ülések Jegyzőkönyvei.
8. Szádeczky–Kardoss Tibor: A magyarországi pénzügyi intézetek fejlődése. Bp. 1928.
9. Pogány Ágnes: From the Cradle to the Grave? Banking and Industry in Budapest in the 1910's and 1920's. *The Journal of European Economic History*, vol. 18, no. 3. 1989. 2; Pogány Ágnes: The Industrial Clientele of the Hungarian General Creditbank in the Period of Inflation and Stabilization (1920–1926.) Report from the BHU International Conference 1991. *Papers in Business History* vol.11., London School of Economics and Political Science 1991.

Tímár Lajos

A Magyar Nemzeti Bank hitelinformációs jelentései és a városi gazdasági elit a két világháború közötti Magyarországon

Az utóbbi években jelentős eredmények születtek a városi gazdasági elit vizsgálatában. E témához kapcsolódó, úttörő jellegű tanulmányaiban Vörös Károly a virilista jegyzékek mellett sokféle levéltári forrást használt fel az elit életmódjának bemutatására.¹ Azóta további színvonalas munkák születtek a dualizmus időszakára vonatkozóan.²

A két világháború közötti korszak gazdasági elitjéről viszont csak néhány – igaz, kiváló – tanulmány született.³ Ennek okait nincs itt módunkban elemezni, az azonban kétségtelen, hogy az erre a korszakra vonatkozó források jellege is más, mint a korábbi időszaké. Például a helyi sajtó már jóval kevesebb információt ad a helyi társadalomról, mint korábban. Budapesten eltörölték a virilizmust, így az adóbevallásokból készített összesítések alapján elemezhetjük a főváros gazdasági elitjét. A vidéki városok esetében a virilista jegyzékek mellett az ezek elkészítését szolgáló adóösszesítések nyújtanak hasznos információkat.

Tudomásul kell azonban vennünk, a virilista jegyzékeknek és a legtöbb adót fizetők listájának megvannak a maga korlátai. Az egyes személyekre vonatkozó vagyon és jövedelem adatok nem teljeseek. (Nemcsak az esetleges adócsalásokról van szó.) Az adott település adófizetői listái nem tartalmazzák polgáraiknak a közigazgatási határon kívül fekvő földlakásingatlanaiból és egyéb tőkebefektetéseiből származó jövedelmeit. (Ezeket a közigazgatásilag illetékes település adóhatóságainak kellett bevallani.) További probléma az, hogy az adófizetői listák vagy virilista jegyzékek nem tárják fel a családok és egyének vagyonkezelésének és jövedelemszerzésének közvetlen motívumait.

Ezeknek a problémáknak a kiküszöbölésében sokat segíthetnek az MNB hitelinformációs jelentései. Ezeket az 1927–44 közötti időszakra vonatkozóan vezette a Magyar Nemzeti Bank a hitelszférával közvetlen (hitelkérelem) vagy közvetett (kezeség) kapcsolatban lévő személyekről, illetve családokról. Az országos szintű nyilvántartásnak éppen az volt a célja, hogy az adott személy vagy család aktívumait és passzívumait részletes bontásban feltérképezze, ideértve a hitelképesség szempontjából fontos fogyasztási szokásokat is. Míg az adóbevallások esetében a jövedelem egy részének eltitkolását is feltételezhetjük, a hitelért folyamodóknál inkább az ellenkező irányú torzításban való érdekeltség valószínűsíthető. (Épp ezért nélkülözhetetlen a két forrás összehasonlítása egyéni, családi szinten.) Az MNB hitelinformációs jelentéseinek lényeges előnye az, hogy szemben a virilista jegyzékekkel nemcsak a szűkebben vett eliteket vizsgálhatjuk, hanem akár 400–500 személyt is, sőt a főváros esetében akár 5000 családot is. E forrás révén feltárhatjuk a családon belüli vagyoni és jövedelemviszonyokat is.

Természetesen ennek a forrásnak is megvannak a maga hátrányai. Előfordul például, hogy egy gimnáziumi igazgató a kétszeres adóbeszámítás alapján szerepel a virilista jegyzékben, viszont – nem lépven sem közvetlen, sem közvetett kapcsolatba a hitelrendszerrel – nevével nem találkozunk az MNB hitelinformációs anyagaiban. Vagyis a különféle foglalkozási csoportok nem létszámuk arányában jelennek meg az MNB kartotékjain. Így például míg nagyobb városokban a kereskedők foglalkozás-jellegéből adódóan szinte 100%-osan reprezentáltak, addig az értelmiség 40–50%-áról készült hitelinformációs jelentés. Ezek alapján úgy véljük, az adófizető listák és az MNB hitelinformációs jelentéseinek, illetve más forrásoknak az együttes elemzése nyújthat teljesebb képet a városi elitről. A következőkben erre teszünk kísérletet.

A városok gazdasági elitjének belső összetételéről nehéz azonos jellegű adatbázisokra és ugyanazon időmetszetre adatokat találni. Mindezen nehézségek ellenére úgy véljük, hogy Budapest és a vidéki városok elite közötti alapvető eltérések feltárhatók. A gazdasági tőke különböző funkcionális alakjainak Budapestre való koncentrálását részben jelzi a gyáripari telepek által realizált profitok megoszlása.

A budapesti telephelyű gyárak 1923-ban 56,5, 1937-ben pedig a városokban realizált profitok 61,6%-át szerezték meg. A bankszférában a tőkekoncentráció és centralizáció még erősebb fokára utalnak az adatok.⁴

1. táblázat

A húsz főnél nagyobb személyzettel dolgozó hitelvállalatok száma 1920-ban⁵

Kategória	Magyarország összesen	Ebből Budapest
21–50	45	23
51–100	14	13
101–200	20	12
201–300	10	10
301–500	6	6
501–700	2	2
701–1000	2	2
1000 fölött	4	4

Vagyis a 200 főnél több személyzettel dolgozó bankok már 1920-ban kivétel nélkül Budapesten összpontosulnak. A budapesti finánc-tőke a budapesti iparvállalatok és bankok profitja mellett nem csekély mértékben részesedett a vidéki vállalatok és bankok jövedelmeiből. 1938-ban csupán a két budapesti nagybank a magyar gyáripar 50%-át tartotta ellenőrzése alatt. A 8 budapesti bankcsoport az összes részvénytársasági bank 72%-át uralta.⁶

A főváros és vidéki nagyvárosok közötti – a „gazdaság társadalomszerkezetéből” adódó – különbségek illusztrálhatók a legnagyobb vagyonnal rendelkezők összehasonlítása alapján is. 1940-ben Budapesten 264 személy rendelkezett 1 millió pengőnél nagyobb vagyonnal. A vidéki regionális centrumokban legfeljebb egy tucatnyi személy tartozott ebbe a vagyoni kategóriába. A középvárosok csoportjába tartozó Kaposvárott a leggazdagabb személy mintegy 400 ezer pengő vagyonnal rendelkezett. A főváros és vidéki városok elite között a vagyon teljes

nagyágrendnyi eltérése mellett alapvető belső, szerkezeti különbség is volt. Mindezt jól tükrözi az, ha összehasonlítjuk Budapest és Kaposvár legvagyonosabb csoportját. (2. táblázat)

2. táblázat:

**A legnagyobb vagyonnal rendelkezők foglalkozás szerinti megoszlása
Budapesten és Kaposváron 1940-ben⁷**

Foglalkozás	A vagyon nagysága					
	Budapesten millió pengőben				Kaposváron ezer pengőben	
	1–2	2–5	5–10	10–	50–100	100–
Háztulajdonos	48	11	–	–	17	9
Földbirtokos, bérlő	31	20	8	4	4	4
Bankigazgató	3	3	–	–	–	–
Gyáros, rt.-i igazgató	42	17	7	–	2	3
Iparos	3	–	–	–	9	3
Kereskedő	22	6	1	–	24	10
Vendéglős, szállodatulajdonos	2	–	–	–	1	1
Ügyvéd	6	1	–	–	7	2
Orvos, gyógyszerész	–	1	–	–	5	4
Köztisztviselő	4	–	–	–	2	1
Magántisztviselő	2	1	–	–	1	1
Egyetemi tanár, tanár	1	–	–	–	1	–
Mérnök, építész	9	2	–	–	3	1
Magánzó	7	2	–	–	2	8
Összesen:	180	64	16	4	78	44

Budapesten négy földbirtokos rendelkezett 10 millió pengőt meghaladó vagyonnal. Közöttük megtaláljuk az arisztokrácia képviselőit, így például Festetics György herceget és a „polgári” társadalom elitjéhez tartozó, az 1940. évi jövedelem és vagyonbevallási íven magát már „földbirtokosként” feltüntető Dreher Jenőt. 1937-ben még „nagyiparosként” szerepel közel félmillió jövedelemmel és több mint 12 millió vagyonnal. A Dreher-birtok Martonvásár és négy közeli község határában együttesen 16 600 kat. holdat tett ki. A Dreher-familia az első világháború után abban a félig arisztokrata, félig nagypolgári stílusban rendezkedett be, amely tipikus volt a „polgári” eredetű „földbirtokosokra”, és „a magyar nagybirtokos dekadens fényűzését a nyugat-európai nagyburzsoázia szilárd, puritán” életelveivel és német–angol–francia kultúrájával keverte.⁸ Dreher Jenő számára – aki különben Hagenmacher lányt vett feleségül, így a maga kezébe egyesítette a két sördinasztia vagyonát – a nagybirtok részben reprezentációs célt szolgált: így vált iparmágnásból „majdnem arisztokratává”. De emellett, mint a „polgári” elit általában, Dreher Jenő az „úri” elit szimbolikus tőkét is megtestestítő vagyontárgyát, a földet igyekezett gazdasági tőkeként is hasznosítani. Modernizálta a gazdálkodást, szeszgyárat állított fel Martonvásáron, a „szabadraktár” monopóliumát is megszerezvén hozzá (azaz a közvetlen szeszárúsítás jogát).

A 2–5 millió pengő közötti vagyonnal rendelkezők között is a földbirtokosok képezik a legnagyobb csoportot (20 fő), de második a gyárosok, rt.-igazgatók csoportja. A földbirtokosok és háztulajdonosok között itt is, csakúgy, mint az utóbbi vagyoni csoportban, találunk olyanokat, akiknek a vagyona jelentős mértékben ipari, pénzügyi vállalkozásból eredt. A gyárosok, rt.-igazgatók között Chorin Ferenc vagyona megközelítette a 10 milliót. A nagytőke tankönyvekben is szereplő képviselői mellett e csoport jellegzetességeit kevésbé ismert személy vállalkozásainak bemutatásával illusztráljuk. Az Andrássy út 33. szám alatt lakó Hatschek János vagyona 1929-ben 4 millió, 1940-ben már megközelíti a 6 millió pengőt. A „nyergesújfalui cementgyárán kívül Vöhleburgban és Gmudenben is vannak gyárai, továbbá főrésztvényese a Prága melletti Beránban működő palágyárnak.”⁹

Az 1–2 millió pengő közötti vagyonnal rendelkező 180 személy között a legtöbben (48 fő) a háztulajdonosok csoportjában szerepelnek, 42 fő tartozik a gyárosok és rt.-igazgatók közé. Ezzel szemben Kaposváron a 100 ezer pengő feletti vagyonnal rendelkező 44 személy között a gyárosok, rt.-igazgatók száma csupán 3 fő, ugyanennyi az iparosként megnevezettek száma is; viszont a kereskedőké 10, a háztulajdonosoké 9. Az 50–100 ezer pengő vagyonnal rendelkező 78 személy között csak rt.-igazgatót találunk. A kereskedők alkotják a legnépesebb csoportot, összesen 24 fővel. Ezzel szemben Budapesten 166 olyan kereskedőt találunk, akinek az évi jövedelme 50–100 ezer pengő!

A fővárosi gazdasági elit foglalkozás szerinti megoszlását érdemes a vagyon mellett a jövedelem szemszögéből is elemezni. (3. táblázat)

3. táblázat:

A legmagasabb jövedelemmel rendelkezők foglalkozás szerinti megoszlása Budapesten 1940-ben (százalékban)¹⁰

Foglalkozás	100 ezer pengő feletti jövedelem	50–100 ezer pengő közötti jövedelem
Háztulajdonos	14,4	18,0
Földbirtokos, bérlő	13,1	6,7
Bankigazgató, vezető tisztviselő	7,9	4,1
Gyáros, rt.-igazgató	36,4	27,5
Iparos	1,0	2,9
Kereskedő	14,8	21,0
Vendéglős, szállodatulajdonos	1,0	1,0
Ügyvéd, ügyész	2,8	3,5
Orvos, gyógyszerész	0,7	2,8
Köztisztviselő	2,8	3,0
Magántisztviselő	0,3	0,9
Egyetemi tanár, tanár	1,0	1,4
Mérmű, építész, vegyész	2,1	4,1
Magánzó	1,0	2,3
Egyéb, nem azonosítható	0,7	0,8
n =	291	791

A 2 millió pengő feletti vagyonnal rendelkezőknél a földbirtokos rétegnek, az 1–2 milliós vagyonúak között pedig a háztulajdonosoknak volt a legnagyobb arányuk. Viszont az 50–100 ezer pengős jövedelműek között a gyárosok, rt.-igazgatók aránya 27,5%, a kereskedőké 21, a háztulajdonosoké pedig 18%. A 100 ezer pengő feletti jövedelmet élvezők között szintén a gyárosok, az rt.-igazgatók aránya a legmagasabb, 36,4%. A kereskedők aránya kisebb ebben a jövedelem-kategóriában (14,8), és ettől alig marad el a háztulajdonosok és földbirtokosok aránya.

A vidéki városokban a legmagasabb jövedelműek (virilisek vagy legtöbb adót fizetők) belső összetétele jól tükrözi az adott város jellegét. Az egyoldalúan agrárjellegű kisközépvárosban, Hódmezővásárhelyen a földbirtokos és bérlő réteg a domináns (1941-ben 62,5%). Az agrárjelleg mellett jelentősebb közlekedési és kereskedelmi funkcióval rendelkező kisközépvárosban, Cegléden a földbirtokos réteg aránya 44%, az értelmiségiek aránya pedig 30% (kétszeres beszámítás nélkül), míg Hódmezővásárhelyen a kétszeres adóbeszámítás alapján készített lista szerint is csak 17% volt az értelmiség aránya. A kiegyensúlyozott foglalkozási szerkezettel jellemezhető kisközépváros, Baja esetében 1927-ben a 180 legtöbb adót fizető között a kereskedők aránya a legmagasabb (34,4%). Ettől alig marad el az értelmiségiek részesedése (32,3), míg a földbirtokos és háztulajdonos réteg aránya csak 15%. Az iskolaváros és egyházi központ kisvárosban, Esztergomban az első 100 adófizető között az értelmiségiek száma 1926-ban 22, a kereskedők száma 26, a háztulajdonosoké 15. A sokrétű funkciókkal rendelkező közép város, Sopron 43 virilistája között 1929-ben 11 értelmiségit, 11 kereskedőt, 7 iparost és 2 gyárost találunk. A mezőgazdasági szférát csupán 2 kisbirtokos, ún. gazdapolgár képviselte. A „kismezővárosok” közé sorolt Mezőtúron a virilis képviselőtestületi tagok megoszlása (21 nagy- és közép birtokos, illetve bérlő, 1 iparos, 1 kereskedő, 1 orvos, 1 közjegyző, 3 ügyvéd és 3 pap) szemléletesen mutatja a polgári rétegek kis súlyát a helyi társadalom életében.¹¹

Az első 400–400 debreceni és pécsi adózót összehasonlítva a két város népességének foglalkozási szerkezeténél is élesebb különbségeket fedezhetünk fel. 1930-ban a közigazgatási területre vetítve Debrecenben 20,5%, Pécsen pedig csupán 5,2% volt a mezőgazdasági népesség aránya. Ezzel szemben a legtöbb 400 adófizető között a földbirtokosok és bérlők aránya 17,75% volt, míg Pécs esetében részesedésük egészen minimális, csupán 2,2%. Lényeges eltérés figyelhető meg a háztulajdonosok arányában is. Az adatok értékelésénél figyelembe kell venni, hogy a fentebb említett két csoport belsőleg is rendkívül heterogén és a legnehezebben definiálható. Pécs esetében azt is figyelembe kell venni, hogy a város határa kicsi volt, ezért a gazdasági eliten belül nagyobb volt azok aránya, akik a város határán kívül rendelkeztek föld- vagy szőlőingatlannal. (S így természetesen az ezek után fizetett adók nem jelennek meg a pécsi adófizető listán.) Tehát a jövedelemszerzés forrásait, a vagyonfelhalmozás stratégiáit vizsgálva további forrásokhoz kell fordulnunk. Az MNB hitelinformációs jelentései világosan mutatják, hogy Pécsen is jellemző a gazdasági elit legtöbb csoportjára a háziingatlan, a föld- és főleg szőlőbirtok, mint lényeges vagyonbefektetési formák. Pécsen az adófizetői lista második helyén álló Hamerli József vaskereskedő vagyonának éppúgy közel 50%-át adta a földbirtok és háziingatlan, mint debreceni kollégájának, Szesztina Jenőnek. A befizetett adófajták elemzése, illetve az MNB hitel-

formációk azt bizonyítják, hogy az ipari és kereskedelmi vállalkozások, valamint az értelmiség legvagyonosabb csoportjánál a házingatlannak és földnek mint vagyonfelhalmozási eszköznek a szerepe Pécssett is meghatározó volt. A két város eltérő földrajzi adottságaiból adódik az a különbség, hogy míg Pécs esetében elsősorban szőlőbirtokot vásárolnak, addig Debrecenben főleg szántóföldi tanyásbirtokot. Az azonban kétségtelen, hogy a tőkés-vállalkozói rétegnek Pécssett nagyobb gazdasági szerepe volt, mint Debrecenben. Pécssett az első 100 adófizető közül 45 fő sorolható a tágabban értelmezett tőkés-vállalkozói csoporthoz, Debrecenben 31. Ezen belül a legszembetűnőbb különbség az, hogy míg Pécssett 30 fő tartozott a gyárosok és iparosok közé, addig Debrecenben csak 11 személy. E csoport Pécssett a gazdasági elit felső rétegén belül egyértelműen erősebb pozíciókkal rendelkezett, mint a kereskedők. Debrecen esetében viszont a legfontosabb tőkés csoportot a döntően kereskedelemmel foglalkozók alkották. Ugyanakkor Pécsre is jellemző a vegyes vállalkozási forma, az ipari és kereskedelmi tevékenységek egymással való összefonódása és ezek kiegészülése más jövedelem-szerzési, illetve vagyonbefektetési formákkal.

A pécsi adófizetők között az igen előkelő negyedik helyet foglalta el Jánoši Engel József fakereskedő, akit emellett mint házbirtokost és gőzfürdőtulajdonost is megnevezett az adófizető lista. Fél évtizeddel később, az 1939 júliusában „az MNB jelentés a családi vállalkozás összetett jellegét így nevezi meg: Gőzfűrész, parkettgyár, tűzifaaprító, gőzfürdőtulajdonosok, fakereskedők és földtulajdonosok”. A cég tiszta vagyona 2,5 millió pengő volt, melynek 2/3-át föld- és házingatlanok alkották. Pécssett 12 emeletes házzal és 12 kh városi telekkel rendelkeztek, emellett Mecsekjánosi, illetve Komló határában 2000 kh földdel. Az adatok arra utalnak, hogy a pécsi tőkés-vállalkozói csoport magasabb jövedelemmel és vagyonnal rendelkezett, mint a debreceniek. Az MNB hitelinformációs jelentései, illetve az 1939. évi adólista szerint a 30-as évek végén Pécssett 8 tőkés vállalkozó tiszta vagyona meghaladta az 1 millió pengőt, 3-nak a 2 milliót is. Ezzel szemben Debrecenben a gyárosok-iparosok közül egynek sem haladta meg a tiszta vagyona az 1 millió pengőt, sőt a kereskedők között is csak 3 olyan személy akadt. Szembetűnő különbséget tapasztalunk a két város között az adófizető lista végén is, a 301–400. helyen szereplők esetében is. Ez a kategória már átmenetet képezett a középpolgárságból a kispolgárság felé. Pécssett 24 iparos és 22 kereskedő alkotta a két legnépesebb csoportot, ezzel szemben Debrecenben 30 háztulajdonos és 21 földbirtokos, illetve bérlő. Pécssett a tőkés vállalkozók erősebb pozíciójára közvetve utal az is, hogy magántisztviselők, illetve mérnökök magasabb arányt képviseltek, mint Debrecenben. Az értelmiség többi foglalkozási csoportjainak hasonló volt az aránya a két városban. Az első 100 fő között szembetűnő különbség az, hogy Debrecenben az ügyvédek súlya jelentősebb volt, mint Pécssett – ez részben összefüggött a helyi burzsoázia kisebb súlyával.

A legtöbb adót fizető 400 személy foglalkozás szerinti megoszlása Debrecenben és Pécsen 1934-ben¹²
(Kétszeres adóbeszámítás nélkül) Debrecen = 1 Pécs = 2

	1-100		101-200		201-300		301-400		1-400 (%)	
	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2
háztulajdonos	20	8	18	17	19	9	30	13	21,75	11,75
földbirtokos, bérlő	17	2	12	1	21	2	21	4	17,75	2,25
bankigazgató, vez. tisztv.	2	2	1	1	-	2	2	2	1,25	1,75
gyáros, rt.-igazgató	7	17	4	9	2	16	3	4	4,00	11,50
iparos	4	13	15	13	24	16	12	24	13,75	16,50
kereskedő	18	23	8	17	9	19	6	22	10,25	20,25
vendéglős, kocsmáros, szállodatulajdonos	6	3	2	7	4	3	2	4	3,00	4,25
ügyvéd, ügyész	12	8	6	9	5	3	1	3	5,50	5,75
orvos, gyógyszerész	6	8	8	10	3	5	1	5	4,50	7,00
köztisztviselő	2	4	6	7	5	11	6	11	4,75	8,25
magántisztviselő	1	1	-	2	-	5	1	2	0,5	2,50
tanár, tanító, pap	-	4	2	5	2	6	2	5	1,50	5,00
mérmők	1	3	1	2	-	3	-	1	0,5	2,25
egyéb, nem azonosítható	-	4	-	-	-	-	-	-	-	1,00
									100,0%	100,0%

Mint láhattuk, a vidéki városok gazdasági elitjének belső összetétele több vonatkozásban különbözött egymástól, tükrözve az adott városok funkcióit, gazdasági szerepét, társadalmi jellegzetességét. Mégis: *a vidéki városokat összehasonlítva megállapíthatjuk a közös, Budapesttől lényegesen eltérő jellegzetességeket. A jövedelem- és vagyonnagyság jól tükrözte a városhierarchiában elfoglalt helyet. A regionális centrumokban a legtöbb adót fizetők jövedelemskálája, az első 5–6 főt leszámítva, nagyjából ott kezdődött, ahol Budapesten a rangsorban az ezrediké befejeződött.*

Az egyoldalú, agrárjellegű „kvázi” városokban, így pl. Hajdúszoboszlón a legtöbb adót fizetők élvonalának jövedelme nem érte el a debreceni legtöbb adót fizetők rangsorában a 200–210. helyen állók jövedelmét. Mint már említettük, Budapesten a gyárosok, rt.-igazgatók a legmagasabb jövedelműek. *A nagyobb vidéki városokban a gyárosok és rt.-igazgatók, illetve a bankigazgatók és vezető tisztviselők aránya lényegesen kisebb volt, sőt az utóbbi csoport a városok egy részében be se került a legtöbb adót fizetők vagy virilisek közé. Mindez a magyar gazdaság térszerkezetének azt az alapvető jellegzetességét tükrözi, hogy a főváros vált a fináncstőke csaknem kizárólagos központjává.*

A két világháború közötti korszakban már egyáltalán nem tipikusak, mint a XIX. század második felében a dunántúli városok egy részében a „fináncstőkétől függetlenül fejlődő gyárak”, amelyek iparáguk technikáját sikeresen fejleszteni tudták.¹³ A budapesti fináncstőke a vidéki városok ipari középburzoáziájának és banktőkéseknek jó részét – Bourdieu kifejezését használva – a „munkabéres polgárságba” sorolta át, azaz ezek a leányvállalatok és fiókbankok igazgatóivá, vezető tisztviselőivé váltak. A vidéki nagyobb városok közül Pécssett és Győrött maradt fenn leginkább az ipari középburzoázia, bár mozgásteret egyre szűkült. Pécssett az ötven legnagyobb vagyonnal rendelkező személy között az 1930-as évek második felében, illetve az 1940-es évek elején 5–6 ipari tőkést találtunk. Közülük több a Pécs környéki kisebb városokban is részt vett különféle vállalkozásban, esetleg budapesti ingatlannal is rendelkezett. Karl Gusztáv keményítő-, dextrin- és konzervgyáros például a bonyhádi Peterman és Glazer cipőgyár részvényeinek 36%-át birtokolta. 1940-ben a „pécsi gyártelep ingatlanokban és gyári felszerelésben 250 ezer pengő értéket képvisel, míg a bonyhádi cipőgyárban és ottani ingatlanokban rejlő vagyonát 300–400 ezer pengőre becsülik. Budapesten is van egy 70 ezer pengő értékű háztelke”. Győrött Holzer Nándor, a győri cirokseprű-, kefe-, meszelő- és ecsetgyár tulajdonosa 1942-ben 1,5 millió pengő tiszta vagyonnal rendelkezett. Maga a gyáringatlan 250 ezer pengős értékével a teljes vagyonnak csak kisebbik részét képezte. Győri háromemeletes bérháza mellett Kelenföldön 2 háromemeletes ikerházzal, a Rózsadombon pedig egy ötszobás villával rendelkezett.¹⁴

Ugyanakkor hangsúlyoznunk kell, hogy a gazdaság elitjének, de nemcsak annak és nemcsak Budapesten, hanem vidéken is a vagyona, jövedelemforrása sokrétű. Az országos vezető elit – gyakorlatilag a budapesti elit – „multipozícionális” jellegét Lengyel György már több tanulmányában elemezte.¹⁵ 1932-ben a megadózottatott fővárosi lakosok vagyontárgyai között a mezőgazdasági ingatlan és üzemi tőke aránya 10,8% volt, míg a tőkevagyon értéke 9,8%-kal, az ipari üzemek és kereskedelmi üzletek értéke 12,6%-kal részesedett az adóköteles vagyontárgyak között. A házbirtoknak volt a legjelentősebb aránya, 66,3%. Országosan

viszont 1936-ban (az 50 ezer pengő feletti vagyonértékek esetében) a bruttó vagyonadó-alapból a mezőgazdasági ingatlanok és üzemtőke 34,3%-kal, a tőkevagyon 8,6%-kal részesedett. A kézműipari üzemi tőke részesedése 3%, a gyáripari üzemi tőkéé csak 1,1%, míg a kereskedelmi üzleti tőke részesedése csupán 4,9% volt. Ezzel szemben Budapesten az ipari tőke részesedése 5,4%, a kereskedelmi üzletekben megtestesülő vagyon pedig az összes megadóztatott vagyontárgyak 7,2%-át tette ki.

Az országos adatokat elemezve, melyek – szemben a budapestivel – csak a „nagyvagyonadózókat” foglalják magukban, szembetűnő, hogy az egyes vagyontárgyakat fajtánként részletezve a 66 822 (50 ezer pengő fölötti értékű) vagyontárgyat 26 576 személy birtokolta.¹⁶ Vagyis: egy „nagyvagyonadózó” általában két vagy három különböző vagyontárgyat birtokolt, és tett szert ezekből jövedelmekre. *Így az országos gazdasági elit jellegét a többféle „tőkefajta” kombinációja határozta meg.*

A budapesti gazdasági elitnél a gyáros-nagykereskedő-bankár tevékenység, a gazdasági tőke modern nagyvárosi formái, elegáns bérházakkal, földbirtokkal, vidéki kastélyokkal kiegészülve biztosították az olyannyira vágyott szimbolikus tőkét, a társadalmi presztizst. A Budapesten élő arisztokrácia jelentős része – legalábbis az MNB hitelinformációs jelentései ezt igazolják – fogyatkozó földbirtokát és csökkenő jövedelmeit pótolandó keresett rt.-igazgatósági tagságot, vagy fektette pénze egy részét házingatlanokba. Ezt az „életstratégiát” csak egy példával, Forgách János gróf életpályájával illusztráljuk. 1933-ban a Múzeum körút 35. szám alatt lakó, de az Úri utca 58. szám alatti emeletes házat is birtokló gróf számára – felesége révén – a Biharnagybajomban lévő 1428 kat. holdas birtok volt az alapvető jövedelemforrás. Emellett „mint nyugalmazott nagykövet havi 980 pengő nyugdíjat, megfelelő lakbért és családi pótlékot élvez, elnöke a Bajai Posztó és Takarógyár Rt-nek, igazgatósági tagja a Fegyver és Gépgyár Rt-nek és a Hagenmacher Budafoki Sörgyárak Rt-nek.”¹⁷ *A vidéki városokban úgy tűnik, hogy minél lejjebb haladtunk a település-hiearchiában, annál inkább erősödik az egyének, családok újratermelési stratégiájában a meglehetősen kevert struktúra, függetlenül attól, hogy dunántúli vagy alföldi településekről van szó. A vidéki városokban, de különösen a kisvárosok vagy falvak kis fogyasztópiacán a tevékenység többrétegűsége magának a gazdasági tőke megőrzésének, esetleges gyarapításának volt az alapfeltétele.*

A szekszárdi Erdős Nándor cukrászda- és sütőde-tulajdonos, borkereskedő és cséplési vállalkozó számára a cukrászda és sütőde jövedelme kevés lett volna a tisztes jómódhoz. A borkereskedés áruforrását részben a 6 kat. hold saját szőlő jelentette. A család élelmiszerszükségletét a 20 kat. holdas birtok biztosította.

Az MNB információs jelentésében szabóként, kereskedőként és gazdálkodóként megnevezett mezőtúri Horváth István szabóműhelye számára a kismezőváros kereslete kicsi volt ahhoz, hogy ebből 80 ezer pengőnyi vagyont halmozzon fel. Ehhez kellett még a 44 kat. holdas bérbeadott földjéből származó jövedelem és a műhely termékeinek saját értékesítése.¹⁸ Jászapátiban Szigethy Béla gazdálkodó, téglagyáros, mézárós és állatkereskedő volt egyszemélyben, és így tudott 1941-re közel 200 ezer pengős tiszta vagyont összegyűjteni. A 173 kat. holdas tanya-birtok nemcsak a vágóállatokat biztosította, hanem – agyagos földje révén – a téglagyártás alapanyagát is.¹⁹ A vidéki kisvárosi és falusi elit esetében az ilyen

sokfajta tevékenységforma, jövedelemszerzési forrás természetesen nem általános, de a két-háromféle jövedelemforrás – melyek között a föld többnyire ott szerepel – eléggé tipikus.

Jegyzetek

1. Vörös Károly: „Gazdaság és társadalom a dualizmus korában. In: Győr. Várostörténeti tanulmányok. (Szerk.: Dávid Lajos–Lengyel Alfréd–Z. Szabó László) Győr, 1978. 323–414.; Vörös Károly: Budapest legnagyobb adófizetői. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.
2. Itt elsősorban a hajdúvárosokról, illetve a Debrecen környéki településekről Orosz István által írt fejezeteket emelnénk ki.
3. Lackó Miklós: Budapest társadalma a két világháború között. In: Budapest története V. köt. (szerk.) Horváth Miklós. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 415–464.; Gyáni Gábor: Hódmezővásárhely társadalma 1867–1944. (kézirat)
4. Illyefalvi I. Lajos: Csonka hazánk városai a statisztika tükrében. II. kötet. Bp. 1940. 312–360.
5. U. o. 362–363.
6. Berend T. Iván–Szuhay Miklós: A magyar gazdaság története. Budapest, 1972. 108.
7. Zentay Dezső: Beszélő számok. Budapest, 1941. illetve a kaposvári adatok Új-Somogy 1941. szept. 20. 3–4.
8. Márkus István: Martonvásári vázlat. In: Mit láttam falun? Magvető Kiadó, Budapest, 1967. 40.
9. OL MNB Hitelinformációs iratok Z. 6.
10. Zentai Dezső fentebb idézett könyvének adataiból számítva.
11. OL BM K 150 1890/a. illetve Gyáni idézet kézírata és Bodoki F. Z.–Bodoki F. Zs.: Mezőtúr város története (896–1941) I. kötet. Mezőtúr, 1978, 154.
12. HBmL XIV. 4. 7. ill. Bar. m. L. IV. B. 1404 Pécs sz. k. v. TH. Biz. 4.
13. Ruzsás Lajos: A kapitalista iparfejlődés útja Délkelet-Dunántúlon 1848–1900. MTA DTI, Pécs, 1967. 19.
14. OL MNB Hitelinformációs jelentések Z. 6.
15. Lengyel György: A „multipozicionális” elit. (kézirat)
16. OL Szász Lajos kereskedelmi államtitkár iratai (1932–1936)
17. OL MNB Hitelinformációs jelentések Z. 6.
18. U. o.
19. U. o.

SISÁK GÁBOR

„... OROSZORSZÁG, TE MÉLTATLAN KIVÁLASZTOTT!...”*

Bevezető megjegyzések a „Levél a szerbekhez” c. esszéhez

Alekszej Sztjepanovics Homjakov (1804–1860), Ivan Szergejevics Kirejevskij (1806–1856), valamint a hozzájuk csatlakozó Konsztantyin Szergejevics Akszakov (1817–1860) és Jurij Fjodorovics Szamarin (1819–1876), akiket gyakran emlegetnek az „igazi szlavofilekként”, a „szlavofilizmus klasszikusaiként”, az 1840-es és 50-es években írott műveikben egy nagy témát indítottak útnak az orosz gondolkodásban. Rendkívül sokoldalú irodalmi munkásságukban, amelyet ugyanakkor nagyfokú metodológiai és szemléleti következetesség is jellemez, Oroszország és az orosz kultúra különleges helyzetére reflektálva kritikusan gondolták végig az európai gondolkodás nagy kérdéseit, sajátos szemléletmódjuknak megfelelően az európai kultúra végső gondolati alapjait törekedtek megragadni.

Bár e gondolkodók szemlélete a felvilágosodás által meghatározott gondolati közegben formálódott, s eszmei forrásaik között fontos helyet foglal el a német romantika és a Kant utáni német filozófia, mégis szemléletmódjukat döntően befolyásolta a keleti kereszténység gondolati öröksége is, az orthodox kereszténység vitája a „nyugati hitvallásokkal”. Ez a szemléleti kiindulópont, valamint Oroszország Európán belüli speciális helyzetének és a Nagy Péter utáni orosz társadalom kettéosztottságának gondolati leképeződése egyedülálló szellemi hagyomány kialakulását eredményezte. Homjakov, Ivan Kirejevskij, Jurij Szamarin és Konsztantyin Akszakov fellépése egybeesett az orosz nemzeti öneszmélés megindulásával, és e „szlavofilek” az európai gondolkodás által felvetett végső kérdéseket olyan utópikus konstrukciókkal igyekeztek feloldani, amelyeket az ekkor a figyelem előterébe kerülő orosz régmúltra vetítettek rá. Igaz, következetes „idealista” metodológiájukból következően az orosz történelemben mindig csak eszméket, elveket és eszményeket, s nem intézményeket mutattak fel, hogy aztán az európai társadalmak alapját képező elvekkel állítsák szembe azokat.

A krími háború, az 1861-gyel meginduló reformok, illetve Homjakov, Ivan Kirejevskij és Konsztantyin Akszakov halála zárta le azt a korszakot, amelyben kialakulhatott az „igazi szlavofilizmus” gondolati képződménye.

Ugyanakkor az általuk elindított téma, Oroszország és a Nyugat szellemi alapjainak szembeállítására, a „nyugatkritika”, a „nép” és a művelt réteg szembehelyezése, valamint az általuk felállított gondolati keretek, antropológiai és ismeretelméleti konstrukciók, az általuk adott tipológia fontos szerepet játszottak a XIX. sz. második felének orosz szellemi életében. Egymástól eltérő módon, és részben más hagyományokra is támaszkodva, de mégis eszmeileg szorosan kapcsolódtak

* Alekszej Homjakov: Oroszországhoz. A ctmben idézett vers 1854. március 24-én született, a „szlavofil” irodalom egyik alapműve. A szlavofil gondolkodás klasszikus korszakának (1839–1861) legfontosabb trásait magyar nyelven lásd: A megváltó Oroszország. Válogatás a szlavofil gondolkodók trásaiból. Vál. és szerk.: Kiss Ilona; jegyzetek: Sisák Gábor és Filipov Szergej; utószó: Tallár Ferenc. Budapest, Századvég, IDEA RUSSICA, 1992. 383 l.

a „klasszikus szlavofilekhez” az orosz gondolkodás olyan nagyságai, mint F. M. Dosztojevszkij (1821–1881), A. A. Grigorjev (1822–1864), Ny. Ja. Danyilevszkij (1822–1885), Ny. Ny. Sztrahov (1828–1896), K. N. Leontyev (1831–1891), V. V. Rozanov (1856–1919) vagy V. Sz. Szolovjov (1853–1900) és Ny. F. Fjodorov (1828–1903). A XX. században gazdagon merítettek Homjakov, I. Kirejevszkij, Ju. Szamarin és K. Akszakov szellemi örökségéből olyan kiemelkedő gondolkodók, mint Ny. A. Bergyajev (1874–1948) vagy Szergej Nyikolajevics Bulgakov (1871–1944).

Alekszej Homjakov 1804. május 1-jén született Moszkvában, tehetőses nemesi családban. Az 1812-es Napoleon elleni háború, nemzedéktársaihoz hasonlóan, számára is egész életére meghatározó élmény volt. Kiváló házitanítók gondoskodtak oktatásáról, folyékonyan beszélt franciául, angolul és németül, tanult görögül és latinul. 1822–25 között a hadseregben szolgált, majd 1825–26-ban Párizsban tartózkodott. Itt fejezte be *Jermak* c. drámáját, amely 1829-ben került színpadra. Az irodalmi szalonok gyakori vendége, ebben az időszakban közel állt a *Bölcséletkedvelők* társaságához, versei a *Moszkovszkij Vesznyikben* jelentek meg rendszeresen. Költészetéről Puskin is elismerően nyilatkozott. Amikor a száműzetéséből visszatért Puskin egy estélyen felolvasta a *Borisz Godunovot*, a Bölcséletkedvelők részéről válaszul Homjakov olvasta fel művét, a *Jermakot*. 1832-ben fejezte be másik jelentős drámáját, a *Dmitrij Szamozvanyec* címűt, amely témáját szintén az orosz történelemből meríti.

1828–29-ben részt vett a Törökország elleni háborúban, vitézségéért Szent Anna érdemrenddel tüntették ki. 1836-ban vette feleségül Katyeria Mihajlovna Jazikovát, a neves költő, Ny. M. Jazikov húgát, és ettől kezdve az állami szolgálatot nem vállaló nemesség életét élte, a nyarakat birtokán, a teleket Moszkvában töltve.

Költészetében már a 30-as években jelen vannak azok a motívumok, melyek későbbi teoretikusi munkásságát jellemzik majd (*Álom*, 1835, *Oroszország-hoz*, 1839). Az *Álom* c. verséből származik a később sokat idézett, így Dosztojevszkijnél is megjelenő, Nyugat-Európára értett „szent csodák országa” kifejezés.

Ebben az időszakban, a szigorú cenzurális viszonyok miatt is, a moszkvai irodalmi szalonok jelentették a filozófiai és irodalmi viták legjelentősebb fórumát. Itt zajlottak azok a viták, melyekre később mint a „szlavofil-nyugatos vitára” hívtakoztak. Homjakov e viták aktív résztvevőjeként egy összejövetelen 1839-ben olvasta fel A régiről és az újról c. írását, amelyben először jelenik meg az ő, I. Kirejevszkij, Ju. Szamarin és K. Akszakov későbbi munkásságát meghatározó alapgondolat és szemlélet.

1838-tól haláláig dolgozott a világtörténelemről szóló nagyszabású munkáján, amely műveinek nyolckötetes kiadásában három kötetet tesz ki. Első jelentősebb írásai a 40-es évek elején jelennek meg az M. P. Pogogyina által szerkesztett *Moszkvityanyinban*, így a jobbágyfelszabadítást és az obszcina-kérdést érintő *A falusi körülményekről* és a *Még egyszer a falusi körülményekről*.

1844-ben kezdte meg 1854-ig tartó, nézeteinek szinte teljes kifejtését nyújtó levelezését William Palmerrel, a pravoszlávia iránt nagy szimpátiát mutató anglikán teológussal. A *Moszkvityanyinban* 1845-ben jelent meg a *Levél Pétervárra a vasút kapcsán*, amelyben a vasútépítés propagálása mellett Oroszország és Európa viszonyát elemzi. A 40-es évek második felében és az 50-es évek legelején sorra jelennek meg a *Moszkvityanyinban* és az 1846-os és 1847-es „szlavofil” gyűjteményes kötetekben nagyjelentőségű tanulmányai: a *Hogyan vélekednek*

a külföldiek Oroszországról (1845), a *Hogyan vélekednek az oroszok a külföldiek-ről* (1846), *Az orosz művészeti iskola lehetőségéről* (1847), az 1847-es angliai utazásának hatására íródott *Anglia* (1847), illetve az ebbe a sorba illeszkedő, de publikálásra nem került *Humboldt kapcsán* (1849) és a londoni világkiállítás apropóján született *Arisztotelész és a világkiállítás* (1851) című frás.

Szűkebb értelemben vett filozófiai témákat érint az 1852-es „szlavofil” gyűjteményes kötetben megjelent *Megjegyzés I. V. Kirejevskij 'Az európai kultúra jellegéről és az orosz kultúrához való viszonyáról' című cikkéhez* és *Az I. V. Kirejevskij hátrahagyott trásai között megtalált 'Töredékek' kapcsán* (Russzkaja Beszeda, 1857), továbbá a *Levél Jurij Szamarinhoz a filozófia mai jelenségei kapcsán*, illetve a *Második filozófiai levél Ju. Szamarinhoz* (Russzkaja Beszeda, 1860).

Homjakov a tizenkét Palmer-levélen túl teológiai nézeteit az 1853-ban, 1855-ben és 1858-ban külföldön kiadott három nagy esszéjében fejtette ki, melyek az *Egy pravoszláv keresztény megjegyzései a nyugati hitvallásokról* összefoglaló címet viselik. Jelentős teológiai írásai még az életében kéziratban maradt *Egy az egyház c. írása* és a franciául íródott *Levél a L'Union Chrétienne szerkesztőjének Gagarin jezsuita atya beszéde kapcsán* nagyjelentőségű tanulmánya. Homjakov összegyűjtött teológiai munkái először csak 1879-ben jelenhettek meg Oroszországban.

A Valujev által szerkesztett, 1845-ben megjelent gyűjteményes kötet kapcsán éles vitába keveredett a történész T. N. Granovszkijjal, majd a szintén nyugatos történész Sz. M. Szolovjovval is (*Megjegyzés Szolovjov 'Schlözer és a történelmetlen irányzat' c. cikkével kapcsolatban*).

Mivel Homjakov és a többi „igazi szlavofil” a szigorú cenzúra működése miatt önálló folyóiratot nem indíthattak, írásaikat főként M. P. Pogogyin *Moszkvityanyinjában* jelentették meg, illetve gyűjteményes kötetek megjelentetésével próbálkoztak.

Az 1852-es „szlavofil” gyűjteményes kötet megjelenése, illetve a következő gyűjteményes kötetnek a cenzúra elé való betérjesztése után Homjakov, akár csak a kötet szerzői közül I. Kirejevskij, K. és I. Akszakov, illetve V. Cserkassz-kij, írásban volt kénytelen kötelezettséget vállalni, hogy műveiket ezentúl közvetlenül a Pétervári Központi Cenzúrahivatalhoz nyújtják be a moszkvai helyi cenzúra hatóság helyett, ami egyenlő volt a további publikációk betiltásával, így a tervezett további „szlavofil” gyűjteményes kötetek sem jelenhettek meg.

A krími háború megrázó élménye tükröződik az *Oroszországhoz c. versén* (1854), amely az oroszországi állapotok rendkívül éles kritikáját tartalmazza. A vers összhangban áll Homjakov azon meggyőződésével, hogy Oroszország háborús veresége megmutatta a korábbi berendezkedés alapvető fogyatékoságait és megteremtette egy új kezdet lehetőségét. A vers széles körben ismert volt, kiváltotta a hatóságok nemtetszését, Homjakovot a Moszkvából való kitiltás fenyegette. A III. Ügyosztály javaslatára Zakrevszkij, Moszkva városparancsoka magához rendelte és kötelezvényt íratott vele alá, hogy írásait senkinek sem fogja megmutatni a cenzúra hatóság jóváhagyása előtt.

Az I. Miklós halála utáni időszakban a kedvezőbbé vált cenzurális viszonyok között az 1856-tól megjelenő *Russzkaja Beszeda* és az 1857-ben megjelent *Molva* tág teret biztosított Homjakov számára publicisztikai tevékenységének kifejtésére. A cenzúra enyhülése ellenére Homjakovot újabb retorziók is érik: a hatóságok 1856-ban megtiltották számára a szakáll és az orosz népi ruházat viselését.

Az 50-es évek végén írta a jobbágyfelszabadításra vonatkozó tervezetét: *Az oroszországi jobbágyrendszer eltörléséről. Levél Ja. I. Rosztovcevnak*. 1858-ban részt vett a Moszkvai Szláv Jótékonyági Egyesület megszervezésében, ugyanezen évben választják meg az újjáéledt Az Orosz Irodalom Kedvelőinek Társasága első elnökének. Ebben a tisztségében mondhatott üdvözlő beszédet az akkoriban ismertté váló Lev Tolsztoj felvétele alkalmából 1859-ben.

Utolsó írása, a *Levél a szerbekhez*, bár szemléletében nem tért el korábbi írásaiól, a megváltozott bel- és külpolitikai helyzetben némi hangsúlyeltolódást mutat megelőző írásaihoz képest.

Homjakov az 1860-as kolerajárvány idején önkéntes orvosként működött, maga is megkapta a betegséget. 1860. szeptember 23-án halt meg.

Bár gyakran emlegetik Homjakovot, s van Kirejevskij, Szamarint és Konsztantyin Akszakovot az „igazi szlavofilekként”, mégis e furcsa szláv–görög összetett szó, a „szlavofil” elnevezés használata Homjakovval, I. Kirejevskijjel, Ju. Szamarinnal és K. Akszakovval kapcsolatban több szempontból is problematikus.

A „szlavofil” kifejezés először a XIX. század elején bukkant fel, használták az ún. csodálatos évtized, (a 40-es évek) folyóiratainak és szalonjainak vitáiban, majd e kifejezés széleskörű elterjedtségre a XIX. század második felében tett szert, de közelebbi tartalmi meghatározást soha sem nyert, mindig is megmaradt az ideológiai csatározások segédeszközének.

Legelőször még a XIX. század elején A. Sz. Siskovot (1754–1841) nevezték „szlavofilnek” eszmei ellenfelei, a karamzinisták a „régis és az új stílus” körül zajló vitákban, ezzel arra utalva, hogy Siskov az egyházi szláv nyelv szerepét hangsúlyozta (amelyet akkor egyszerűen „szláv” nyelvnek is neveztek) a beszélt orosz szemben, mivel azonosnak tartotta az egyházi szláv nyelvet az irodalmi orosz szemben. Ebben a kontextusban a „szlavofil” az egyházi szláv nyelv kedvelőjét jelenti. A „régis és az új stílus” körüli vita természetesen nemcsak nyelvészeti jelentőséggel bírt, hanem összekapcsolódott bizonyos társadalomfilozófiai elképzelésekkel is, hiszen a „régis stílus” (az egyházi szláv), fogalmából következően alkalmatlan volt új eszmék közvetítésére, ellentétben az „új stílussal”, amely ezen új eszmék hordozójává válhatott. Az egyházi szláv nyelv jelentőségét jól mutatja, hogy az első orosz nyelvű (tehát nem egyházi szláv) teljes bibliafordítás csak 1876-ban jelent meg Oroszországban.

A siskovisták és a karamzinisták vitája után a „szlavofil” kifejezés e jelentése mellé a XIX. század első harmadában számtalan más jelentés is társult, így többek között „szlavofilnek” nevezték az ekkor kialakuló szláv filológiával foglalkozó nyelvészt és a szláv népek élete után érdeklődő írókat, majd egy későbbi korszakban a szláv népek politikai összetartozását hirdető publicistákat is.

Ny. A. Polevoj, az orosz irodalmi életben ebben az időszakban nagy szerepet játszó kritikus és író már 1833-ban az orosz irodalom szlavofil vonulatáról írt, odasorolva pl. Siskovot, A. Sz. Gribojedovot és V. K. Kūhelbeckert.

Így voltak „szlavofilok” az egymást követő nemzedékek számára olyan igen eltérő szellemiségt képviselő alkotók, mint V. F. Odojevskij és V. K. Kūhelbecker, A. Sz. Gribojedov, M. P. Pogogyin és Sz. P. Sevirjov, A. I. Koselev és V. A. Cserkasszkij, A. A. Grigorjev és F. M. Dosztojevskij, Ny. Ja. Danyilevskij és K. Leontyev, hogy a felsorolást önkényesen megszakítsuk a múlt század 80-as éveinél.

Az „igazinak” nevezett szlavofilek, Homjakov, I. Kirejevszkij, Ju. Szamarin és K. Akszakov magukat sohasem nevezték „szlavofileknek” és nem érdeklődtek a többi szláv nép iránt, Homjakovot kivéve, de Homjakov esetében is ez az érdeklődés csak másodlagos jelentőségű volt.

Bár Homjakov és Kirejevszkij elképzeléseit az ún. „szlavofil-nyugatos” vita során és később is gyakran azonosították az ún. hivatalos népiesség ideológiájával, és számos kortárs vélte úgy, hogy nézeteik megegyeznek Pogogyinével és Sevirjovével, mégis e két nézetrendszer között áthidalhatatlan ellentét feszül.

Homjakov és Kirejevszkij következetes „idealista” metodológiájuk következtében, mely élesen elkülönítette a létezett az eszméktől és az eszményektől, és amelytől idegen volt mindenfajta pozitívizmus és „szociológus” látásmód, sohasem az orosz állam (társadalom) egyes létezett intézményeit vagy az orosz történelem egyes létezett korszakait mutatták fel eszményként, hanem az egyes régi intézményekben, hagyományokban, intézkedésekben jelenlévő, az azokban megtestesülő eszmét, általuk helyeselt társadalomszerveződési eszményt.

Így lehetetlen meghatározni az orosz történelem azon korszakát is, amelyet esetleg eszményítettek volna, bár az orosz történetírással összhangban korszakolásukban világosan elkülönítették egymástól a Kijevi Oroszországot, a Részfejedelmi Oroszországot, a Moszkvai Oroszországot, valamint a Nagy Péter utáni Oroszországot. Ugyanígy nem lehet megnevezni egyetlen, az orosz történelemben fennállt intézményt sem, melyet idealizáltak volna.

Így például Homjakov számos írásában érintette a bíraskodás kérdését és ennek kapcsán kiemelt az orosz történelem legkorábbi szakaszaitól kezdve számos olyan bíraskodási formát, amelyben a bírói eljárás nyilvános, nem formális, esküdtek bevonásával történik, és a bírónak nem áll erőszakapparátus rendelkezésére, hogy az ítéletben foglaltakat kikényszerítse, hanem mintegy választott bíróként működik. Néha csak egy krónikabeli utalás alapján hangsúlyozta a bíraskodás fentebbi tulajdonságait, máskor egy, részleteiben is ismert, a saját korában is fennállt jogintézményre hivatkozott. Ezekben az esetekben nem magát a sokszor részletes felépítésében és működésében nem is ismert intézményt állítja mintegy szervezeti-fizikai valójában megvalósítandó eszményként a kor elé, hanem csak az ebben az intézményben jelenlévő elvet.

Ezzel összhangban a Homjakov és a többi „igazi szlavofil” koncepciójában központi szerepet játszó „obscsina” kifejezés nem a valamikor létezett és a korban is fennálló faluközösséget jelenti, hanem az általuk eszményinek tartott társadalom- és közösségszerveződési elvet, amelynek egyik, de korántsem teljes megjelenési formája az oroszországi faluközösség. Csak az obscsina-elv alapján szerveződő társadalomban (és bármilyen közösségben) élő individuum lehet szabad, semmilyen tekintélynek, erőszaknak és kényszernek nem alávetett. Homjakov és a többi „szlavofil” értelmezésében egyedül csak az obscsina-elv képes feloldani azt az ellentmondást, hogy hogyan lehet az egyén egyszerre társadalmilag kötött és mégis szabad. Ennek az ellentmondásnak a feloldása Homjakov és a „szlavofilek” egyik nagy témája. Az obscsina terminus funkciója Homjakov gondolatrendszerében sok tekintetben a nyugat-európai társadalomfilozófiai elképzelésekben szereplő „természeti állapot”, „társadalmi szerződés” kifejezések metodológiai szerepéhez hasonlítható. Homjakov szerint az orosz történelemben megőrződött az obscsina-elv, igaz, megmaradt elvnek, eszménynek, eszmének, teljes alakot nem hozott létre, míg a (nyugat-) európai társadalmak kezdettől fogva nélkülözték ezt az elvet.

A „szlavofilek” obszcina fogalmára jól rávilágít a „nyugatos” történészekkel a nemzeti szervezetről folytatott vita, mely során a „nyugatos” történészek az állam kialakulása előtti időszakban vérségi kötelékkel összetartott közösségek meglétét feltételezték (nemzetiség), amely elnyomta az egyént, és amelyből az egyénnek ki kellett szakadnia, míg a „szlavofilek” szerint a fennállt obszcinai szervezet, ill. az obszcina nem vérségi kötelékek összessége, hanem, bár szervesen fejlődött, de mégis reflektált, mesterséges, szellemi képződmény, amely nagyfokú tudatosságot és individualitást feltételez.

Az obszcina-elvvel mintegy praestabilita harmoniában áll, annak mintegy másik vonatkozását képezi a szobornosztj-elv. Homjakov a „szobornij” kifejezést használja a keresztény egyház jellemzésére (a görög „katholikosz” szláv fordításaként) egyik legfontosabb, bár igen rövid írásában, amely a „*Levél a L'Union Chrétienne szerkesztőjének Gagarin jezsuita atya beszéde kapcsán*” címet viseli.

A „szobornosztj” kategóriájával jellemzett közösség testesíti meg Homjakov számára azt a közösségszerveződési mintát, amelyben az individuum nincs semmiféle tekintélynek, kényszernek, erőszaknak alávetve. Csak a fentebbi kategóriával jellemzett közösség- (társadalom) szerveződési modellben bontakozhat ki az igazi individualitás, lehet az egyén igazán szabad Homjakov szerint. A „szobornosztj-elv” tehát az ideális társadalomszerveződés paradigmája Homjakov értelmezésében, az egyetlen egyetemes, általános, objektív, interszubjektív, reális és ésszerű elv, amely az individuumok közötti konszenzus alapjául szolgálhat, amely a más esetekben elkerülhetetlen erőszakot szükségtelenné teszi.

Ezt az egyetemes elvet a pravoszlávia őrzi. Homjakov értelmezésében ugyanis ezzel összhangban a „pravoszlávia” nem a jelenben létező vagy a régmúlt korszakokban létezett orosz egyházat (vagy a többi orthodox, keleti keresztény egyházat) jelenti, hanem az egyetemes kereszténységet, de azt sem mint létező szervezetet, hanem mint szellemi elvet, erőt, a teljes univerzalitás és egyetemeség elvét.

Egyházszerkezeti vonatkozásban Homjakov pedig ezzel teljesen összhangban negatívumként említi az önálló patriarchátus megteremtését Moszkvában (amire 1589-ben került sor), mivel az egyház így nem tudott független maradni a világi hatalommal szemben, ellenétben azzal az állapottal, amikor az oroszországi egyház a konstantinápolyi pátriárka jurisdictiója alatt állt.

A római katolicizmus ettől az univerzalitástól, organicitástól való elszakadást jelenti, az esetlegesség, az erőszak, az önkény és a tekintély elvének megjelenését. Álláspontja szerint elsősorban a klasszikus pogány örökség (amely a jelen esetben elsősorban a Római Birodalmat jelenti) és a barbár germán népek hatására a nyugati kereszténység kiszakadt az egyetemes kereszténységből, mivel az egyoldalú racionalizmus és az ezzel összefüggésben álló önkény és erőszak útjára tért. Ennek egyik legfőbb példáját és bizonyítékát a „Filioque” (a „Fiútól is”) kitételnek a nyugati egyház által a nikaiai-konstantinápolyi hitvallásba történt beiktatásában látta, ami először a VII. század folyamán jelent meg a mai Spanyolország területén, majd fokozatosan elterjedt a nyugati egyházon belül, végül hivatalos dogmává emelkedett. A „Filioque” körüli vita, azaz annak kérdése, hogy a Szentlélek csak az Atyától vagy az Atyától és a Fiútól is származik, képezi a nyugati és keleti kereszténység közötti egyik legfontosabb dogmatikai ütközőpontot. A nyugati és a keleti kereszténység közötti szakadás 1054-ben vált teljessé. Nyugat-Európa társadalmainak, amelyek a római katolicizmus hatása alatt formálódtak, minden része, minden intézménye – Homjakov értelmezésében – az erőszak, az esetlegesség és az önkény ezen elvét testesíti meg. A római katolicizmus elve

az egységet (a társadalmiságot) külső erőszak útján valósítja meg, tekintélyre alapozza, aminek legnyilvánvalóbb megnyilvánulása az egyházon belül az elkülönült papság (amely a katolikus álláspont szerint az igazság letéteményese), a katolikus egyház szervezete, a pápaság intézménye.

Ugyanakkor a protestantizmus elve, amely Homjakov értelmezésében a katolicizmus mechanikus tagadását jelenti csupán a katolicizmus alapelveinek megtartása mellett, sem képes semmiféle egységet megvalósítani, vagy némely formájában ugyanolyan tekintélyelvű, mint a katolicizmus, mivel nélkülöz, Homjakov szóhasználatával élve, minden „ésszerű” alapot, így a protestantizmus csupán önkényes és partikuláris vélekedések összessége.

Oroszország egyedülállósága éppen abban rejlik Homjakov és a „szlavofilek” felfogása szerint, hogy az alapjául szolgáló, illetve a benne megőrzött alapelv egyetemes, általános érvényű, nem tartalmaz semmi partikulárisat és esetlegeset.

Homjakov munkásságának döntő része I. Miklós uralkodásának időszakára, a krími háború előtti korszakra esik. Ebben a korszakban az irodalmi tevékenység jelentette a nyilvánosság egyetlen formáját és kínált lehetőséget közéleti tevékenységre az állami szolgálat körén kívül.

Az „igazi szlavofilek” önálló folyóirat indítását nem is remélhették, Homjakov a szigorú cenzúra miatt műveit nehezen és ritkán tudta megjelentetni, írásainak nagy része kéziratban maradt vagy külföldön jelent meg, és munkái egy részét eleve nem is a megjelentetés szándékával írta. Nézetek kifejtésének igen fontos fórumát jelentette a magánlevelezés és az irodalmi szalonok. Ebből kifolyólag művei ismerőinek és értelmezőinek száma, az eszmeileg hozzá közelálló szűk körén kívül, rendkívül csekély volt, és mivel munkáinak igen kis töredéke volt csak ismert az irodalmi közvélemény számára, így az a kép, amelyet főként eszmei ellenfelei, az ún. „nyugatosok” alakíthattak ki róla, jelentősen eltér attól a képtől, amelyet műveinek teljesebb ismeretében alkothattunk magunknak. I. Miklós halála után (1855) az irodalmi tevékenység feltételei teljesen megváltoztak. A cenzúra enyhült, a „szlavofilek” önálló folyóiratokat indíthattak (*Russzkaja Beszeda, Szelszkoje Blagousztrojsztvo, Molva*), 1858-ban megalakulhatott a *Moszkvai Szláv Jótékonyági Bizottság*, majd a moszkvait követve a pétervári, kijevei, odesszai. A szláv bizottságok létrehozásában jelentős szerepet játszottak az „igazi szlavofilek”, moszkvai bizottságban I. Akszakov kiemelkedő szerepet töltött be.

Ebben az új helyzetben született meg a Levél a szerbekhez, amelyet I. Akszakov személyesen terjesztett Belgrádban és tanúja lehetett a mű fogadtatásának, amely meglehetősen hűvös volt még azok részéről is, akik pedig szimpatizáltak a moszkvai „szlavofilekkel”. Ennek oka elsősorban az volt, hogy a művet teljesen félreértették, Homjakov szándékaival teljesen ellentétesen értelmezték. A mű fogadtatása jól mutatja, hogy az „igazi szlavofil” eszmék hogyan nyertek a szerzők eredeti szándékaival és gondolatvilágával teljesen ellentétes értelmezést azután, hogy születési és életközegükből, az I. Miklósi korszak moszkvai irodalmi szalonjainak, folyóiratainak világából kilépve, létrehozóik szellemiségétől teljesen idegen gondolatvilágú értelmezők kezére jutottak.

Ahogy egyfelől az 1861-es jobbágyfelszabadítás végérvényesen lezárta a korábbi periódust Oroszország történetében, úgy tett végérvényesen pontot a „klasszikus szlavofilizmus” korszakára I. Kirejevskij 1856-ban, Homjakov és K. Akszakov 1860-ban bekövetkezett halála, és így maradhatott az általuk létrehozott gondolati mű szerves, kerek egész.

ALEKSZEJ HOMJAKOV

LEVÉL A SZERBEKHEZ. ÜZENET MOSZKVÁBÓL *

Módfelett kegyes volt hozzátok az Úristen, testvéreink, az utóbbi években: megszabadított egy barbár és hitetlen nép rabigájától, lehetőséget adott, hogy önálló és öntörvényű társadalomban, békés és háborítatlan életet éljete, fejlődjék gondolkodásotok, erkölcsötök, szellemetek a bennünket megvilágosító kereszténység szellemében, és hogy kisebb testvéreitek javát szolgáljátok intelmeitekkel és példáitokkal. Ily boldog ajándékban tulajdon bátorságotok folytán részesedhetetek, de hozzásegített rokonszenvével a veletek egy vérből való s egy hitet követő orosz nép is, legfőképp azonban Istennek áldása, aki úgy rendezte a politikai élet körülményeit, hogy vége szakadjon a csapásoknak és megaláztatásnak, mellyel évszázados próbának vetette alá hiteteket s türelmeteket.¹

Hogy is ne örvendénék Isten ily kegyes adományainak, nyerje el bármi-kor, bárki, tőlünk mégoly idegen nép is; de senkivel nem örülünk együtt annyira, mint veletek s a többi szláv néppel, kiváltképp ha pravoszláv hitet vallanak. Egyetlen külföldi nem kelhet velünk versenyre ebben (bármily erényes s jószándékú legyen): hiszen számukra ti, szerbek mégiscsak idegenek vagytok, míg nekünk vér szerint is, Krisztus szelleme szerint is testvéreink. Kedves nekünk a ti, vérrokonságunkat tanúsító külső ábrázatotok; kedves a nyelvetek, mely ugyanúgy hangzik, miként a mi anyanyelvünk; kedvesek a szokásaitok, melyek a mieinkkel egy töről fakadnak. Őszintén és lelkünk mélyéből adunk hát hálát Istennek az Ő kegyes adományaiért, melyekben benneteket részesített, kérjük, terjessze s növelje jótéteményeiteket, áldjon meg benneteket a szellemi javak s közös sikerek minden dicsőségével minden népek előtt.

Jó ügy az, mit elkezdtetek.

Sosem fogjuk feledni a több évszázados rabiga alatt tanúsított türelmeteket, a szabadulás órájában mutatott fényes bátorságotokat, legfőképpen pedig az ész és az igazságérzet ama megnyilvánulásait, melyek nemrég megszabadítottak benneteket uralkodótoktól, a szerb nép hamis védelmezőjétől és igazi árulójától. Ezek a magasztos elvek magasztos jövőt is ígérnek. A többi nép körében immár tiszteletet parancsoló szerb népek többé nem kell méltóságában megalázkodnia. De tudjuk, hogy az átélt megpróbáltatások után még további, nem kevésbé veszélyes, bár minden bizonnyal kevésbé kemény próbatételek állnak előttetek. A szabadság a népek nagy kincse, ugyanakkor mindenkire hatalmas kötelességeket ró; mivel a rabság idején, a rabságra hivatkozva sok minden megbocsáttatik nekik, s az idegen rabiga okozta csapások által feloldozást nyernek. A szabadság megkétszerezi az emberek és népek felelősségét emberek és Isten előtt. A boldogság és a jótéte-

* *Eredeti címe: K Szerbam. Poszlanyije iz Moszkvi. Lipcse, 1860. A fordítás alapjául szolgáló kiadás: Polnoje szobranyije szocsinyenyij. Moszkva, 1900. I. köt. 377–408.*

mény azonban tele van csábítással, és sokan, akik a szerencsétlenség idején megőrizték méltóságukat, később, amikor a balsors látszólag már eltávolodott tőlük, engednek a kísértésnek, s ekkor, Isten büntetésére rászolgálva, még súlyosabb csapásokat vonnak magukra, mint amitől már megmenekedtek. Minden külső és véletlenszerű szerencsétlenség egykönnyen legyőzhető; sőt olykor ezek még inkább fokozzák és az eljövendő dicsőségekhez megedzik a nép erejét, ha beleütöknek; ám a nép életébe és lelkébe férkőző vétkes és gyengeségek kettéhasítják belső lényegét, aláássák a benne rejlő összes eleven elvet, gyógyíthatatlan betegségeket idéznek elő s pusztulásba sodorhatják, amikor pedig minden bizonyjal jótéteményei és sikerei virágkorát éli. Ezért is engedtesék meg nekünk, kedves testvéreink, nekünk, akik mély és igaz szeretettel szeretünk titeket, nekünk, akik fájó lélekkel veszünk tudomásul minden rosszat, ami titeket ér, engedtesék meg tehát, hogy néhány intellemmel és tanáccsal forduljunk hozzátok. Idősebbek vagyunk nálatok a most zajló történelemben, többféle, bár nem keményebb megpróbáltatásban volt részünk, mint nektek, ezért arra kérjük Istent, hogy túlságosan is nagy áron szerzett tapasztalásunk szolgálhasson javatokra nektek, testvéreinknek is, s hogy számtalan hibáink óvjanak benneteket ama veszélyektől, melyek gyakorta nem is láthatók, elveiket tekintve csalókák, ám következményeiket számba véve végképp végzetesek; a népekre leleselkedő veszélyek ugyanis bennük magukban rejteznek, s olykor a legnemesebb, legtisztább, csak épp világosan nem tudatosított, vagy túlzottan egyoldalúan fejlesztett elvekből erednek. Ezért is kérünk titeket, testvéreink, ne vádoljatok bennünket fennhéjázással, miként a bölcsességükben bízó embereket, akik ki akarnak oktatni titeket; higgyetek testvéri szeretetünkben, mely nem engedi, hogy számos keserű tapasztalat árán szerzett tudásunk ne hajtson hasznot nektek.

Az első és legfőbb veszély, mely minden dicsőséggel és sikerrel együtt jár: a gőg. Az egyes embert s egy népet egyaránt háromféle gőg veszélye fenyegethet: a szellem gőgje, az ész gőgje és a külső sikerből, dicsőségből fakadó gőg. A gőg mindhárom esetben végzetes bukásba s pusztulásba sodorhatja a népet s az embert egyaránt, miként van is példa mindhárom esetre a történelemben s a jelenkorban egyaránt. A szellemi gőg legfeltűnőbb példáját nem Rómában találjuk (ahol minden szellemi jelenség inkább csupán ürügy, mintsem valódi elv), hanem a később vagy ma élő görögöknél.² Istennek úgy tetszett, hogy a Szentírásban épp a görögök nyelvét válassza ki Önnön Nevének dicséretére, magukat a görögöket pedig a hit világban való terjesztésére. Nem feledhetjük a görög vértanúkat, nem feledhetjük szellemi mestereik dicsőségét. Számos nép épp általuk nyert világosságot; s mi, szlávok is tőlük kaptuk legfőbb értékünket: a nyugati népeket homályba borító hazugságtól és eretnekségtől mentes, igaz tudást Istenről s Megváltónkról. Mindig is hálával és az őszinte áhítat hangján emlékeztünk meg a görögöket eme hatalmas művéről és érdeméről; ám ők épp ezen érdemektől lettek oly esztelenül gőgösek. Kisajátították s magukra öltötték nagy tetteket végrehajtó elődeik dicsőségét, hogy más népek előtt tetszelegjenek benne, mélységes megvetést tanúsítva krisztusi testvéreik iránt. A hitet, melyet elődeik valaha szolgáltak, már nem az összes, s csak önmagukat, a görög népet tekintik az egyház egyedüli gyermekeinek, a többieket csupán raboknak és mostohafiaknak. Ebből a végzetes elvből fakad az a gyűlölet, melyet a görögök a többi, méltányolhatatlan igényeikkel

egyet nem értő népek iránt, különösképp irántunk, szlávok iránt táplálnak; az az óhaj, hogy uralmuk alá hajtssanak vagy török rabságban tartsanak bennünket, s a törökökön keresztül érvényesítsék felettünk hatalmukat; ebből ered továbbá nyelvünk iránti ellenséges érzületük, mely odáig terjed, hogy nyelvünket – első tanítóikkal ellentétben – még Isten templomaiból és az egyházi szertartásokból is kiűznék; végül pedig innen származik keserűségünk amiatt, hogy a pravoszláv görögök nagyobb súllyal nehezednek a szláv népekre, mint maguk a mohamedán törökök.³ Természetesen még más szenvedélyek – önzés, hatalomvágy – is tetézik a görögök szlávokkal szembeni ellenséges érzületét, alapját azonban az a szellemi gőg képezi, aminek következtében a görögök hajlamosak arra, hogy csupán egymagukat tekintsék Isten egyedüli kiválasztottjainak, s az összes többi népet csupán alacsonyrendű és a kiválasztott görög néptörzs szolgálatára teremtett embekeknek tartsák – miként a zsidók egykoron. Ez lett tehát a szellemi gőg eredménye: ellenséges érzület az összes nép iránt és vakság a gondolkodásban, mely még önnön javukat is elfedi előlük. Adja Isten, hogy kigyógyuljanak ebből a rettenetes bajból. Most is testvéreinkként és tanítóinkként szeretjük őket; de ha följógyulnának, buzgóbban törődnénk javukkal, sőt akár vérünket is ontanánk értük, minden rosszat feledve s csupán érdemeikre és az őseiknek juttatott, kegyes isteni adományra emlékeznénk.

A görögök szellemi gőgje a nyugati népek racionális gőgjének felel meg. Istennek úgy tetszett, hogy megóvja őket attól a csapástól, amely Görögországra és a szláv népekre zúdult, s megkönnyíti számukra a tudomány, a művészet és a polgári élet fejlődését.⁴ A nyugati népek éltek is az isteni adománnyal, s magas fokra jutottak a gondolkodás fejlődésében, ám sikereiktől elvakultan, egyrészt (mint ismeretes) szellemi vakságba dermedve közönyössé váltak a legfőbb jó, a hit iránt, másrészt pedig nem jótéteményeikkel járultak az emberiség elé, amire pedig hivatottak lettek volna, hanem ellenségként szegültek vele szembe, ellenségeként, amely bármelyik pillanatban uralma alá kényszerítheti a többi népet. A keserű tapasztalat túlságosan is nyilvánvaló bizonyosságot adott erről a szlávoknak; miként az egész világon úgy tudják, hogy az európai hajók nem a béke és boldogság előhírnökei, hanem a háborúság és csapás hírhözói. Mindenki tudja, milyen egy dolyfös angol vagy egy német (bármennyire üres és jelentéktelen is saját állama), mekkora megvetést táplál a világ összes népe iránt, mekkora kéjjel tiporja el összes jogaikat, önzése tehetetlen eszközévé alacsonyítva őket. E pusztító magának a gyümölcse is ő: a nyugati népek, különösképp az angolok és németek többiekkel szembeni megvetése természetes és jogos gyűlöletet vált ki minden népből irányukban. Ez a büntetés jár a racionális gőg miatt.

Most, hogy hozzátok intézzük levelünket, kedves testvéreink, az őszinte szeretet hangján, nem takargathatjuk önnön vétkünket sem. Az orosz föld a Keletről és Nyugatról jövő annyi súlyos megpróbáltatása után Isten kegyelméből mégiscsak fölszabadult, s messze terjeszkedett a földgolyón, a Balti-tengertől egészen a Csendes-óceánig, így lett a jelenkor legnagyobb állama. Ereje gőgössé tette; amikor a nyugati műveltség eltorzította magát a régi orosz életrendet, megfélelgettünk az Isten iránti háláról és alázatáról, amely nélkül Tőle könyörületet nem nyerhet sem nép, sem ember. Igaz, szavakban olykor a nagy társadalmi viharok idején lelkünk alázatát tanúsított; szellemünk általános iránya azonban nem erre mutatott. Az az anyagi erő, mely a többi néptől eltérően bennünket jellemzett, ál-

landó kérdés tárgya lett nálunk, s egyetlen gondunk az volt, hogy minél tovább gyarapítsuk azt. Csak azzal törődtünk, hogy növeljük a hadsereget, állami bevételünket, hogy megfélemlítsünk más népeket, hogy terjeszkedjünk területileg, olykor akár igazságtalanul is; s közben nem gondoltunk azzal, hogy otthont teremtsünk az igazságnak s igaz ítéletnek, hogy megzabolázzuk az erőszakot, megvédjük a gyengéket s gyámoltalanokat, hogy megtisztítsuk a jogot, magasba emeljük a szellemet. Megrontottuk a nép erkölcsseit; a tudományokat pedig, melyekkel látzólag leginkább törődtünk, nem az Istentől kapott ész kibontakozásaként kezeltük, hanem egyedül csak az állam külső erejének gyarapítására alkalmas eszközként, és sohasem gondoltuk végig, hogy csupán a szellemi erő lehet megbízható forrása még az anyagi erőknek is. Hogy mennyire téves volt az általunk követett irány, mennyire istenellenes volt fejlődésünk, már csupán abból megállapíthatjuk, hogy miközben egyre elvakultabbak lettünk, saját tulajdon földünkön rabságba taszítottuk több mint húszmillió szabad testvérünket, s az általános züllést tettük meg az állami jövedelmek legfőbb forrásává.⁵ Ez lett a gőg eredménye. A törökök ellen, keleti testvéreink sorsának enyhítésére vívott igazságos háború lett a büntetésünk: Isten nem hagyta, hogy tisztátalan kézzel vigyenek véghez ilyen tiszta ügyet. A két legerősebb európai nagyhatalom, Anglia és Franciaország, az általunk megmentett Ausztria árulása, illetve a szinte az összes többi nép irányunkban táplált ellenséges érzülete arra indított bennünket, hogy számunkra megalázó békét kössünk: határaink összébb szűkültek, fekete-tengeri katonai hatalmunk megsemmisült⁶. Hálát adunk Istennek, aki javulásra késztetett bennünket. Beláttuk önáltatásunk hiábavalóságát, s most felszabadítjuk rabságba taszított testvéreinket, igyekszünk, hogy otthont adjunk az igazságnak a bíróságainkon, s hogy csökkentsük a nép erkölcsi züllését.⁷ Adja Isten, hogy vezeklésünk s javulásunk ne rekedjen meg, hogy a jó elve jó termést hozzon szellemünk tisztulása során, s hogy végleg belássuk: egyedül csak a szeretet, az igazság és az alázat közvetítheti mind az egyes ember, mind egy nép felé Isten kegyelmét és az emberek jóakarátát.

Az anyagi erők táplálta gőg már alapjainál fogva megalázóbb, mint a gondolkodás és a szellem diktálta büszkeség, mivel az ember minden törekvését méltatlan cél felé tereli; szerencsére nem túl mély gyökereket ereszt a lélekben; könnyen kiirtható már csak azért is, mivel hazug mivolta a legelső sikertelen és balszerencsés lépésnél felszínre kerül. A háború csapássorozata kijózanítóan hatott ránk; most már bizton reméljük, hogy a sikerek sem csábítanának bennünket tévelygésbe (ha netán Istennek mégis úgy tetszene, hogy ily módon nyújtson vigaszt nekünk).

És ti, szerb testvéreink, szintén könnyen kerülhettek efféle kísértő helyzetbe közös testvéreinkhez fűződő viszonyaitokban. Egyesek előtt azért magasztosulhattok föl, mert látjátok az istenismeret kérdéseiben mutatott vakságukat, mások előtt azért, mert elnyomottak, ismét mások előtt azért, mert erőtlének. De gondoljátok csak meg, hogy ti sem csupán magatoknak köszönhetően ismeritek jobban Istent, hanem Isten kegyelme folytán: atyáitok hagyományozták rátok a pravoszláv hitet, miként másokra az eretnokséget, s az igazságot könnyebb megőrizni, mintsem az örökül kapott hazugságtól visszatérni az igazsághoz. Ez nagyon is jó okot adhat öröme, hála, de gőgre semmiképpen sem. Miként az elnyomás sem ok a megvetésre, bármennyire keserűséggel járjon is. A harcban el-

érhető siker olykor olyan körülményektől függ, amelyeket a legnekikeseredettebb merészséggel sem lehet legyőzni. És hát nem éltetek-e ti magatok is oly sokáig elnyomatásban? És nem élt-e az orosz föld oly sokáig tatár rabságban? Az Úr mégis megszabadított előbb bennünket, aztán titeket is; a bolgárokat, kiknek birodalma oly messze földön híres volt, most rabság sújtja; a csehek pedig, akik oly csodálatra méltó tetteket hajtottak végre, most fejet kell hajtsanak egy idegen birodalom előtt. Ez most Isten akarata, ám a jövő ismeretlen: mert bár sajnos a szlávok nagyobb részét most idegen hatalom tartja rabságban, bátorságuk alapján azonban mindegyikük méltó a szabadságra. A törzs gyengesége sem igazolja az irányukban táplált megvetést, mivel gyakran a gyengék és észrevétlenek válnak Isten akaratának legerősebb eszközeivé. Ne sújtsátok hát testvéreiteket megvetéssel, mely elviselhetetlenebb még magánál az elnyomásnál is, emlékezzetek arra, hogy ők is egyenlők véletek, csak épp kevésbé boldogok. Ti, Isten kegyelme folytán szabad és erős pravoszláv emberek, őszinte barátsággal vonjátok magatokhoz a gyöngéket, elnyomottakat, vaksággal verteket. Legyen kész minden szláv arra, éljen bárhol is, hogy jóindulattal, rokonszenvvel és tényleges szövetséggel feleljen a hozzá testvéri szeretettel közeledőnek. Ezt diktálja Isten törvénye, ezt diktálja a mi tulajdon hasznunk. Isten úgy rendezte el a világ jelenlegi sorsát, hogy a legfőbb emberi erény benne a testvéri szeretet, amely egyúttal a szlávok megmentésének egyedüli eszköze, az egyedüli erő, amely megszabadíthat bennünket ellenségeinktől és támadóinktól, akiket mint ti is tudjátok, meg se kell nevezni. Adjunk hálát az Ő Szent Akaratának.

Tudjuk, vannak szláv törzsek, amelyek még semmivel sem szereztek dicsőséget, miközben ti már régóta számos fényes tettel dicsekedhettétek. De még ez sem ok a gőgre; mert gondoljátok meg! Bár már régebben is bátrak voltatok, de krónikáitok annyi züllést, árulást, véres testvérháborút, testvérgyilkosságot, sőt apagyilkosságot tartanak számon rólatok, amitől még a pogányok is visszariadnak. Nem nyilvánvaló-e, hogy az őseiteket hatalmába kerítő szent hit nem jutott be szívékbe, és nem vált számukra, miként arra szükség lett volna, szentség és erény forrásává? Isten e vétkeikért és épp e vétkekkel sújtotta őket számos nemzedéken át. Ezt persze nem azért mondjuk, hogy megbántsunk titeket, szeretve tisztelt testvéreink, hanem azért, hogy a gőgöt feledve, saját vétkeiteket és Isten büntetését egyaránt végiggondolva, törekedjete az erény felé, a tisztességes, keresztény emberhez méltó dicsőség felé, és nyerjete mindenkitől tiszteletet és szeretetet, amihez, miként már mondtunk, jó alapelvet fektettete le.

Igen, szerb testvéreink, hatalmas, kegyes adományt juttatott néktek az Úr, nagyobbat, mintsem azt ti gondolnátok. A testi egészség az egyik legfőbb emberi jó, de értékét csak akkor ismerjük föl, ha megfosztanak tőle, vagy ha mások betegségét vizsgáljuk s összevetjük saját állapotunkkal. Így ismerhettétek meg ti is saját nemes erényeiteket más társadalmak hibáival összevetve (amire mindaddig még nem figyeltetek föl), vagy ezen – saját betegségeiket és ezek okait már tapasztalatból ismerő – társadalmak nyílt vallomása alapján. Legyen ez a tudás intés számotokra, hogy elkerülhesséte azokat a hibákat, melyeket más népek nem tudtak kivédeni, s hogy a jót s hasznosat átvéve, ellen tudjatek állni a jóhoz keveredő, s a tapasztalatlan szem számára sokszor észrevehetetlen rossz elv vonzásának.

Az első, legfőbb és fölbecsülhetetlen értéketek, kedves szerb testvéreink, az az egység, mely a pravoszláviában, azaz a magasrendű tudásban és magasren-

dű igazságban, minden szellemi és erkölcsi növekedés gyökerében rejlik. Hitbéli egységeket oly erős, hogy egy török számára szerb és pravoszláv már-már teljesen egyet jelent. E legfőbb jót mindenek felett becsülni s őrizni kell, miként a szemünk világát; mert valóban, mi más lenne a pravoszlávia, ha nem belső és szellemi látásunk: szemünk világa?

A kereszténység magvát nem erőszak hintette szét szerte a világban; a kereszténység nem erőszakkal, hanem éppenséggel mindenféle erőszakot legyőzve terebélyesedett. Ezért aztán nem is erőszakkal kell megvédelmezni, és nagy baj támad azoktól, akik Krisztus erejét az emberi fegyver erőtlenségével akarják megvédelmezni. A hit a szellemi szabadság ügye, és nem tűri a kényszert; az igaz hit békére serkent, s nincs szüksége világi kardra, hogy diadalt arasson. Épp ezért tartások tiszteletben a hit és a lelkiismeret szabadságát, hogy senki ne sérthesse meg az igazságot és ne mondhassa, hogy fél a hazugságtól s nem tud versenyre kelni a hazugsággal, csupán a gondolat és a szó fegyverét kezében tartva. Óvjátok Isten becsületét, de ne féljenen s fenségében kételkedve, hanem bátran s nyugodt bizonyossággal győzelmében.

Másrészről azonban mindig tartások szem előtt a hit rangját és jelentőségét. Módfelett nagyot tévednek azok, akik úgy gondolják: a hit egyszerű hitvallásra, szertartásokra, netán az ember és az Isten közvetlen kapcsolatára korlátozódik. Nem: a hit az ember egész lényét, felebarátaihoz fűződő összes viszonyát áthatja, mintegy láthatatlan szállal vagy gyökérrel fogja körül és fonja át az összes emberi érzést, nézetet, törekvést. A hit olyan, akár a legtisztább levegő, mely átfomál és megváltoztat az emberben minden földi elvet, vagy mint a legtökéletesebb fény, amely beragyogja összes erkölcsi fogalmát és összes nézetét, melyet a többi emberről és a hozzájuk fűződő kapcsolat belső törvényeiről kialakít. Ezért a hit a társadalom legmagasabb rendű elve; mivel maga a társadalom nem más, mint a többi emberhez fűződő belső viszonyaink és velük való szövetségünk látható megjelenése.

Az egészséges polgári társadalom azokon a fogalmakon alapul, amelyeket tagjai a testvériségről, igazságról, igazságtételről és könyörületességről kialakítottak, s ezek a fogalmak sem lehetnek egyformák, ha a hit különböző. A zsidó és a mohamedán ugyanazt az Istent követi, mint a keresztény; de mondhatjuk-e, hogy ugyanolyanok az igazságról és kegyességről vallott fogalmaik, mint a miénk? Mondhatják persze, hogy nem ismerik sem a Szent és Örökkön Imádott Szentháromság szentségét, sem a Krisztus által bennünket megváltó isteni szeretetet, és hogy ebből következően túlságosan nagy közöttük és közöttünk a különbség. Mi azonban tudjuk, hogy az igaz pravoszláv egyház kivételével a keresztények között sem mindenkinek tökéletesen világosak a fogalmai, és nem egészen őszinték az érzései a testvériséget illetően. Ez a fogalom, ez az érzés csak a pravoszlávián belül nevelődhet és erősödhet meg. Nem véletlen, hogy csak a pravoszláv országokban maradt fenn az obszcina, a mir döntésének szentsége és testvéreink egyhangú döntése előtti feltétlen alázat kötelessége. A hit tanítása még társadalmi lét nélkül is neveli a lelket. Egy pápista külső és személyben megtestesülő hatalmat keres, akinek a hit kérdéseiben a megszokott módon alávetetheti akaratát; egy protestáns egészen a vak önhihttség fészti a személyes szabadság határát a hit terén kívül éppúgy, mint hamis istenismeretében. Ezt diktálja hitük szelleme. Egyedül csak a pravoszláv szellem rendeli alá hitét az egyetemes lelkiismeret [szobornaja

szoveszty] egyhangú döntésének, szabadságát megőrizve, ugyanakkor önnön gyöngeségét belátva. Ez az oka annak, hogy az obscsina [czemszkaja obscsina] nem tudta megőrizni jogait a pravoszláv országokon kívül, ez az oka annak, hogy egy szláv a pravoszlávián kívül nem maradhat teljességgel szláv. Testvéreink, akik engedtek a nyugati hazugság csábításának, legyen az akár pápista, akár protestáns, fájdalommal ébrednek ennek tudatára. Ugyanez mutatkozik meg a bírásokban és az igazságszolgáltatásban, a társadalomról alkotott összes fogalomban, mivel a társadalom alapját a testvériség alkotja.

Adassék meg mindenkinek a hit és a hitvallás teljes szabadsága! Ne kelljen túrnie senkinek az üldöztetést és az elnyomatást az istenismeret és az istentisztelet ügyeiben! Még akkor sem, ha (Istent ments!) olyan szerb lenne, aki letért az igaz útról! Legyen ő is a ti testvéretek, boldogtalanul és vaksággal verten is! De ne lehessen sem törvényhozótok, sem kormányzótok, sem bírátok, sem gyűlések tagja; hisz lelkiismerete más, mint a tiétek. Miként a népek nagy Apostola mondja: Nem szégyen nektek, keresztényeknek a hitetlenek előtt pereskedni? Testvéreiteket tegyétek meg bírónak!¹⁸ A más hitű ember tehát olyan vendégként legyen jelen közöttetek, akit megóvtok minden hazugságtól, s aki a magánéletben minden jogotokat élvez, de nem válhat teljes jogú állampolgárrá és a nagy szerb otthon oly fiává, aki együtt ítélné testvéreivel a közös ügyekben. Isten megmentett benneteket a belső megosztottságtól; ne hagyjátok, hogy a nép lelkiismeretének és a társadalom szellemének legmélyét ez a megosztottság szántsa fel. Késérőség fog el arra a gondolatra, hogy nem minden szláv vall pravoszláv hitet. Hisszük, hogy idővel ők is megvilágosodást nyernek az igazság által; egész lelkiünkkel szeretjük őket, mindig készek vagyunk arra, hogy testvéri és segítő kezet nyújtsunk nekik bárkivel szemben; de úgy gondoljuk, ők sem fognak nehezteni ezért a kirekesztésért, és irántatok való szeretetükben nem jutna eszükbe, hogy a vizsaly és szellemi ellentét magvait hintsék el társadalmatokban.

Vannak közöttetek gazdagok és szegények, erősek és gyengék, egészségesek és tehetetlenek, okosak és ostobák; de mit szólnátok hozzá, ha lenne olyan törvény, amely az egyik embernek azt írná elő, hogy gazdag legyen, a másikat, hogy szegény, az egyiknek azt parancsolná, hogy erős legyen, a másikat, hogy tehetetlen, vagy épp az egyiket arra köteleznék, hogy okos legyen, a másikat arra, hogy ostoba. Ésszerű lenne-e egy ilyen törvény, s összeegyeztethető-e a kereszténységgel? Mert nem emberek vagytok-e mindannyian? Nem szlávok vagytok-e mindannyian? Nem szerbek vagytok-e mindannyian? Szerencsések vagytok az összes többi néppel szemben amiatt, hogy minden szerb testvéreként, magával egyenlőként kezeli a többi szerbet, és nincs köztetek magasabb vagy alacsonyabb rendű, csupán az állami szolgálat terén, amely érdemei és az állam szükségletei szerint állapít meg rangsort az emberek között. Őrizzétek meg ezt az egységet, tartsátok nagy becsben ezt a hatalmas kincset. Ne hagyjátok érvényre jutni semmiféle törvényt, semmiféle kormányintézkedést, semmiféle szokást, mely ezt a testvéri egységet széjjeltörné. Minden más országban olyan rossz elv honosodott meg, mely szerint van, akit nemésnek tekintenek, van, akit alacsonyrendűnek; „az az illető nem egyenrangú velem”; vagy: „az az illető nem kerülhet be a mi körünkbe, mert alacsony származású”; vagy: „az az illető ne merje megkérni a lányom kezét, mert nem úri házból való” – hallani efféle megjegyzéseket. A nagy igazságtalanságból nagy társadalmi baj szokott származni: a magukat magasabb

rendűeknek vélok gőgje, a magukat alacsonyabb rendűeknek vélok dühe és irigysége szükségképpen társadalmi vizsályhoz és gyöngeséghez vezet. Maradjon meg csak ez a rossz azok körében, ahol már eleve létezik, s ahol a történelemből ered. Ne hagyjátok, hogy megfertőzzön benneteket az a betegség, amelytől Isten megóvott titeket. Ne feledjétek a veletek egy vérből való Lengyelország példáját! Ahol a nép nevet csak néhány ezer ember tartotta magának, míg magát a népet az ember névre alig méltó nyájnak tekintették; nem csoda, hogy haditettei, bátorsága, dicsősége ellenére a lengyel állam elbukott. Ne feledjétek ezt a leckét! A bíró bíraskodjon, a kormányzó kormányozzon, a fejedelem uralkodjon, amiként a társadalomnak erre szüksége van; de szolgálati kötelességén kívül legyen minden szerb, most és mindörökké, egyenlő az ő testvéreivel.

Sokmindent meg kell még tanulnotok, testvéreink, azoktól a népektől, akiket Isten már rég fölszabadított a külső elnyomás alól, s akiknek lehetővé tette, hogy gondolataikat és napjaikat a tudományok és művészetek tökéletesítésére áldozzák. Ti magatok is látjátok, nem kell bizonygatnunk, milyen képességeket adhat a tudomány az embernek, és miként állíthatja szolgálatába magát a természetet. De a tudomány még ennél is többre képes: kitágítja Istentől adott elménk határait, megvilágítja fogalmainkat, fényt derít szellemi tekintetünkre, föltárja előttünk az isteni világ titkait és az Ő teremtető bölcsességének csodáit. A társadalom élete érdekében nem csupán el lehet, de el is kell sajátítanunk a tudományt ahhoz, hogy a nekünk értelmet adó Isten akaratát beteljesítsük, miként a termékeny mező, mely nem heverhet parlagon, hogy benője a tudatlanság és hamis véleménynek tövisét, hanem tudás és igazság aratásával kell létét megkoronáznia.

Azt mondjuk tehát, hogy sok jó és hasznos ismeretet kell még más népektől (akár németektől, akár másoktól) eltanulnotok ahhoz, hogy elérjétek a szellemi fejlődés ama fokát, amelyre hivatottak vagytok. Az ismeret azonban még nem egyenlő az igazi kultúrával, csupán a szellemi kincstárat gazdagítja; az igazi kultúra az ismeretek fölött áll, s a magasrendű erkölcsi és szellemi elvek kifejlődését foglalja magába. Az ismeretek megszerzése nem kerül sok fáradságba, a magasrendű erkölcsi fejlődés beteljesítése viszont minden embernek magasrendű feladata, és sok olyan ember van, akik körülményeik folytán nem rendelkeznek tudományos ismeretekkel, ám oly mélyen áthatja őket az erkölcs fénye, hogy közelebb álltak a valódi, teljes kultúrához, mint a nagy tudású, ám a szellemi élet erejétől megfosztott emberek.

Higgyetek nekünk, szerb testvéreink, akik már ismerjük a jelenkori világ betegségeit, hisz részben magunkon szenvedjük el, részben hazánkon tapasztaljuk őket! Európaszerte számos és kiváló ember irigyel titeket, pedig még nem is tudják igazán, mekkora fölényrel rendelkeztek. Irigységük érthető: hiszen a hit egységében, a testvéri egyenlőség törvényében és érzésében, az élet osztatlan egységében és az erkölcsi felfogás egyszerűségében olyan értékek rejlenek, amelyekért nem kárpótolhat sem tudás, sem egyéni erőfeszítés, sem állami erő és intézmény. Most, amikor megkezditek szellemi értékeitek fejlesztését, természetesen még sokmindent meg kell tanulnotok; de a népek társaságába nem nincstelenként érkeztek, hanem gazdagon, nem alacsonyrendűként, hanem magasrendűen; mivel mindaz, ami másoknak birtokában van, ti könnyűszerrel megszerezhetitek, ami viszont nektek van Isten adományaként tulajdonotokban, azt ők nem tudják megszerezni. Órizzétek s tartsátok nagy becsben e kincseket! A gőg hatalmas és pusztó

tító vétek; de nem kevésbé pusztító az sem, ha önmagokat alábecsülve, nem ismeritek föl Istentől kapott adományaink értékét. Szolgáljanak intelmül és tanulsággul számotokra az általunk elkövetett hibák!

Mi is rendelkezünk számos olyan előnyös tulajdonsággal, amelyek most rátok jellemzőek, bár némelyik, például a testvéri egyenlőség és az élet egysége, nálunk csorbát szenvedett,⁹ más jegy viszont, például az obscsinai berendezkedés teljessége és ereje nálunk érvényesült nagyobb mértékben. A történelmi események során mi is, akárcsak ti, kapcsolatba kerültünk Európával és az európai kultúrával. Fájdalommal tapasztaltuk tudatlanságunkat, csodálattal adóztunk mások tudása előtt. Megkedveltük ezt a tudást, azon igyekeztünk, hogy magunkévá tegyünk teljes gazdagságát, s igazunk volt, hisz ez az ember kötelessége. Am az idegen gazdagság előtti vak áhitatunkban nem ismertük föl, hogy rossz is keveredett bele, s elfeledtük önnön magasrendű értékeinket. Úgy hittük, hogy a nálunk műveltebb országok minden tekintetben fölöttünk állnak, s hogy minden szokásuk, minden intézményük jobb, mint a mienk. Nem megtanulni, hanem utánozni kezdtünk mindent, ami idegen. A kultúra tartalma, a benne megjelenő belső gondolati mag helyett formáját és külső alakját kezdtük átvenni: ahelyett, hogy az ész önérvényű erejét gerjesztettük volna önmagunkban, kezdtünk válogatás nélkül átvenni minden következtetést, amire csak idegen gondolkodók jutottak, s még akkor is feltétel nélkül hittünk bennük, ha hamisak voltak; így aztán az, aminek eleven gondolati és szellemi tevékenységre kellett volna bennünket serkentenie, inkább hosszas szendergésre kárhoztatta elménket. A bíróságot a németektől vettük át a maga formalitásával és titkosságával együtt, mely semmisnek tekinti az emberi lelkiismeret jogát; közigazgatásunkat német mintára alakítottuk ki, hiába, hogy egyáltalán nem felel meg szükségleteinknek; a polgári és katonai rangsort idegen elnevezésekbe tuszoltuk bele; a hadsereget a népszellemmel szöges ellentétben, német szabályok szerint mozgó gépezetté silányítottuk, a katonákat torz uniformisba kényszerítettük, amely leláncolja, megbénítja a testrészek minden szabad mozgását; őseink szép és kényelmes öltözékét a nyugati népek ormótlan ruháira cseréltük, amelyeket majd évek múltán gúnyosan nevetve fognak emlegetni; minden szokásunkat elárultuk, hogy idegen szokásokat vegyünk fel, melyeket aztán tovább váltogattunk szüntelenül, ahogy a külföld diktálta; végül pedig (említeni is szégyen) megvetéssel sújtottuk még nyelvünket is, a szláv beszéd e fenséges formáját, az emberi szó e legősibb s legnemesebb fajtáját: nem használtuk többé sem írásban, sem társasági életben, sőt még baráti beszélgetésekben sem, hanem a legszegényesebb európai nyelv szánalmas gügyögését vettük elő helyette, ekkora esztelenséget követtünk el; ilyesmikre ragadtatta magát az a kor, amelyben miközben az államot anyagi állapotából fakadó gög töltötte el, a nép önmagát aláztala. Nem maga a nép ítélte így önmagát, hanem a néptől végképp elszakadt legfelső réteg. Ez a réteg utánozni akart mindent, ami külföldi, külföldinek akart látszani, a nép szemében pedig végképp külföldivé vált. Szertefoszlott köztük minden bizalom, megszűnt köztük minden szellemi érintkezés, minden gondolatcsere. Milliónyi ember gondolkodása maradt terméketlen a társadalom [obszstvó] számára¹⁰, amely a maga szűk korlátai közé zárta azt a néhány ezret, akik hajlandóak voltak lemondani az összes hazai szokásról. Ezek a kevesek aztán kultúrájának nevezett hamis fantomjukat kergetve azzal kérkedtek, hogy a nép németeknek hiszi őket; s közben a nép egyre inkább eltávolodott az igazi tudástól, mivel az orosz

nép számára pusztító és ellenséges erőt látott benne. A legfelső réteghez tartozók tévedése miatt az alsó réteghez tartozók épp az ellenkező hibába estek; az európai kultúra és tudomány iránti vak hódolatunk miatt az orosz földön hosszú időre megrekedt a kultúra és a tudomány fejlődése.

Nem kell magyaráznom nektek, szerb testvéreink, mennyi végzetes következményhez vezetett ez a belső meghasonlás, mennyi hibát szült egyetlen tévedés; s mert idegen bálványokat imádtunk: mennyi igaztalanság és szenvedés lett büntetésünk a magánéletben, mennyi terméketlenség a társadalmi életben, mennyi tehetetlenség az állami életben. És még most sem szabadultunk meg ezektől a keserű gyümölcsöktől, s ez nem is várható egyhamar: mindenütt és mindenben jelen vannak és érzékelhetők. Ti, onnan, messziről talán nem fogjátok olyan jól látni, ezért szükségesnek véljük, hogy legalább egy példát bemutassunk, amiből megíélhetitek a többi.

Mindenki tudja, hogy I. Péter imperátor előtt a Fekete-tenger partjai Törökországhoz tartoztak, s egyedül csak a Dnyeper torkolatvidéke volt zaporozsjei testvéreink, az orosz kozákok kezében. Nekik azonban nem volt sem hajójuk, sem pénzük, hogy hajót építsenek. Könnyű kis csónakokon, maguk tákolta kis hajón vagy lélekvesztőn szálltak a viharos tengerre, mely ősidőktől fogva a hajósok réme, még akkor is, ha ma már mindenféle korszerű eszköz áll rendelkezésükre; nos, az orosz kozákok mégis ezrével szálltak partra a kereszténység örök ellenségének országában. Batumitól Cárgrádig dörgött csatájuk zaja. Trapezunt és Szinope és Boszporusz várai remegtek előttük. A török flotta, mely nemrég még oly merészen szelte a Fekete-tenger habjait, sűrűn fenyegetve Franciaország, Olaszország és Spanyolország partjait, most kikötőjébe bújta a kozák csónakok elől. Nem dicsekvésből, hanem az igazsághoz híven állítjuk mindezt: tanúink maguk a török krónikák s a még mindig elevenen élő legendák. Egész Európában nem volt egyetlen nép sem, amelyik ily csodálatra méltó tengeri hőstettekkel dicsekedhetne; s ismét csak minden kérdés nélkül mondhatjuk, hogy az északiak semmivel sem maradtak el déli testvéreik mögött. Nem kellett-e ebből arra következtetnünk, hogy az orosz flotta ilyen kiváló legénységgel minden más flottát messze felülmúl majd, amikor a csónakot hatalmas és alaposan felfegyverzett csatahajók váltják fel? Ez a végkifejlet nagyon valószínű volt, sőt bátran állíthatjuk, minden kétséget kizárt. Ám a várakozások nem teljeseztek be, amit hajósaink vitathatatlan bátorsága ellenére is be kell vallanunk. Miből fakadt ez a kudarc? Mi az oka annak, hogy azok az emberek, akik a tengeren messze megelőzték vetélytársaikat, ma alig képesek felvenni a versenyt velük. Az ok fölöttébb egyszerű. Ezek az emberek már nem ugyanazok voltak, mint korábban. I. Péter imperátor elkezdte a nagy hajók építését, holland minta szerint (illesse tisztelet és dicsőség ezért!), ám az ésszerű dologhoz ésszerűtlent kevert. A hajó összes részének nevét, az összes tengerhajózási szakkifejezést, az összes vezényszót a hollandoktól vette át. Mi lett mindennek a következménye? Ezerszámra gyűltek ezek az orosz fül számára végképp érthetetlen s az orosz elme számára végképp értelmetlen német szavak és elnevezések. Most egy leendő tengerésznek, akinek Isten akkora leleményességet, rendkívüli bátorságot adományozott, mint elődeinek, akik hajdanán keskeny csónakjaikon megostromolták a Fekete-tenger partjait, megrengették Cárgrád falait s elpusztították a török flottát, nos, ennek a tengerésznek még az iskolapadot kell koptatnia, mielőtt tengerre szállna. Be kell magolnia ezernyi értelmetlen és barbár

hangzású szót, s ezzel az értelmetlen tanulással telnek el fiatalságának szenvedéllyel, eleven erővel teli évei. Ahelyett, hogy megszerettették vele munkáját, vagy jártasságot szerezhetne benne, csupán közönyre tesz szert, sőt már-már utálni kezdi foglalkozását, hajóját, magát a tengert. Telnek-múlnak az évek, s a tenger egykori vitéz bajnoka német szógyűjteménnyé merevedik. Igaz, kötelességét végre fogja hajtani, mert keresztény és orosz; az igazi tengerész azonban visszavonhatatlanul kipusztult belőle. Ebből a példából, testvéreink, mindent megérthettek. Az egész orosz föld olyan hajóvá változott, amelyen csupán német vezényszavakat hallani mindenfelé. Isten kegyelméből azonban kezdtünk észhez térni, lassan visszatérünk nyelvünkhöz, eredeti szellemünkhöz. Mert megmentett bennünket a hit, amelyet mindennek ellenére sem árultunk el, megmentett bennünket a népünk állhatatossága, amelyet nem csábított el a legfelső réteg példája, a korból azonban lassan gyógyulunk ki, s az elvesztegetett éveket már nem hozzuk vissza. Szolgáljon példánk tanulságul számotokra! Tanuljatok a nyugati népektől, ez fontos, de ne utánozzátok őket, ne higgyetek bennük, ahogyan mi tettük teljes vakságunkban. Isten mentsen meg benneteket ettől a rettentő csapástól!

Az idegen elme saját szellemi tevékenységeteknek csak serkentője legyen, ez által fogtok mind magasabbra s magasabbra emelkedni; attól azonban óvakodjatok, hogy idegen életet oltatok magatokba, mert ezzel nem idegen egészség, hanem idegen betegség költözik belétek. Még többet mondok: az, ami más népben nem csupán kárt nem okoz, de még hasznot is hajt, tibennetek a rossz és a pusztulás elveként jelenik meg. Minden élő teremtménynek megvannak a maga léttörvényei, a maga rendje és szerkezete, amelyen saját lénye alapul, s amelyek alkalmasint meghatározzák az általa létrehozott jelenségek és művek sajátosságát. Ám az, ami az egyik lényben összefüggő és összerendezett egységbe illeszkedik (mert lényével összeegyeztethető), az a másokban olyan elvvé válik, mely fölborítja a rendet és egységet, mivel olyasmire próbálják hozzáigazítani, amelynek lénye másféle törvényen alapszik. A másik hangján senki sem képes énekelni, sem idegen járással elegánsan járni.

Ugyanígy fölborul egy nép belső életének rendje és egysége is, ha lehetővé teszi, hogy ereibe idegen élet áramoljon. Éppen ezért ítéltétek meg szigorúan az idegen gondolatot, mielőtt átveszitek, ne siessétek el az újdonságok bevezetését, hogy hasznuk teljesen világosan és minden kétséget kizáróan álljon előttek.

Fejedelemségetek határain túl is számos véretekéből való ember él, akik őszintén óhajtják javatokat, s akik műveltségükkel, tudásukkal gyakorta hasznotokra válhatnak. Fogadjátok őket szeretettel, hallgassátok végig jótanácsaikat, vegyétek szívbeli hálával jószívvel nyújtott szolgálataikat; de még ekkor se feledkeztek meg az óvatosságról. Gyakran előfordul, hogy ezek a népek idegen eredetű, például német elvek erőteljes hatása alatt éltek és fejlesztették műveltségüket, s nem mindig álltak ellent e csábításnak. Gyakran megtörténik, hogy valamely, gyerekkorban fölvetett szokás következtében öntudatlanul megváltoztatták gondolkodásuk és belső életük rendjét; hajlamosak lettek például arra, hogy a formalitások megsokszorozásában a kormány bölcsességét lássák, a korlátozó intézkedéseket rendnek, a bürokráciát pedig olyan garanciának tekintsék, amely jobb és hívebb biztosítékot nyújt az emberi lelkiismeretnél; hajlamosak lettek arra, hogy úgy véljék: az jelenti a társadalmi rend és nyugalom egyedüli védelmét, ha a hivatalnokok mindenbe beleavatkoznak és minden fölött gyámkodnak; s egyálta-

lán, szívesen gondolták: a körmönfont német észjárás képviseli az igaz műveltséget, miközben a szláv egyszerűség csupán a barbár múlt csökevénye. Ugyanígy előfordul az is, hogy számos külföldi szokást többre becsülnék a szerb hagyományánál. Ezért persze nem fogjuk vádolni őket, hiszen ez teljesen természetszerű tévedés; titeket azonban óva intünk ettől; őket pedig arra kérjük, ne bízzanak túlzottan saját vélt bölcsességükben és ne feledjék, nem a legtisztább és legnemesebb elv hordozóiként csatlakoznak szövetségetekhez, épp ellenkezőleg: némiképp eltorzítottan, olyan emberekként, akiknek úgymond bensőleg meg kell tisztulniuk az idegen fertőzés kórokozójától. Az egyszerűség magasabb rendű fokozatot képvisel a társadalmi életben, mint a mesterkéltségek és körmönfont észjárás; és minden olyan elv, amely a szellemből és a lelkiismeretből fakad, sokkal magasabb rendű, mint bármely formalitás és bürokratikus adminisztrálás. Az egyik eleven és elevenné tesz, a másik holt és halálra ítélt. Ez utóbbit Ausztriának hagyjátok meg!

Ugyane szavakat intézzük ifjú honfitársaitokhoz, a pravoszláv Szerbia ama gyermekeihez is, akik szülőföldjük határain kívül idegen országokban, Nyugaton, netán nálunk, Oroszországban kaptak tudományos nevelést. Kétségkívül számos szellemi kincsre tehettek szert, amellyel honjukat gazdagíthatják, hisz másképp ez nem is lehetséges; de alig akad köztük, akit nem érintett meg a káros hatás is. Még magukban sem bízhatnak túlzottan. Nem marad büntetlenül az a tény, hogy néhány évre megszakadt eleven kapcsolatuk hazájukkal: még ha csak egy időre is, de számos nemes és természetes érzés elhallgat lelkükben, s helyébe csábítás és zavar lopakodik. Ezért a hazatérők állítsák mintegy próbatétel elé önmagukat! Éljk bele újra magukat teljesen a honi életbe, egészen addig, míg ismét igazi, egyszerű szerbnek nem érzik magukat, aki csupán abban különbözik a többiekől, hogy megtanult egyet s más más népek iskoláiban. Szolgáljon rá újra a ti bizalmatokra, még mielőtt önnönmagában bízni kezdene!

A szokásokat persze sem szigorral, sem törvénnyel nem lehet megvédeni a torzításoktól. A szigorú törvények csupán a társadalom önnön erejébe vetett hitének ingatagságát leplezik le, miközben a törvények vélt oltalma alatt, újabb s újabb titkos áramokkal föltöltődve, tovább duzzad az erkölcsi romlás titkos forrása – mindaddig, amíg magát a törvényt meg nem erősíti vagy épp meg nem változtatja. Időnként a törvény szigora oly sokkal erősebb, hogy túlnő magán a törvényen, s épp az ellen fordul, amit korábban védelmezett. Nálunk például egykor ésszerűtlen büntető törvényekkel próbálták távol tartani a külföldi hatástól az orosz szokásokat; majd jött I. Péter imperátor, s halálbüntetéssel vagy kényszer-munkával sújtotta nem csupán azokat, akik öltözködésükben az orosz szokást követték, hanem azokat is, akik ilyen ruházatot készítettek megrendelőiknek. Nehéz elhinni, hogy lehet ily esztelenül felbőszülni a honi szokásrend ellen, de nem mi találtuk ki, hanem az orosz törvénytárra hivatkozhatunk, s még azt is elismerjük, hogy a későbbiekben azért mérgesedett el a helyzet, mert a korábbi, állítólagos védőintézkedések ésszerűtlenek voltak. A szokást, mely mindig a belső életből fakad, csak a belső meggyőződés és a nép érzelmi viszonya tudja megvédeni. Kíváncsi vagyok, hogy a szerb szokásokat ne a törvény szigora védje, hanem a társadalom megvetése, mellyel a szokás megszegőit sújtja. Tudjuk, hogy a szokás nem maradhat örökre változatlan, s hogy az élet követelményei lassanként megváltoztatják és magának az életnek változásaihoz igazítják őket. A nép belső érzelmi vi-

szonya szolgáljon normaként ahhoz, hogy e szakadatlan változások törvényesen és szükségszerűen menjenek végbe. Így például maga a nyelv átveszi más nyelvekből azokat az idegen szavakat, amelyek az egyes ország természetétől vagy lakóinak életrendjétől idegen tárgyak és fogalmak kifejezéséhez szükségesek. Egy szerbnek például nem kell saját nyelvén kigondolni egy szót a tigris, a krokodil, az angol toll, a francia divat vagy épp a német diplomácia elnevezésére; de miért jelölnének idegen szóval azokat a tárgyakat és fogalmakat, amelyeket saját nyelveken is megnevezhettek? Az idegen szavak ezen áradatát látszólag ártatlan tévedés idézte elő, valójában azonban közvetlen és számtalan következménnyel járó, rettenetes veszélyforrásból ered. Szellemi restség és saját nyelvünk iránti megvetés indította el: következménye pedig az lesz, hogy elszegényedik maga a nyelv, azaz a nyelvtől elválaszthatatlan népi gondolkodás, s végzetesen összevegyül az idegen étellel, sőt a nép életmódjának legszentebb elvei is összeomolhatnak. Elég csak szikrányi hatalmat adnunk az idegen szónak, máris megváltozik az összes belső viszony, mely a többi, neki alárendelt elemhez fűzi, s máris megváltozik ezen elemek jellege is, olyannyira, hogy e hiba csak lassan hozható helyre. Elég csak egyszer religiónak nevezni a szent hitet, máris magát a pravoszláviát szennyezzük be. Ennyire fontos, ennyire sokjelentésű tehát az emberi szó, a szó Istentől adott ereje és az Ő szellemi fenségének lenyomata.

Főntebb már bebizonyítottuk nektek, mennyi kárt okozott a hajózási tárgyak idegen elnevezése, s még számos más példára utalhatnánk. De mit mondjunk a balsorssal sújtott Lengyelországról? Túlságosan hamar tért át arra a végzetes útra, amelyre mi később léptünk rá, s reméljük, most is csak időlegesen; Lengyelország életét azonban túlságosan hamar tönkretette ez az idegen földről érkező nyelvi roham. A slachta, castellanusok, marsalekok, lovagok, vojtok¹¹ torzították el a lengyelek szláv életmódját és társadalmi viszonyainak szláv egyszerűségét; a nép kettészakadt, s a rá váró pusztulás csírája már e látszólagos állami erő nagyságának idején meggyökerezett és növekedésnek indult. Lengyelország azzal kérkedett, hogy Róma vallásával együtt Róma nyelve virágzott benne; azzal, hogy a lengyel pánok Franciaországban még magukat a franciákat is ámulatba ejtették nyelvük eleganciájával; miközben a nép nyelve, a nép gondolkodása parlagon hagyott mezőként szunnyadt, anélkül, hogy jó termést hozhatott volna az embernek. Tudjuk, milyen következménnyel járt mindez. Keserűség fog el, ha Lengyelország hibáiról és vétkeiről szólnunk, de mégis elétek kell tárnunk e más népek által elkövetett, balvégzetű eseteket, hisz mint láthatjátok, önnönmagunkról is elfogulatlan hangon beszélünk.

Gazdagítsátok elméteket nyelvek tudásával, de otthon, magatok között ne hagyjátok, hogy idegen nyelven beszéljenek. Ne illesse egy papagájnak kijáró tiszteletnél több megbecsülés Szerbiában sem az idegen nyelven szólót. Hagyjátok, hadd borzolja csak tollát, s hadd hízlalja magát fészkeben maradva.

A szokásrend egésze minden bizonnal apróságokból áll, mégsem tekinthető elhanyagolható apróságnak. Mi fontos lenne például egy öltözetben? Nem mindegy, mibe öltözik egy ember, s hogy vannak megvarrva azok a rongyok, melyeket magára ölt? Hisz ez önmagában csupa holt dolog, és egyáltalán nem hat az életre! Vannak nálunk is, akik így érvelnek, de ne higgyetek ezeknek az okoskodásoknak. Az emberi lélek oly nemes, hogy a holt is megelevenedik tőle, hogy aztán kihasson az életre is. A rossz szándék, a sajátja iránti megvetés, az idegen

előtti hajbókolás arra indítja a népet, hogy megváltoztassa öltözködését, s többre tartsa sajátjánál a nyugati öltözéket. Összefér-e ez az érzelmi viszony a testvéri szeretettel és azzal a tisztelettel, amelyet minden ember köteles táplálni hazája és népe iránt? A ruha e megváltoztatása megbocsájtható lenne, ha csupán a kényelem vagy épp a szépség diktálná; de ítéljétek meg ti, magatok: volt-e valami kényelmes vagy szép valaha is a nyugati öltözékekben a tűzött kaftántól és púdertől kezdve egészen a mai frakkig és nyakkendőig? A női ruhákról már nem is beszéllek: ezek mindig hol torzak, hol illetlenek voltak, nagyrészt pedig egyszerre torzak és illetlenek. A nyugati öltözék szüntelenül változik, s mindig az úgynevezett divat határozza meg; de mit jelent maga a divat? Valahol (többnyire Párizsban) az emberek egy meghatározott köre saját szeszélye szerint megváltoztatja ruhája szabását vagy a frizuráját, s a többi francia, majd a többi nép azon nyomban átveszi ezt a változtatást, bármennyire is értelmetlen, pillanatig sem kételkedik szépségében. Gondoljatok bele elfogulatlanul, mi az oka ennek az utánzásnak, s rá fogtok jönni, hogy csupán a vélt magasrendűség előtt meghajló szolgálalkúságból fakad. És ahol a szolgálalkúság teret nyer, ott a lélek elveszti a tiszta és nemes jegyeit. Az öltözködés nyitott szokás a nép körében; ha a kényelem kedvéért változtatják meg, az részben bizonyos fokú szabadságra, sőt ésszerűsége utal (mivel maga a szokás is így keletkezett), a nyugati ruházat utánzása azonban nem egyéb, mint szolgálai behódolás egy magasabb rendűnek vélt társadalom ízlése előtt. Azokat pedig, akiknek tetszik ez a behódolás, illesse annyi tisztelet, amennyit megérdemelnek, azaz épp annyi, amennyi tiszteletben az ember a majmot részesíti.

Miként már mondtuk, sokmindent kell megtanulnotok a külföldiektől, s gyakran kell igénybe venniük szolgálataikat. Becsüljétek, jutalmazzatok, szeresétek őket, fogadjátok hálával az általuk nyert hasznot, de ne hagyjátok, hogy csatlakozzanak testvéri közösségekhez, hacsak nem pravoszlávokról, különösképp pedig szláv pravoszlávokról van szó, hiszen ők valójában nem számítanak külföldieknek. Arra biztatunk: vegyétek igénybe szolgálataikat, s e szolgálatok mértékében jutalmazzatok őket, de ezt csupán a kereskedés, a tudomány és a művészet területére értjük: állampolgári ügyeitektől tartásotok távol őket. Ami pedig a haditetteket illeti, a hazáért és testvéreinkért harcolni tiszteletre méltó és igaz cselekedet; ugyanilyen tiszteletre méltó és igaz cselekedet az is, ha valaki bármilyen emberi igazságért száll harcba: de vannak olyan emberek, akik válogatás nélkül harcolnak bármiért, bárkiért, zsoldosnak szegődve ütköznek meg külföldiekért, idegen államokért. Pénzért bocsájtják áruba saját vérüket s áldozatukét, s mindig akadnak népek és uralkodók, akik ezt az árat megfizetik. Álljon távol mindkét véglet tőletek, nemes és bátor szerb testvéreink. Hagyjátok a németekre azt, hogy elszegődjenek gyilkosoknak, s hagyjátok, hogy vegyék csak meg őket a bátor nápolyiak, a tisztas angolok vagy épp a római vallás feje, a pápa. Legyen az ő tulajdonuk ez az alávalóság. Úgy gondoljuk, nem is kellene ilyesmire intenünk titeket, csakhogy közben más népek olyan körébe kerülnétek, amelyben a becsület és becstelenség fogalmai rendkívül ingatagok és határozatlanok, ezért akaratlanul is óvatosságra kell intenünk benneteket, hogy elkerülhessétek azt a rosszat, amelyik még alig került a nyilvánosság színe elé, még alig ítéltek el, következésképp még rabul ejthet olyan embereket, akik nincsenek felkészülve rá. Hajdanán mi is toboroztunk németeket, hogy harcoljanak értünk: küszködtünk is eleget, hogy ledolgozzuk adósságunkat.

Ne engedjétek az európaivá válás csábításának. Ezt a szót most igen gyakran használják, de nézzük, vajon mi az értelme? A spanyolok, svédok, franciák egyaránt európaiak, de vajon hasonlítanak-e egymásra? Rendkívül kevés közös vonás van bennük. Netán az emberi szellem valamiféle magasabb rendű fejlettségi fokát jelentené ez a szó? Jó kis erkölcsi fejlődést mutat az a társadalom, amelyik bérgyilkosokkal védi magát, s még csak tudatára sem ébred annak, mennyire aláváló bűnt követ el; márpedig ezek a társadalmak is európaiak. Jó kis erkölcsi fejlődést mutatnak azok a társadalmak, amelyek szövetségre lépnek egymással annak a népnek a megmentésére, amelyik kezdettől fogva ellensége volt a kereszténységnek és az emberiség törvényeinek¹², márpedig ez a szövetség is európai társadalmakból alakult. Jó kis fejlődést mutatnak azok a társadalmak, amelyeknek képviselői szegyenkezés nélkül készek bármikor testvéri kapcsolatba lépni olyan hitehagyottakkal, mint amilyen Omer pasa¹³. Európa erkölcsi rangja nagyon is alacsonyra zuhant. Nemrég egy hajótörésnél egy afrikai néger önként feláldozta magát, hogy megmentse társait az éhhaláltól, s társai – németek, európaiak – elfogadták ezt az áldozatot. Ki volt itt magasabb rendű Isten és ember előtt? A fekete afrikai, aki életét áldozta testvérei megmentéséért, vagy pedig a németek, akik megették őt, hogy meghosszabbíthassák életüket? És valóban, a félig római és német népek egymás között nem dicsekszenek ezzel: ők, pontosabban ravasz követeik, na és a mi testvéreink, akik elárulták saját szokásukat, ügyes családoknak használják ezt a szót, hogy szellemi rabságba csábítsák a szlávokat, és sajnos, mi engedünk is e kísértésnek, de ti ne válaszoljatok e szánalmas becsapásra! Keresétek az emberek nevét, de még inkább Krisztus nevét, mindazt, ami e neveket igazzá teszi, s egyáltalán ne gondoljatok arra, hogy milyen – európai vagy más – úton juttok el magasrendű célotokhoz. Ne kössétek „Európa” című, piperkőc pórásra szellemi szabadságotok!

Őrizzétek meg erkölcsi rendetek egyszerűségét! Egyedül csak ebben találjátok meg a társadalmi erő és társadalmi egészség zálogát; benne gyökerezik az igazi bátorság és önfeláldozásra való képesség. Ne akarjon egy szerb hazájában más lenni, mint testvérei, ne tűnjön ki egyébbel, csupán a hazájának és a szláv országoknak nyújtott szolgálataival. Ha rá is szolgált a becsülésre egyes országokban, miért érdekelné ez titeket? Illetlen dolgot tesz, ha hőstetteivel kérkedik előttetek, ne hagyjátok az efféle hívságot! Tegyük fel, hogy a külföldi uralkodók valamiért tisztelik s hálával tartoznak neki: mutogassa csak Szerbián kívül e tisztelet vagy köszönet jeleit, a szerbek egyetemes közösségében azonban nem lehet számára hely. Vagy mindig dicséretnek látjátok ti is az angol királynő és az osztrák császár dicsérő szavát? Nem hinném. Egy szerbet az a kitüntetés ékítsen, melyet a szerb néptől és a szerb államtól nyer el! Ha pedig munkája más országokban hasznot hajt vagy becsületére válik honjának és testvéreinek, azt ítélje meg s jutalmazza maga Szerbia, mások ítéletét és mások érdemrendjét nem fogadhatjátok el. A méltóságokkal és rendjelekkel bánjatok óvatosan! Csupán a társadalom szolgálatát jutalmazzatok velük! Aki a hont szolgálja, igényt tarthat a társadalom elismerésére, de ne engedjétek, ne támogassatok semmiféle külső kitüntetést az olyan cselekedetekért, amelyeket a keresztény ember a hozzá közel állók javára vagy Krisztus törvényének beteljesítésére hajtott végre. Mert e cselekedetek által már nem az emberi társadalom, hanem a legfőbb Bíró, az emberi lelkiismeret törvényét szolgáljuk. Annak a törvényét, Aki az ember lelkiismeretét megítéli: Is-

tent. Minden jutalom, minden rendjel sértené magát a cselekedetet és merénylet lenne a tieteknél magasabb rendű bíróság ellen. Tudjuk, a többi nép megengedi magának ezt a törvényteleniséget, de ti ezt vessétek meg s tartjátok tőle távol magatokat. Gondoljátok el: mertetek volna arany medált akasztani Pál apostol nyakába apostoli cselekedeteiért? Ugyanígy ítéljétek meg, még ha enyhébb mértékben is, mindazokat a cselekedeteket, melyeket Isten és a lelkiismeret parancsára tesztetek meg, legyen az könyörület, emberek megmentése önnön életünk veszélyeztetésével, avagy épp erkölcsi-szellemi tett. Mi lehet például kevésbé ésszerű, mi válthatja ki jobban Isten ellenkezését, mint azok a rendjelek, amelyeket az emberek prédikálásért, intelmekért vagy az egyházi ügyek intézéséért adományoznak? Miért nem mindjárt böjtért, buzgó imádságért és a gyógyítás adományáért osztanak kitüntetését? A társadalom értékeli és jutalmazza a társadalmi szolgálatot, de ez nem lehet ürügy a hivalkodásra; ezért azt tanácsolnánk nektek, csupán azon lelki vezetőket [sztarec] tüntessétek ki figyelmetekkel, akik már bevégezték szolgálatukat, hogy mindenki megismerhesse őket a nép gyülekezetében, s örvendezhessen az érdemdús lelki vezetőre pillantva; aki viszont még most végzi szolgálatát, legyen számára kitüntetés épp e szolgálata, hivatása és iránta táplált bizalmatok.

Sújtjátok megvetéssel a fényűzést: önmagában véve nem méltó ésszerűen gondolkodó emberekhez, titeket pedig más népek adósává tenne. Ne hagyjátok, hogy példájuk rabul ejtsen benneteket, ne keverjétek össze az élet valódi kényelmét szolgáló tárgyakat a fényűzés tárgyaival. Az előbbiek lassanként még a szegény ember életét is jobba tehetik (mint például a jobb világítás, tartósabb, könnyebb szövetek, tűzálló edények stb.), míg az utóbbiak csupán a gazdagok jólétét szolgálják. Ne keverjétek össze az emberi lélek legmagasabb rendű törekvéseit kifejező művészetet a mesterkélt eleganciával és üres szórakozással; az előbbi megnevesíti a lelket, az utóbbi porig alázza. Bennünket senki sem intett, hogy óvakodjunk ettől, ezért még mindig gyakran beleesünk e társadalmi és egyéni életünkre oly kártékony hibába. Még mindig hajlamosak vagyunk arra, hogy egyforma figyelemre méltassunk egy hazáját dicsőítő nagy énekest s egy színpadi dívát, akinek működése legföljebb megvetést érdemel. Most még szegények vagytok, hisz nemrég vergődtek ki a szolgaságból, de mert szerettek dolgozni, kincseitek sokasodni fognak. De ne pazaroljátok üres csillogásra, élvezetre vagy fényűzésre! A gazdag fordítsa feleslegét a szegények megsegítésére (ezzel persze ne biztassák henyélésre), vagypedig a köz javának, kultúrájának gyarapítására. Borítsa el a szerb földet olyan szent pompa, hogy ne szenvedjen benne se hiányt, se szükségét egyetlen munkáját szerető ember sem. A fény és a pompa egyébként is inkább Isten házait ékítse; otthonunk pedig legyen ugyanolyan egyszerű, miként életmódunk egésze. Az egyéni fényűzés mindig sérelmet és kárt okoz a köznek. A lengyel pánok bíbora s bársonya miatt egész Lengyelország rongyokat visel, de nekünk sincs mivel dicsekednünk. A közintézményekben ugyancsak szigorúan ügyeljétek az egyszerűség megtartására, amely a szépséget egyáltalán nem zárja ki. A pompa, a mesterkélt elegancia, a túlzott csillogás e helyeken mindig az igazi érték feláldozásával valósítható csak meg, s még a látszatra ártalmatlan apróságok is kárt okoznak azzal, hogy a társadalom göggyére és az állam önbálványozására utalnak; és mindez ellenkezik Isten akaratával. Igen, szerb testvéreink, az a föld hatalmas, ahol nem koldusok a szegények, nem pazarlók a gazdagok,

ahol minden egyszerű, s ahol pompa is csak Isten templomában van. Az ilyen ország valóban erős: Istennek tetsző s az emberek megbecsülését élvező.

A világban csupa dicséretet hallani rólatok, amit, úgy gondoljuk, meg is érdemeltek: ez a dicséret erkölcsi tisztaságotoknak szól. Belőle fakadnak szent és erős családi kötelékeitek, éltetek boldogsága s igaz örömei, népetek egészsége, és – közvetve vagy közvetlenül – társadalmi sikereitek minden alapelve. Ne hagyjátok, hogy dicsőségtek megcsappanjon. Ne élvezze a társadalom megbecsülését az, aki otthoni életében nem becsületes. Akinek nem tiszta a lelkiismerete, vagy személyes ügyeiben nem hallgat a lelkiismeretére, nem fogja követni a társadalmi ügyekben sem a lelkiismeret parancsát, következőképp nem lehet megbízni benne; ha a társadalom tiszteletet tanúsít a bűnös emberek iránt, maga is óhatatlanul bűnrészesé válik. Hiába mondják egyesek, hogy szellemi képességeik miatt kell állampolgári kötelezettségeket róni rájuk: ez nem igaz. Távolítsátok el a bűnösöket, találtok jók között is nem kevésbé okosokat, ám a bizalomra jóval inkább méltóakat. Végezetül pedig meg kell mondjuk, hogy az az egyéni haszon, melyet a bűnös ember eszével hozhat az általa elfoglalt társadalmi pozícióban, jóval kevesebb a fölmagasztalásában rejlő csábításnál. Ti most, szerb testvéreim, a korábbiánál jóval több kapcsolatot fogtok fönntartani más népekkel: ne engedjétek a tiszta erkölcs iránti közönyük csábításának, különösen ami Német- és Franciaország példáját illeti. Ebben a tekintetben Anglia jár legelől: Angliának még politikai ereje is otthoni életének tisztaságától függ. Számos nép vallja magáénak azt az ostoba és istentelen nézetet, mely szerint az erkölcsi tisztaság egy nőhöz jobban illik, mint egy férfihoz. Sújtsátok megvetéssel ezt a vélekedést! A nők erkölcsi felfogása a férfiakétól függ, s nem csupán ésszerűtlen, de egyenesen becsutelen dolog lenne, ha a férfi, e szilárd lény, az isteni teremtés koronája olyan érényeket kérne számon egy törékeny lénytől, a nőtől, amelyek valójában hiányoznak belőle.

Ítéljétek szigorúan a közvélemény bíróságában: enélkül nem tudjátok kivédeni az erkölcsök fokozatos romlását. De ne engedjétek szabad utat az ésszerűtlen gyanakvásnak és bizalmatlanságnak, a javulni szándékozókat pedig ne riasszátok el és ne sértsétek meg. A bírósági és büntetőeljárásokban legyetek könyörületesek: jusson eszetekbe, hogy minden egyes egyéni bűn többé-kevésbé a társadalom bűne, mely nem védte eléggé tagjait az eredendő bűn csábításától, vagy nem gondoskodott már kisgyerekkoruktól fogva keresztény szellemű nevelésükről. Ne ítéljétek a bűnöst halálra! A halálraítélt nem tud védekezni, egy bátor nép számára szégyen, ha egy védtelent pusztít el; a keresztény ember viszont vétezik, ha megfoszt valakit a bűnbánat lehetőségétől. Oroszországban már rég eltörölték a halálbüntetést, amit most már mindannyian ellenzünk, s a büntetőeljárás általános menete során nem is alkalmazzuk.¹⁴ Ez a könyörületesség igencsak dicsőségére válik a szláv nép pravoszláv törzsének. A tatároktól és a tudós nemetektől származott át hozzánk a büntetés szigora, de hamarosan eltűnnek legutolsó nyomai is. Legyetek könyörületesek a büntetés során, de könyörületességteknek az ésszerűség szabjon határt. Jobb, ha a büntetés látszólag szigorú, ám így fölrazza az igazi bűnöst, mintha látszólag enyhe lenne, de családját sújtja. Az efféle büntetésben több az igaztalanság, mint a könyörület. Sokan keresnek olyan megoldást, hogy a büntetés ne legyen megalázó a bűnös számára, s úgy vélik, ezzel már meg is tetek mindent, amit az emberszeretet kíván. Ez nagy hiba. Az erkölcsi feddést kivé-

ve minden büntetés megalázó, már csupán azáltal is, hogy erőszakot tesz az emberen; ám a bűn az ember tisztességét sérti meg, ezért a büntetés mint a bűn következménye éppenséggel a megjavulást akarja kiváltani, és nem a tisztességtelenséget szaporítja: az ember ugyanis nem azzal követ el tisztességtelen cselekedetet, amit akaratlanul eltűr, hanem azzal, amit saját akaratából tesz. Minden más fogalom csak olyan emberekre illik, akik nem hisznek az emberi szellem értékében, s legföljebb csak a németekre mondható, akiktől egyébként is származott, a szlávokra semmiképpen sem. Igaz, a büntetésekben megnyilvánuló könyörületeség is arra irányul, hogy megszüntessen minden felesleges kegyetlenséget, s hogy a büntetlen a bűnös helyett ne szenvedjen.

Nem akarjuk dicsérni a kínai bíraskodást sem, de például nem igazságsabb-e az a rend, amelyben részint az apákat büntetik meg gyerekeik miatt – hisz ők nevelték ilyenre –, mint az európai bíraskodás, ahol részint a gyerekeket büntetik az apák miatt, akikre sohasem tudtak visszahatni. A büntetés szerintünk nem lehet megalázó a bűnös, csak a büntető számára; de ebben is meg kell őrizni egy egészséges felfogást. Az embert nem annak a keserű köteletségnek a teljesítése alázza meg, amelyet a társadalom rótt reá, illetve amelyet testvérei életének s nyugalmanak őrzése jelent. Már a büntetés eszköze a börtönőr is, sőt az is, aki a bűnöst bilincsbe veri, ez azonban nem jelent megaláztatást egyiküknek sem. Ugyanezt mondhatjuk a katonai vagy városi bíróságok összes ideiglenes végrehajtójáról is. Megalázó viszont annak a hóhérnak a munkája, aki egész életét testvérei feletti büntetés végrehajtásával tölti; mint minden erkölcsi szempontot nélkülöző és az emberi természetet megalázó személyt, mindenütt állandó megvetés kíséri; de méltóak-e a tiszteletre azok a társadalmak, amelyek maguk hozzák létre az embert megalázó foglalkozásokat, majd pedig mély megvetéssel sújtják művelőit azért, amiben pedig ők maguk, a létrehozók a vétkesek. Ez álszentség vagy farizeus hazugság. Szerkessztek olyan büntetőtörvényeket, hogy ne legyen szükség hóhérra, akinek nevét épp az a törvény és társadalom becsteleníti meg, amelyiket e törvény igazgat. Végezetül pedig hagyjatok a bíraskodásban több helyet a formalitással szemben a lelkiismeret szavának, és akkor a szerb bíraskodás köz-tiszteletnek fog örvendeni. Egykoron a szláv törzsek, most Anglia élvezi ezt a dicsőséget.

Hadd tegyünk még valamit hozzá mindehhez: a büntetést minden ünnepélyes külsőség nélkül hajtsátok végre; hiszen az egyéni bűn és büntetés már önmagában véve közös fájdalom.

Hagyjatok helyet a lelkiismeret szavának a polgári bíraskodásban is. Szégyen, ha egy társadalomban a törvény formális szertartásának nagyobb a súlya, mint az igazságnak és jó lelkiismeretnek; holott ez gyakorta előfordul más népeknél. Ne hagyjátok, hogy az örökös perlekedés teret nyerjen körötökben: ellentmond a békének és testvéri szeretetnek. Úgy gondoljuk, jó lenne, ha először minden vita legelőbb a választott közbenjárókból alkotott bíróság [tretyejszkij szud] előtt zajlana le, majd pedig, ha ők nem értenének egyet egymással, a közösség döntené el a vitát; ha viszont a vita a különböző közösségek között robbanna ki, akkor kérjenek fel független személyeket a bíraskodásra, hogy ne keletkezzen viszály a közösségek közt.

Leginkább azonban a közösségi elvek alapján működő intézményeket és bíróságokat kövessétek; ezek sokkal jobban megfelelnek az igazságnak, mint a

többi; s ezek révén az emberek is inkább hozzászoknak ahhoz, hogy testvéreiknél keressék a helyes álláspontot. Ahol a falusi vagy városi gyűlés [szhod] dönti el az ügyeket, ott az emberekben már kisgyerekkorukban kialakul a törvényesség és igazságosság józan felfogása, kifejlődik az ésszerű ítélőképesség, és szertefoszlik a végzetes, ám számos népnél teljesen megszokottá vált közöny a közös ügy iránt. A mir gyűlése (mirszkoy szhod) a nép számára olyan előiskola, amit semmiféle tankönyv nevelő hatása és bölcsessége nem helyettesít. A közösségi gyűlések mentették meg az orosz parasztok szellemét és értelmét az igaztalan törvény bilincsének rabságában is.

Ennek a gyűlésnek közös megegyezésen alapuló ítélettel kell eldöntenie a vitás ügyeket: ezt diktálja régtől fogva a szláv hagyomány. A szavazatszámolás szokása a németektől került át a szlávokhoz, mintha a bölcsesség és az igazság mindig a szavazati többség birtokában lenne, holott valójában a többség igen gyakran csupán a véletlentől függ.¹⁵ Fontoljátok meg azt is, hogy ahol a döntés a többség kezében van, ott az emberekben szertefoszlik vagy legalábbis elhalványul az az óhaj, hogy meggyőzze a testvéreit, s következőképpen gyöngül a lelkiismeret és az értelem szavát követő egyetértés igénye is. Ha nincs mód az egyhangú döntésre, jobb, ha átadjuk az ügyet egy olyan közvetítőnek, aki az egész gyűlés rokonszenvét bírja. A közbizalomnak örvendő ember értelme és lelkiismerete megbízhatóbb lehet, mint az egész szavazatszámolásé. Az angol büntetőbírószágon az ítélethozatalhoz az esküdtek teljes egyetértésére van szükség, az így hozott ítéletet viszont mindenki tiszteletben tartja.

Keresztény testvéreink, pravoszláv testvéreink: legyen számotokra az igazság mindenek fölött való! Ne higgyétek, hogy az igaztalanság tartós sikert s boldogságot adhat egy népnek; csak arra jó, hogy ellenségeket szüljön s ellene hangoljon más népeket. Sok olyan ember van a világon, aki úgy gondolja, hogy nemes cél eléréséhez nemtelen eszközök is használhatók. Ilyen például, mint ismeretes, a jezsuiták tanítása, amit azonban a Szent Apostol szigorúan elítél. Minden igaztalanság hazugságból vagy a sötétség szelleméből ered, amit legfőbb csak akkor állíthatunk az Isteni fény szolgálatába, ha az igazság diadalt arat felette. A sötétség szelleme velejéig ravasz, tehát még ravaszággal sem lehet kijátszani. Ha úgy is tűnik néha, hogy a nemes célt nemtelen eszközökkel is el lehet érni, ez mérő ámtítás, aminek nem érdemes hinni. A nemtelen eszköz csak arra képes, hogy magában a jóban olyan erjedést indítson el, mely a látszólagos jót kiszámíthatatlan rosszá változtatja, s a nem ésszerűen gondolkodó emberek csak csodálkozni tudnak e változás láttán, mivel az örökké változhatatlan isteni igazság útjait nem veszik számításba. Teljes bátorsággal merünk ez ügyben inteni benneteket, szerb testvéreink; mivel tudjuk, hogy némelyek közületek, akik hozzászoktak más népek életéhez, magukévá tették fondorlatos gondolkodásukat is, különösen a diplomáciai kapcsolatokban, s úgy vélik, ezzel is hazájuk szolgálatára lehetnek. Ez azonban hiú remény. Ravaszágban nem lehet felülmúlni se a jezsuitákat, se az osztrákokat, a ravaszág azonban könnyen legyőzhető egyszerűséggel és egyenes jellemmel; ebben rejlik az erő, az igazi erő.

Megteremtettétek országotokban a hatalmat. Erősítsétek és engedelmeskedjetez neki, hogy ne nyeljen el benneteket az elvtelenség és tehetetlenség: de óvjátok a szabadságotokat is, különösképp a szólásszabadságot, vonatkozzék ez akár az írott, akár a szóban hangoztatott vélemény szabadságra. Egyedül ez terem-

ti meg a nép ésszerű életét. Enélkül elnémul és elhalkul az összes nemes elv, miként az számos nép, köztük a mienk, példájából is látható. Nemcsak az állampolgárnak van szüksége szabadságra, hanem talán még inkább magának a hatalomnak, mely enélkül egyszer s mindenkorra vak erővé válik s pusztulását maga készíti elő.

Arra biztatunk: óvjátok a vélemény szabadságát.¹⁶ Ne csak a hatalomtól, hanem önmagatoktól is. Hangozzék el minden ítélet, bármennyire is ellentétes a tiétekkel! Ha igaz, hadd szolgálja mind szélesebb körben a köz javát, ha hamis, lepleződjön le – szintén a köz javára; mivel az igazság mindig ésszerűbb a hazugságnál. Mi történik ott, ahol merő félelemből elhallgatják az igazságot? Az igazak elvesznek, mert ők a fényt kedvelik, míg a hazugok, akik a sötétre vágnak, ha senki nem leplezi le őket, tovább növekednek, s akár a rejtett fekély, az élet forrását magát fertőzik meg. Hallgassatok végig minden véleményt, leplezzétek le a hazugságot, és az Istentől való igazság ereje révén, hitetek által diadalt arattok felette.

Ne beszéljete sokat jogról és jogokról, ne nagyon hallgassatok azokra, akik csak szavalnak erről, de annál inkább figyeljete azokra, akik a kötelességről szólnak, mivel a kötelesség a jog egyetlen eleven forrása. Aki saját jogát az erősen ismeri fel, az semmit sem jelent, csupán az ő akaratának megszentelését, az erőtlen joga jelentéktelen, de csupán magára az erőtlenre vonatkozik. A kötelességtudat ezzel szemben megköti az erőset, miközben jogokat teremt a gyengéknek s megszenteli azokat.

Tartsátok tiszteletben erkölcsi-szellemi pásztoraitokat! Hatalmas felelősség hárul reájuk Isten előtt, joggal várhatnak el nagy megbecsülést az emberektől; azt azonban ne hagyjátok, hogy a néptől független egyházként magasztaltassák magukat, őriztétek féltékenyen e tekintetben önnön becseteket, mivel mindannyian Isten egyházának tagjai vagyunk. A latin papság egyháznak nevezi magát, s ezzel távoltartja a világi személyeket, vagy egyszerűen csak néma nyájnak tekintti őket; igazi egyháza azonban nincsen. A keleti patriarcha és keleti püspökök nemrégiben már leleplezték e latin csalárdságot¹⁷, amivel rászolgáltak a pravoszláv kereszténység hatalmas és örökké tartó hálájára, bár sajnos, sokan közülük valójában nem egészen hívek saját tanításukhoz, amikor korlátozzák a nép jogait, s ezzel ők maguk adnak ellenük fordítható fegyvert más hitűek kezébe Bulgáriában¹⁸.

Gondoskodjatok minden úton-módon arról, hogy a műveltség és a tudás az egész szerb nép körében terjedjen. Törekedjete, hogy mindenki hozzá férhessen. Nem csupán a köz haszna követeli ezt, hanem maga az igazságosság; mivel a gazdagok léte önmagában is számos előnnyel bír a szegények életével szemben: jogos-e hát, hogy egyedül a gazdagok sajátítsák ki e hatalmas kincset, a tudást? A tudomány ne csupán a társadalom és a társadalmi életet élő egyének közvetlen haszna kedvéért legyen szeretetetek s buzgalmatok tárgya, hanem sokkal inkább azért, mert általa bővül és erősödik Isten hatalmas adománya, az értelem. Tartsátok észben azt is, hogy ahol a tudománynak önnönmagáért biztosítanak szabadságot és megbecsülést, ott a tudomány igen termékeny és igen erősen befolyásolja a közjót; ahol viszont csupán napszámosnak veszik, ott semmi ereje nincs és semmi gyümölcsöt nem hoz a társadalomnak. Ezt mi magunk is tapasztaltuk és tapasztaljuk még most is.

Őrizetek s fejlesszetek önmagatokban minden nemes elvet. Legyetek hívek a pravoszláviához, tartsátok meg erkölcsi-szellemi kultúrátok egységét! Ne áruljátok el soha a testvéri egyenlőség eszményét, vigyázzátok a nép osztatlan egységét! Törekedjete a műveltség és az igazság megszerzésére, kövessétek egységesen a közjó és az ésszerű tökély elérésének eszméjét!

Tulajdon elmétek fog majd nektek sugallani minden mást, ami csak igazságos és nektek hasznos; mi csupán azt tartottuk kötelességünknek megosztani veletek, amit saját tapasztalatunkból tudunk, hogy megóvjunk benneteket mindazon hibáktól, melyeket az európai népekkel fönntartandó szellemi kapcsolat ismeretlen területére lépő nép elkövethet. A többi szláv nép nálatok hamarabb teremtetten meg ezt a szellemi érintkezést; nem volt, aki a rájuk leelkedő veszélyekre intse őket, ezért is lett sorsuk oly nehéz. A csehek és a lengyelek idegen uralom alá jutottak, mi megmenekedtünk, de még csak most lábadozunk ama betegség után, mely már-már erkölcsi-szellemi halálunkat okozta. Miként már mondtunk, népiünk állhatatossága, a szent pravoszlávia és Isten kegyelme megmentett bennünket, de a kór nyomai nem fognak egyhamar eltűnni, nem egyhamar lesz, hogy országunk ismét igazi orosz, öntörvényű orosz szellemben élő föld lehet. Vétek és szégyen lenne, ha tapasztalásunk nem szolgálhatna javatokra, testvéreink, kik most a társadalmi élet új küzdőterére léptek, nektek, kiket most Isten is szólít; mert reménykedünk, hogy egyszer mindannyiunk számára eljön Isten kegyelmének napja.

Meglehet, sokmindent nem fejtettem ki eléggé bőségesen, vagy nem fogalmaztam meg eléggé világosan, sőt, tévedhettem is. A ti dolgotok lesz, testvéreink, hogy a mondottakat kiegészítsétek, hogy a hibásat kijavítsátok, s hogy szavainkat pedig, melyeket szívünk és szeretetünk diktált, szeretettel és áhítattal fogadjátok.

Legyen hát Szerbia boldog és erős, szolgáljon minden szláv örömére, vívja ki minden nép becsülését!

Fogadjátok testvéri főhajtásunkat!

Kelt Moszkvában, 1860-ban.

Alekszej Homjakov
Mihail Pogogyin
Alekszandr Koselev
Ivan Beljajev
Nyikolaj Jelagin
Jurij Szamarin

Pjotr Besszonov
Konsztantyin Akszakov
Pjotr Bartenyev
Fjodor Csizsov
Ivan Akszakov¹⁹

Fordította: Kiss Ilona

Jegyzetek

1. Szerbia több évszázados török uralom után 1833-ban belső autonómiát kapott az Oszmán Birodalmon belül. 1842 és 1858 között Karadjordjevic Sándor fejedelem és az ún. „alkotmányvédő” párt állt az ország élén. Karadjordjevic Sándor igyekezett mind Auszriától, mind Oroszországtól független politikát folytatni, ellentétben elődjével, Milos Obrenoviccsal, akinek uralkodása alatt jelentős orosz befolyás érvényesült. Az 1858-ban

- összehívott szkupsina Sándort lemondatta, és a fejedelmi trónt újra Milos Obrenovic foglalta el, akit halála után 1860-ban fia követett a fejedelmi székben. Szerbia teljes függetlenségét az 1877–78-as orosz–török háború eredményeként nyerte el.
2. „Róma” és a „görögök” fogalmával Homjakov itt a keleti kereszténységet és a római katólicizmust állítja szembe.
 3. Homjakov arra utal, hogy Cirill (Konstantin) és Metód görög térítők, illetve tanítványaik teremtették meg a szláv nyelvű írásbeliséget a IX. században. Tevékenységük során óbolgár (ómacedon) nyelvre fordították a Szentírást és több más fontos vallási művet. Az általuk használt nyelv különböző redakciói szolgálták az istentisztelet és az írásbeliség nyelvül Oroszországban és több, a keleti kereszténységhez tartozó területen. A XIX. században a konstantinápolyi patriarchátus jurisdictiója alá tartozó bolgár egyház külföldön is nagy visszhangot kiváltó küzdelmet folytatott jogi és nyelvi függetlenségének megteremtéséért a görög befolyással szemben.
 4. Homjakov számára különös problémát jelentett, hogy Oroszország (és a keleti kereszténység) alapjául szolgáló eszme nem hozott létre látható alakot, megmaradt csupán eszménynek, potencialitásnak, szemben a nyugat-európai társadalmak alapjául szolgáló eszmével, alapelvvel. Ezzel összefüggésben gondolkodásában nagy hangsúlyt kaptak az esetleges külső történelmi körülmények, melyek meggátolták ezen eszme realizálódását. Így Oroszország történetének értelmezésében nagy szerepet kapott Homjakov gondolkodásában az állandó külső fenyegetettség, a tatár, lengyel, svéd invázió és a naplóeoni hadjárat. Míg Oroszország esetében a tatár és a lengyel (-litván) invázió volt a megvalósulást megakadályozó tényező, addig a többi orthodox nép esetében az Oszmán Birodalom léte.
 5. A jelen bekezdésben Oroszország történelmének Nagy Péter utáni korszakáról szól Homjakov, aki szerint a jobbágyság intézményét (a szövegben „rabság”) jogilag Nagy Péter vezette be Oroszországban. A „társadalom züllesztésén” minden bizonnyal a nép körében elterjedt iszákosságra utal, amely hagyományosan jelentős bevételi forrást jelentett az állam számára.
 6. Az 1853–56-os krími háborúról van szó, amely Oroszország és Törökország között robbant ki, majd Törökország oldalán bekapcsolódott Anglia és Franciaország, később a Szárd Királyság is. Szevasztopol eleste után Oroszország 1856 márciusában kénytelen volt Párizsban aláírni az Oroszország részére igen súlyos feltételeket szabó békeszerződést.
 7. Az új uralkodó, II. Sándor trónra lépte (1855) után meginduló reformok első jelentős intézkedése az 1861-es jobbágyreform volt.
 8. Pál szavainak parafrázisa: 1 Kor 6, 5–6
 9. Homjakov az orosz történelem Nagy Péter utáni korszakára utal. Szerinte a nyugat-európai típusú „arisztokrácia” (nemesség) és jobbágyság megjelenésén túl a nép és a művelt réteg között bekövetkezett szakadás jellemzi ezt a korszakot.
 10. Homjakov szóhasználatában a „társadalom” a néppel szembeállított és attól kultúrájában teljesen elszakadt, nyugat-európai műveltségű művelt réteget jelenti, amely Nagy Péter reformjai nyomán jött létre. Homjakov természetesen önmagát is ehhez a réteghez sorolta.
 11. slachta: lengyel nemesség; marsalek: udvari tisztség a királyi Lengyelországban; kasteljan: a várnagy lengyel megnevezése; vojít: az előljáró lengyel megnevezése.
 12. Utalás arra, hogy Franciaország és Anglia a muzulmán Törökországot támogatta a krími háborúban.
 13. Omer pasa (1806–1871) – eredeti nevén Mihail Latos. Szláv származású katona, aki iszlám hitre tért és a török hadsereg kiemelkedő hadvezéré vált. Részt vett a krími háborúban is.
 14. I. Erzsébet orosz cárnő, miután 1741-ben államcsínnel hatalomra jutott, fogadalmat tett, hogy senkin sem fognak halálos ítéletet végrehajtani. Egy 1744-es rendeletével gyakorla-

tilag eltörölte a halálbüntetést Oroszországban. II. Katalin megerősítette ezt a rendelkezést 1775-ben, bár az államellenes bűncselekmények elkövetőire és a járványok idején a karantén-előírások megszegőire fenntartotta a halálbüntetés lehetőségét. 1823-ban ez a rendelkezés újra megerősítést nyert. Homjakov ezen írásának megjelenéséig a végrehajtott halálos ítéletek száma jelentéktelen volt, ezek közül a legismertebb Jemeljan Pugacsov, az 1773-ban kitört parasztfelkelés vezetőjének 1775-ben, vagy a dekabrista felkelés öt vezetőjének 1826-ban történt kivégzése. Ezzel szemben Nyugat-Európában a halálbüntetést rendszeresen alkalmazták a büntető eljárás során, pl. Franciaországban gyakran tartottak nyilvános kivégzéseket a köztereken, egy ilyen eseménynek Homjakov is szemtanúja volt egyik franciaországi útja során. A halálbüntetés nyugat-európai és oroszországi megítélésének eltéréseiben a Nyugat és Oroszország fejlődésének alapjául szolgáló alapelvek különbözőségének egyik megnyilvánulását látta Homjakov. Hasonló jelentőséget tulajdonított ő (és a „többi igazi szlavofil”) a kínzás oroszországi eltörlésének, amelyre II. Katalin uralkodása alatt került sor.

15. A demokratikus többségi elvben Homjakov ugyanannak az alapelvnek a megnyilvánulását látta, amely az egész „európai műveltség”, az összes nyugat-európai társadalom alapját képezi. Felfogásában a választások alkalmával kialakuló esetleges többség mechanikus és önkényes erőszakot gyakorol a kisebbség felett, hasonlóan ahhoz, ahogy pl. a despota abszolút uralkodók vagy a középkori rablólovagok (az „arisztokrácia”) gyakorolták hatalmukat, mivel az „európai műveltség”, a nyugat-európai társadalmak nélkülülzik azt az objektív, általános és egyetemes, interszubjektív alapot (Homjakov szóhasználatában „ésszerű”) alapot, amely az egyének közötti konszenzus alapjául szolgálhatna. Homjakov gyakran állította szembe az angol esküdszékekben alkalmazott konszenzus elvet a kontinentális esküdszékek többségi elvével. Az angol bírászkodás a kontinentalistól elütő szellemét Homjakov a valamikor a szlávoktól az angolokhoz eljutott obszcina-elv maradványának tartotta.
16. Homjakov (és a többi „igazi szlavofil”) egyik fontos témája a szólásszabadság hangsúlyozása. Az I. Miklós-i korszak szigorú cenzurális viszonyai nagymértékben meghatározták az „igazi szlavofilek” irodalmi tevékenységét: önálló folyóiratot nem indíthattak, kiadványaikat többször betiltották, írásaik többször váltottak ki retorziót, a szerzők gyakran álltak megfigyelés alatt. A szólásszabadságot (ahogy a vallásszabadságot és a lelkiismereti szabadságot is) nem az elidegeníthetetlen emberi (természeti) jogok alapján védelmezték, hanem a Zemlja (azaz az obszcina) organikus, külső erők által nem háborgatott belső élete védelmében. A szólásszabadság korlátozásában, ahogy a Péter utáni orosz állam számos más intézkedésében is, az Állam külső, mechanikus erőszaktételét látták a Zemlja immanens életén, amit K. Akszakov a II. Sándornak szánt „Feljegyzés Oroszország belső állapotáról” c. írásában, az „igazi szlavofilek” felfogásával összhangban, despotizmusnak nevezett.
17. IX. Pius pápa 1848. január 6-i keltezéssel levelet intézett a keleti patriarkákhoz, amelyben a keleti és a nyugati kereszténység közötti skizma kérdését érintette. A keleti patriarkák elutasító válaszlevelét a konstantinápolyi, az antiochiai, a jeruzsálemi és az alexandriai patriarka, továbbá 29 keleti püspök írta alá 1848. május 6-i keltezéssel. Homjakov kiemelkedő jelentőséget tulajdonított a keleti patriarkák válaszlevelének, mivel saját vallásbölcseleti nézeteinek megerősítését látta benne. Szerepel ugyanis abban az a Homjakov által központinak tekintett tétel, amely szerint a keresztény tantfás igazságát a katolikusokkal ellentétben nem a papság, hanem a hívők összesség őrzi.
18. Homjakov arra utal, hogy a mai Bulgária területe egyházszervezetileg a konstantinápolyi patriarchátus alá tartozott, a vezető tisztségeket görögök töltötték be, az iskolákban és az istentiszteleteken használatos nyelv a görög volt. Hosszú és külföldön is nagy figyelemmel kísért küzdelmek után az önálló bolgár exarchátus csak 1870-ben jött létre.
19. Mihail Petrovics Pogogyin (1800–1875) – kiemelkedő történész, publicista, az „igazi szlavofilek” számára is fórumot nyújtó *Moszkvityanyin* (1841–56) folyóirat szerkesztője. Jobbágy családból származott. A 20-as évek elején közel állt a *Bölcseletkedvelők Társaságához*. Az évtized második felében több elbeszéléssel és egy történelmi tárgyú drámával jelentkezett. Ekkor fordul érdeklődése végérvényesen az orosz múlt felé, teljesen törté-

nelmi tanulmányainak szenteli magát, a Moszkvai Egyetem történészprofesszora lesz. Felfogása néhány ponton érintkezik az „igazi szlavofilek” történelemkoncepciójával (az orosz állam nem hódítás útján jött létre, nincs arisztokrácia, hiányoznak a társadalmi elmentések), ám szerinte az orosz történelem formáló ereje az állam és az önkényuralom. Ezzel összefüggésben, az „igazi szlavofilekkel” ellentétben nagyra értékeli I. Péter tevékenységét, s ez álláspontját a hivatalos népiességgel rokontja. Már a 30-as években kapcsolatokot épít ki a nyugati és déli szláv népek vezető alakjaival. A pánszláv gondolat részletes kifejtését adja a trónörökösnek, a leendő II. Sándornak szánt feljegyzésében. A II. Sándor trónralépését (1855) követő időszakban a pánszláv gondolat és mozgalom vezető alakja.

Alekszander Ivanovics Koselev (1806–1883) – gazdag nemesi családból származik, I. és P. Kirejevskij gyerekkori barátja, velük együtt tagja a *Bölcselkedvelők Társaságának*, 1827-ben ismerkedik meg Homjakovval. Intenzíven foglalkozik filozófiával és vallásbölcselettel. A 30–40-es években jelentős vagyonra tett szert, földbirtokához kb. 5000 revíziós lélek tartozik, ugyanakkor a jobbágyok földdel való felszabadítását hirdeti. Közel áll az „igazi szlavofilek” köréhez, költségén jelent meg az 1852-es gyűjteményes kötet, 1856-tól a *Russzkaja Beszeda* és a *Szelszkoje Blagousztrojszvo* kiadója. Aktívan részt vett az 1861-es jobbágyreform előkészítésében. 1861–63-ban az Oroszországhoz tartozó Lengyel Királyság pénzügyeivel foglalkozik állami megbízottként. Ebben és az ezt követő időszakban aktív publicisztikai tevékenységet folytat, röpiratainak egyik visszatérő gondolata a Zemszkij Szobor összehívásának szükségessége, ahol minden réteg képviselne magát.

Ivan Dmitrijevic Beljajev (1810–1873) – történész, jogtörténész, kiadta az orosz történelem számos emlékét. 1852-től a Moszkvai Egyetem orosz jogtörténet tanszékének professzora. Klasszikus munkája, *A parasztek Oroszországban* 1859-ben jelent meg a *Russzkaja Beszedában*.

Nyikolaj Alekszejevic Jelagin (1822–1876) – Iván és Pjotr Kirejevskij féltestvére. Publicisztikai tevékenységet fejtett ki.

Jurij Fjodorovics Szamarin (1819–1876) – ősi és tehető, az udvarhoz közelálló családban született. Tanulmányait a Moszkvai Egyetemen folytatta. Feofan Prokopovicsról és Sztjefan Javorszkijről, e két a XVII. század végén, a XVIII. század elején élt teológusról és egyházi személyiségről írott disszertációja első írásbeli megfogalmazása a „szlavofilek” nagy témájának, a „nyugati hitvallások” és a pravoszlávia összehasonlító elemzésének. 1844-től a szenátusban, majd a belügyminisztériumban dolgozik. 1846-ban egy állami bizottság tagjaként Rigába megy. A balti tartományokban ekkor még fennállt a nyugat-európai értelemben vett rendi struktúra, a városok, rendek szakadatlan harcot folytattak a központi hatalommal privilégiumaik megőrzéséért. A nyugat-európai rendi intézmények és politikai gyakorlat mélyszélességgel ellenérzéssel töltötték el Szamarint, a központi hatalom formális korlátozásának szükségletességét szűrte le baltikumai tapasztalataiból. Kétéves kutatómunkájának eredménye a *Riga város története* lett. *Rigai levelek* c. feljegyzéséért, melyben a kormánzatnak a német nemességre támaszkodó baltikumai politikáját bírálta, 12 napra a Péter-Pál erődbe zárták, majd a cár személyesen fogadta kihallgatáson. Intenzíven foglalkozik a jobbágyfelszabadítás előkészítésével, számos memorandumot szerkeszt, részt vesz a Szerkesztő Bizottságok munkájában, tagja a szamarai kormányzó-ság reformelőkészítő bizottságának. A reform 1861 februári kihirdetése után a szamarai kormányzó-ságban a parasztság ügyeivel foglalkozik, majd 1865-től aktívan vesz részt a szamarai zemszto (újonnan létrejött önkormányzat) munkájában. 1863–64-ben egy kormánybizottság tagjaként az Oroszországhoz tartozó Lengyelországban a parasztság ügyeivel foglalkozik, a lengyel földbirtokosok kárára végrehajtandó földreformot sürget.

Pjotr Alekszejevic Bessonov (1828–1898) – szlavista, muzeológus, etnográfus. Többek között foglalkozott a szláv nyelvészet kérdéseivel, kiadott több orosz népzenei gyűjtési anyagot, többek között P. Kirejevskijét is, tanulmányozta a bolgár és a szerb irodalmat.

Konsztantyin Szergejevic Akszakov (1817–1860) – a Moszkvai Egyetem Filológiai Karán tanult, itt csatlakozott az ún. *Szتانkevic-körhöz*, melynek Ny. V. Sztankevicen kívül tagja volt még Belinszkij, Botkin, Mihail Bakunin, Mihail Katkov. Kandidátusi disszer-

tációját 1847-ben *Lomonoszov az orosz nyelv és az orosz irodalom történetében* címmel írja. Az 1848-as év európai eseményei nagy hatással voltak K. Akszakovnak az obszciánáról, a Zemlja (Föld, Ország) és az Állam ellentétéről alkotott nézeti kiformalódására. Közvetlenül a párizsi események hatása alatt írta az *Egy hang Moszkvából* című cikkét, az I. Miklós cárnak írt, a „szlavofil” alaptérziseket kifejtő, minden bizonnyal el nem küldött levelét, a *Közvélemény-nép szinonmákról* c. írását. 1849-ben és az 50-es évek elején írta a nagyjelentőségű *Nyugat-Európa és a népiség, A modern ember, Az orosz történelem alapelveiről, A Zemszkij Szoborok rövid történeti áttekintése* c. írásait. A szaktudományos történetíráshoz talán legközelebb álló írása: *A szlávok ősi társadalmi rendjéről általában különös tekintettel az oroszokéra a nemzetiségi szervezetről elhangzott vélemények kapcsán*, amelyben Akszakov éles bírálatnak vetette alá Szergej Szolovjov „nyugatos”, az állami-jogi iskolához tartozó történész *Oroszország története a legkorábbi időktől kezdve* c. munkájának ekkoriban megjelent köteteit. Ezen írások közé illeszkedik az 1855-ben trónra lépő II. Sándornak írt híres *Feljegyzés Oroszország belső állapotáról*. K. Akszakov önálló hetilapját, az 1857-ben megjelent *Molvát* egy általa írt, vezércikk kapcsán betiltották. A jobbágyfelszabadítás kérdésében igen radikális álláspontot foglalt el, egy kézírata szerint mindössze 11 gyeszjatyina (kb. 10 ha) maradt volna a földbirtokok tulajdonában. A kérdéssel foglalkozó röpirata, a *Megjegyzések a parasztek új adminisztratív berendezkedéséről Oroszországban* már csak a halála után, 1861-ben jelent meg Lipcsében.

Pjotr Ivanovics Bartenyev (1829–1912) – levéltáros, könyvtáros, irodalomtörténész. Kiadta az orosz irodalom számos emlékét. 1863-tól a Homjakov elgondolása alapján létrejött *Russzkij Arhiv* szerkesztője. Az 50-es évek elejétől szoros kapcsolatban áll Homjakovval és I. Kirejevskijjal, az Akszakov családdal.

Fjodor Vasziljevics Csizsov (1811–1877) – eredetileg a Moszkvai Egyetem matematika-professzora. 1840–47 között Itáliában élt, művészettörténettel foglalkozott, írásai a moszkvai és a pétervári folyóiratokban jelentek meg. 1845-től közel állt a „szlavofilekhez”. 1847-ben a déli szláv népek lakta országokon át tér vissza Oroszországba, nem sokkal ezután rövid időre letartóztatják, a déli szláv népek közötti illegális propagandával vádolják. Az 50-es évek közepétől az ipar és a kereskedelem területén tevékenykedik, kiadta a *Vesztnyik Promislennosztyi* (Ipari Értesítő) folyóiratot és az *Akcionyer* (Részvényes) c. lapot. Ebben az időszakban számos frást jelentetett meg a *Molva*, a *Gyeny* és a *Moszkva* folyóiratokban, részt vett Gogol műveinek kiadásában. Szervezésében épült az első magán vasútvonal Moszkva–Jarosláv–Vologda nyomvonalon. Részt vett több magánbank alapításában, tengerhajózási vállalkozásokban. Végrendeletében hatalmas vagyontát a Kosztromai kormányzóság szakmunkásképző iskoláinak fejlesztésére hagyta.

Iván Szergejevics Akszakov (1823–1886) – K. Akszakov testvére. 1842–51-ben állami szolgálatban állt. 1849 áprilisában rövid időre letartóztatják, mivel magánlevelezésében elítélte Ju. Szamarin őrizetbe vételét. Ebben az időszakban eszméileg közel került az idősebb „szlavofil” nemzedékhez, szerkesztésében jelent meg az 1852-es gyűjteményes kötet. 1856-tól a *Russzkaja Beszedát* szerkeszti. 1860-ban beutazza a szlávok lakta országokat, majd Oroszországba visszatérve részt vesz a Szláv Jótékonyági Egyesület megszervezésében, amelynek titkári teendőit is ellátja (elnöke Pogogyin). 1861–65-ben a hetente megjelenő *Gyeny* c. lap kiadója, 1865–67-ben a *Moszkva* c. napilapot szerkeszti, mindkét kiadvány súlyos cenzurális nehézségekkel küszködik. Ebben az időszakban bontakozik ki gazdag teoretikus és publicisztikai tevékenysége, amelyben sok lényeges elemet megőrzött az idősebb „szlavofil” nemzedék elképzeléseiből. 1878-ban a Szláv Jótékonyági Egyesület vezetőjeként elmondott beszédéért, amelyben élesen bírálta a kormány külpolitikáját, megfosztották tisztségétől és rövid időre kitiltották Moszkvából.

„ÉN MAGÁT AZ ÁLLAMOT TARTOTTAM MINDIG A FŐSZEREPLŐNEK”

(Beszélgetés Péter László történésszel)

Péter László 1929-ben Rákosligeten született, középiskoláit az óbudai Árpád Gimnáziumban végezte. 1947–1951 között a budapesti egyetem bölcsészeti karán a történelem és levéltár szakot végezte el. Az egyetem után egy ideig a Szolnok megyei Levéltárat vezette, később Pesten tanított. 1956 november végén hagyta el Magyarországot. Angliában telepedett le, 1957 elejétől Oxfordban, a Nuffield Kollégiumban részesült posztgraduális képzésben. E kollégiumban tutorként politikai tudományokat tanított 1961-től. 1965-ben doktori fokozatot szerzett, doktori disszertációjának címe: „The Antecedents of the 19th Century Hungarian State Concept: an Historical Analysis?” 1963-ban feleségével, Margarettel Londonba költözött, ahol azóta az egyetem Szláv és Kelet-Európa Intézetében a Habsburg Monarchia és az európai politikai eszmék történetét tanítja. Szűkebb szakterülete a dualizmus kori magyar politikai intézmények. Tanulmányai a modern magyar és kelet-európai történelem köréből magyarul és angolul jelentek meg.

Kérem, tanár úr, mondja el, milyen szellemi áramlatok, tanáregyéniségek határozták meg pályafutását.

Az Árpád Gimnáziumba jártam, ott erős hatást gyakorolt rám a cserkészeten kívül hittantanárom, Könözi Lajos, akivel érettségi után is rendszeresen találkoztam. Rendkívüli jelenség volt mint tanár és elsősorban mint tanácsadó és vitapartner.

1947-ben még a Pázmány Péter Tudományegyetemre iratkoztam be, de 1951-ben már az Eötvös Lóránd Tudományegyetemet végeztem el. Amikor oda beiratkoztam, az hallatlanul érdekes hely volt, egyszerre lehetett Kornis Gyulát hallgatni – nála kollokváltam legelőször, etikából –, Kardos Lajost, aki alaklélektant tanított, Szalai Sándort, Lukács Györgyöt. Kecskés Pál előadására átjártam a Hittudományi Karra. Eckhardt Ferencet hallgattam, és Domanovszky Sándort, Léderer Emmát, Váczy Pétert – mindezeket túl aki leginkább hatott rám, s aki néha hosszabban is elbeszélgetett velem, az Hajnal István volt. Hajnal hatása azért volt fontos számomra, mert egy olyan társadalomtörténeti szemlélethez adott kiindulópontokat, amely szemben állt a marxizmussal. Hajnal szemléletének semmi köze nem volt az egyoldalú osztályszemlélethez. Ez volt ugyanis az, amit én soha nem tudtam elfogadni a marxizmusban: ami engem már akkor is érdekelt, az a politikai intézmények, mentalitás és különösen a XIX. századi magyar állam története.

1956 őszén nagy szerencsém volt, mert az egyetemi forradalmi diákbizottság azzal bízott meg másokkal együtt, hogy a belügyminisztérium iratanyagát ve-

gyük őrizetbe. A „Grasham palotában” töltött pár nap életre szóló élményt nyújtott. Amikor november végén kiszöktem az országból, azt hittem, hogy csak pár évre tűnök el, s aztán ha a dolgok valahogy rendeződnek, hazamegyek. Már Bécsbe érkezve rájöttem, hogy ez bizony egy kicsit hosszabbra fog sikerülni. A német követségen bíztattak, hogy menjek Németországba tanulni. De nekem rögtön az jutott eszembe, hogy a liberális demokráciát kell megtanulni, az angol parlamentarizmust – ezért rögtön érdeklődtem, hogy hol van a British Council, s aztán óriási szerencsémre pár napon belül ide érkeztem Londonba. Innét január elején Oxfordba küldtek, hogy ott legyek postgraduate diák. Ott is szerencsém volt: egy jó postgraduate kollégiumba kerültem, a Nuffield Kollégiumba, ahol a közgazdaságtant, politikát és modern történelmet művelték. De a modern történelem náluk 1918-cal kezdődött, s ott nem is volt senki, aki XIX. századdal foglalkozott volna. Így őskori csatalónak számított az a postgraduate, akit a régi magyar közigazgatás és állameszme érdekelt, meg a szent korona doktrínája és a XIX. századi magyar parlamenti kormányzat. Annak ellenére, hogy a kollégiumban olyan emberekkel voltam körülvéve, akik az engem érdeklő témákról keveset tudtak, a kollégium óriási élmény volt számomra, mert ott a politika szemináriumokon keresztül megtanultam másképp gondolkodni. A filozófus A. J. Ayer könyveit olvasva felfedeztem például, hogy milyen fontos a nyelv. Weldon és Ernest Barker munkáiból megtanultam, hogy a nyelvhasználatban beálló változások hatalmas szerepet játszanak a fogalmak, intézmények és magatartásformák változásában. A történeti analízis alatt egészen más műveletet kezdtem érteni mint korábban. Kollégiumi tanácsadóm (supervisor) a politikai filozófiatörténet későbbi professzora, John Plamenatz lett. Tőle tanultam talán a legtöbbet. De másoknak is sokat köszönhetek, barátaimnak, Jászay Tóninak, aki akkor a kollégium „fellow”-ja volt, Bill (ma Lord) McCarthynak és az alkotmánytörténész Peter Browne-nak. És természetesen ott, Oxfordban ismertem meg Carlile Aylmer Macartney-t, aki az egyetemi tanácsadóm lett. Ővele is, haláláig, 1978-ig rendszeresen láttuk egymást. 1995-ben lesz születésének a centenáriuma. Sajnos, munkásságát otthon alig ismerik, és mindmáig nem nyerte el azt az elismerést, amit ő a magyar történettudomány középkori és legújabbkori magas színvonalú művelésével méltán kiérdemelt.

Macartney-től tanultam meg, hogy egy integritását megőrző történész hogyan viselkedik. Ő konzervatív, nem radikális jobboldali, hanem tradicionálisan konzervatív gondolkörben mozgó történész volt az All Souls Kollégiumban. Az All Souls kollégiummal ellentétben Oxford nagy része az 1950-es és 1960-as években kimondottan baloldali volt. Macartney a maga konzervatív nézeteivel csodabogárnak számított. Hogy ezt valaki azzal az eleganciával viselje el, mint Macartney tette, hogy ti. nem hatott a környezetére amit ő mondott, hogy az érdektelenség az ő munkáját egyáltalán nem befolyásolta, mindez nekem nagyon imponált. Még akkor is, sőt talán éppen azért, mert politikailag nagyon sok tekintetben az öreggel nem értettem egyet. Ugyanis szemben az 1956 előtti hazai magatartással, amely eléggé „reakciós” volt, mindenestre barátaim, Benczédi Laci, Vörös Tóni meg Szűcs Jenő javíthatatlan reakciósként könyveltek el, 1956 után, miután megszabadultam a Rákosi-rendszerrel, Angliában évekig a Gaitskell-i baloldali eszmék hatása alá kerültem. Szóval a függetlenségét, az integritását megőrző történész lett az ideálom. Szakmailag Macartney nekem köz-

vetlen segítséget nem sokat nyújtott, és ezzel az igénnyel nem is lépett fel, de jó tanácsokat adott. Egyszer elhümmögött egy kéziratomon és azt mondta: Nem értem igazán, hogy mit is akar mondani, de az az érzésem, hogy ha érteném, nagyon nem értenék vele egyet. Én általában átnéztem az ő kézíratait, s ő a segítséget rendszerint el is ismerte. Őt azért is becsültem, mert kitűnő ítélőképessége volt, és elsősorú jellemrajzokat adott közéleti emberekről (kivéve ha Hindy Ivánról volt szó).

Életpályájában jelentős szerepet foglal el a tanítás, 1963 óta a londoni egyetem Szláv és Kelet-Európa Intézetének tanára. Az intézet tevékenysége milyen területeket ölel fel?

Ez az intézet a King's College kebelén belül jött létre 1915-ben Tomás G. Masaryk és R. W. Seton-Watson („Scotus Viator”) közreműködésével. A két világháború között ez még egy nagyon kis intézmény volt, kivált a King's College kötelékéből, s 1932-ben School of Slavonic and East-European Studies néven „Senate Institute” lett az egyetemen. Nyelvet és irodalmat kezdtek itt elsősorban tanítani, majd történelmet. Nemcsak a győztes utódállamok kultúrája érdekelte az intézményt, hanem az egész kelet-európai térség. Így kapcsolatot teremtettek a budapesti egyetemmel, Szenczi Miklós kezdte el a magyar nyelv és irodalom tanítását 1937-ben, amit a háború után egy ideig Iványi-Grünwald Béla, 1947-től pedig Georg Cushing folytatott. Látogatták az intézetet már a háború előtt is Magyarországról, például Kosáry Domokos is. Tulajdonképpen a 60-as években lett az intézet az Angliában folyó kelet-európai studiumok központja. A legfontosabb tárggyá az orosz nyelv és irodalom vált, mellette a történelem, az elmúlt években pedig a társadalmi tudományok fejlődtek. Az intézetnek ma már ötven tanára és ötszáz diákja van.

A magyar nyelvet és irodalmat 1972 óta az Intézetben két tanár tanítja: jelenleg Peter Sherwood és Daniel Abondolo. Van ezenkívül egy állandó magyarországi lektorunk is. A magyar tárgyat érthetően kevesen veszik fel, de miután kevés a diák, a két tanár a lektorral együtt a tutor-rendszer előnyeit kihasználva személyesen foglalkozhatnak velük a 3–4 éves (Bachelor of Arts) kurzus keretében.

A magyar történelem rendszeres tanítása 1963-ban indult be, amikor erre az Intézet a történelmi departmentben állást létesített. 1969–70-ben sikerült keresztülvinnem a történelem department tanulmányi reformját. A reform többek között két új fő tárgyat teremtett: a Habsburg-monarchia történetét 1526–1790, valamint 1790–1918 között. Az előbbit évente 8–10 diák, az utóbbit 15–20 diák veszi fel. A tanítás gerincét heti két előadás, heti egy–másfél órás szeminárium és esszéírás képezi. Mindkét tárgyban a tananyag egyik fele az osztrák–cseh, a másik fele a magyar történelmet öleli fel. Az osztrák–cseh történelmet a négy éve kinevezett volt tanítványom, Martyn Rady tanítja. A nagy számú előadásra azért van szükség, mert a diákok nem tudnak magyarul, a rendelkezésre álló, ma már eléggé kiterjedt angol nyelvű irodalom vegyes értékű, és mert német vagy francia munkát kevés diák tud elolvasni. A diákokkal mindegyik tárgyból 6–8 esszét íratunk és a szemináriumokon megvitatjuk. Tipikus esszé címek a magyar történelemből: Osztrák vagy nemzet volt-e a „natio Hungarica” 1790-ben? Mi volt a lényege Széchenyi és Kossuth politikai ellentétének? Feladott-e valamit Magyarország jo-

gaiból Deák Ferenc 1867-ben? Felfedezte-e R. W. Seton-Watson a szlovák kérdést (mint hitte) vagy kitalálta azt (mint ellenfelei állították)? Érdekesebb válaszokat a nehezebb kérdésekre ritkán adnak a diákok. De a nyári szünetben Magyarországra látogató diákok levelezőlapjaiból megítélve valami azért rájuk ragad az ország történelméből. Az elmúlt hetven év magyar történelmét a diákok regionális tárgyak keretében tanulják. Ilyenek például a Habsburg- monarchia utódállamai és a nacionalizmus és kommunizmus Kelet-Európában. Ezeket a tárgyakat kollégáim tanítják. De rám hárul az Intézetben az európai politikai eszmék történetének tanítása. A diákok esszéi Machiavelli, Bodin, Hobbes, Locke, Hume, Montesquieu, Rousseau, Burke, J. S. Mill, Marx, Lenin és mások műveit elemzik. Így a postgraduate kurzusokkal és – az eddig még nem említett – irodalommal, történelemmel, politikával foglalkozó tanárokból és diákokból álló magyar szemináriummal együtt a heti óraszámom tíz óra felett van.

A postgraduate képzés a magyar történelemből az 1970-es években virágzásnak indult, de a 80-as évek nehezebb egyetemi pénzügyi körülményei között sajnos visszaesett. A Master fokozat (MA) elnyeréséhez négy tárgyból kell írásbeli vizsgát tenni. Magasabb fokozatot (M. Phil. és Ph. D.) csak azok nyerhetnek, akik magyarul jól megtanultak. Az elmúlt évek során irányításom alatt többek között a következő tárgyakból készült disszertáció: az 1914 előtti választási rendszerről, Buda város középkori kormányzatáról, egy dunántúli falunak (Pécselynek) 1945 utáni társadalmi viszonyairól, Deák Ferenc politikájáról, Bodpalád társadalmi rétegződéséről. Közvetlenül beadás előtt áll: Kállay Béni és a délszláv kérdés.

Az 1980-as években visszaeső postgraduate munkát a szemináriumok és nemzetközi konferenciák rendezése ellensúlyozza valamennyire. Intézetünk az elmúlt két évtizedben sok konferenciát rendezett, amelyeken a magyar történészek részvétele hagyományosan igen erős. Bár az elmúlt években pénzügyi lehetőségeink leszűkültek, intézetünk könyv- és füzetsorozatában a Macmillan könyvkiadó közreműködésével a konferencia és szeminárium anyagok időnként megjelennek. Például a XVI–XVII. századi rendi fejlődésről tartott konferencia kötete 1992-ben jelent meg. Korábban Robert Pynsent kollégámmal együtt a Habsburg-monarchia kulturális kérdéseivel foglalkozó szemináriumon elhangzott előadásokat szerkesztettük egybe, és Pynsent egy másik Habsburg-monarchia konferenciának a nyelvi és irodalmi témákkal foglalkozó anyagát is kiadta. Kosáry Domokosnak, a Magyar Tudományos Akadémia elnökének a közreműködésével nagyobb konferenciát rendezünk 1993-ban a kollektív nemzetiségi jogokról. Kár, hogy Hugh Seton-Watson ezt már nem érthette meg. Ő 1952-től 1983-ban történő nyugdíjazásáig az intézet orosz történelem tanára volt, de igazában apjához hasonlóan egy életen át elsősorban a közép- és keleteurópai nemzeti kérdés foglalkoztatta. Brillións entellektüel volt, aki történetesen egyáltalán nem osztotta apjának, „Scotus Viator”-nak az előítéleteit a magyarsággal szemben. 1984-ben halt meg hirtelen. Még ma is hiányzik a vele való rendszeres beszélgetés.

Az intézet jelenleg milyen kutatási programokat támogat, amelyek valamilyen módon kapcsolódnának a magyar történelemhez?

Elég sok programunk van. Hogy egy kisebbel kezdjem, Péter Sherwood kollégámmal pár éve a magyar törvények fordításába kezdtünk. Ámbár elfoglaltságunk miatt a fordítás úgy készül, mint a Luca széke, már megvan az 1848-as

törvények, a Függetlenségi Nyilatkozat egy részének és a 67-es kiegyezési törvénynek a modern angol szövege. Az MTA budapesti Történettudományi Intézetével az 1960-as évekre visszanyúló szoros kapcsolatot építettünk ki. A British Academy égisze alatt a Londoni Történettudományi Intézet és a budapesti intézet kétévénként konferenciát rendez, amelyen a mi intézetünk tanárai rendszeresen előadásokkal szerepelnek. Egy nagyobb szabású vállalkozásunk a budapesti Történettudományi Intézet, az Európa Intézet és a British Council ösztöndíj alapjának a támogatásával az angol–magyar történelmi kapcsolatok angliai iratanyagának a feltérképezése és kiadása. 1989-ben intézetünk igazgatója, Michael Branch Glatz Ferencsel, a budapesti intézet igazgatójával szerződést írt alá, amelynek a keretén belül kiválasztunk a British Councilal együtt fiatal kutatókat, akik Londonba jönnek, s a mi irányításunk alatt dolgoznak az iratanyag kiadásán. Az első téma az 1800 előtti, Angliában található magyar vonatkozású levéltári anyagok bibliográfiájának az elkészítése volt – a kötet 1992 októberében jelent meg Londonban. A második kötet, ami szintén elkészült már, az 1918–1920-ra vonatkozó, Public Record Office-ban található magyar vonatkozású Foreign Office iratok gyűjteménye; Kurucz György készítette az első kötetet, a másodikat pedig Lojkó Miklós. A harmadik témára most sikerült ösztöndíjat biztosítani, s ez az 1956-ra vonatkozó Foreign Office anyagot öleli fel. Az intézet programjai közül hadd említsem meg még, hogy egy nálunk tartott előadás kapcsán, amelyben Kosáry Domokos akadémikus az Erdélyre vonatkozó történetírásról beszélt, összeállítottam egy kötetet „A történészek és Erdély története” címen. A kötetet éppen most nyomják Amerikában és 1993 elején jelenik meg.

Milyen lehetősége nyíltott a Londonban töltött évek során a hazai tudományos élettel kapcsolatokat kiéptíteni és azokat ápolni?

A hazai történészek jelentős részét személyesen ismerem, többükhöz évtizedes barátság fűz. 1965-től 1969-ig rendszeresen jártam haza kutatni. 1970 és 1978 között nem kaptam vízumot és pár évig még azután is csak módjával. De a 80-as évek közepétől már ismét rendszeresen járok haza, igaz, többnyire csak rövid időre. Nővérem is otthon él, Piliscsabán. Kapcsolataim sajnos kizárólag a budapesti kutatóintézetekkel és könyvtárakkal rendszeres, és az Eötvös kollégiumot kivéve, amellyel diák-csere egyezményünk van, és ahol egy szemeszterben vendégtanár voltam, a fővárosi és különösen a vidéki egyetemek történeti tanszékeivel úgyszólván egyáltalán nincs még kapcsolatunk; igaz, hogy a tanárok között régi, 1956 előtti ismerősök, barátok azért akadnak.

Az interjú során már említette, hogy fő érdeklődési területe az államparátus, a jogi intézményrendszer változásai. Mi ösztönözte tanár urat erre a sokak számára talán meglehetősen száraznak tűnő szakterületre?

Én ezt úgy látom, hogy engem elsősorban nem a jogtörténet érdekel a szűk értelmében, hanem a politikai intézményeknek a története és az, hogy a különböző intézményekkel összefüggő konvenciók, mentalitás, eszmék hogyan befolyásolják magukat a politikai folyamatokat. Hogy egy példát mondjak: az 1848 előtti reformkor nagy paradoxonja abból állt, hogy eltekintve a magyar nyelvnek a közéletben való érvényesítésétől, reformokra alig került sor. Többek között

azért, mert az országgyűlési eljárás junctimos volt, a törvényeket nem egyenként hozták, hanem az országgyűlés végén valamennyi törvényt együtt egy dekrétumban adta ki az uralkodó, miután abban a diétának mind a két táblája és az udvar megállapodott. Ebben a paktumos eljárásban a három főszereplő: a megyei nemesség, az arisztokrácia és az uralkodó teljes egyetértésre kellett jusson. S amennyiben nem jutott egyetértésre, nem jött létre a paktum és elmaradt a reform. A reformkorban a junctimos eljárás a magyar liberálisok és a bécsi kormányzat konfliktusában pathetizmusra vezetett, amelyben még azok a reformok is elbuktak, amelyek egyébként megvalósulhattak volna (például az adó vagy a jobbágykérésekben). A junctimos eljárást a 48-as törvények sem törölték el, és a Batthyány-kormány április és szeptember között nem is tudott törvényt hozni. De 1867 után, amikor a király egyenként írta alá a törvényeket, a Corpus Juris hirtelen kiterjedésszerűsödött. Igaz viszont, hogy a szokásjog a liberális korban is fontos jogforrás maradt. Például a bevett, elismert és megtúrt vallásfelekezeti hierarchiája tipikus szokásjogi produktum. A hazai jogtörténet ezeket a kérdéseket alig érdeklik (nem illenek bele a korszak szokványos „polgári”, „liberális” jellegéről formált összképébe).

A Habsburg monarchia felbomlása és főleg 1945 után a tudomány elfordult a jog és alkotmánytörténeti témáktól. Megcsömörlött mindenki a közjogi kérdéstől talán azért is, mert korábban évtizedekig éppen a közjogi kérdések álltak az érdeklődés homlokterében. Pedig valójában nagyon keveset tudunk arról az intézményes átalakulásról, amely a képviselői kormányrendszer meghonosodásával, és az Ausztria és Magyarország közötti viszonytal függ össze. Nincs tulajdonképpen elfogadható képünk ma sem arról, hogy alapvető politikai fogalmak, mint a törvényhozás, a végrehajtó hatalom, a miniszteri felelősség, az állam, a jogi szuverenitás hogyan alakították át az „ősalkotmányt”, amelynek fogalmi készlete a szokás, a privilégium, az ország és a korona (mint joganyagok), a dietalis tractatus (a dekrétumhoz vezető országgyűlési egyezkedés) és a birodalom voltak. Van egy régi, még az első világháború előtti időkből keletkezett képünk, amely szerint az alkotmány állandó és alig változó tételeknek az összességéből áll (amelyek között az állami függetlenség posztulátuma a legfontosabb), és a történész azt vizsgálja, hogy ezek az általános tételek koronként a politikai életben hogyan érvényesültek. Valójában viszont az 1830-as évektől kezdve időről-időre új eljárások és fogalmak alakították azokat a szokásszerű mechanizmusokat és történéseket, amelyeken keresztül az intézmények működtek, és a politika előremozdult. Ezeket pontosan és részletesen kell megvizsgálni korszakról korszakra, különben a folyamatról nyert képünk megmarad teljesen az 1918 előtti vágányokon.

Aztán van sok más oldala is az átalakulásnak. Például a háború utáni történetírás abból indul ki, hogy ami lezajlott nálunk az 1830-as évektől kezdve, az egy középnemesi vezetésű „polgári átalakulás” volt, amelynek során létrejött a kapitalizmus és a burzsoázis társadalmi rendszer. Hát én ezt soha nem tudtam megérteni. Itt a félreértés, szerintem, a „polgár” szó körül van, amely a magyar politikai nyelvben az 1830-as évektől kezdve új értelemben jelenik meg. A polgári, polgárosítás, polgári társaság, polgári társadalom szavaknak az égvilágon semmi köze sincs a burzsoáziához és kapitalizmushoz (ámbar a tulajdonhoz és a piachoz van). A „polgári” itt a Hegel előtti „civil”, az angol és francia „civil” szónak a fordítása. A „bürgerlich” társadalmat azután Hegel és Marx rángatta le arról a

piesesztálról, ahová a felvilágosodás, Diderot és azt megelőzően Hobbes és Locke állították. A „civil” társadalom elsősorban nem egy termelési rend, hanem a nyugat-európai társadalom, amelyben mindenki ugyanazon törvény alatt él. A magyar politikának az 1830-as évektől kezdve ennek a nyugat-európai értelemben vett civil társadalomnak megteremtése volt a fő törekvése. A „civil” ellentéte a „naturális”, azaz a természeti és a „barbár” vagy „feudális”, például Széchenyi szóhasználatában. A magyar „polgári társaság” elsősorban azzal a törekvéssel függ össze, hogy a felaprózott középkorból átörökölt intézményrendszert, amelyben a nemesség a Werbőczy által összegyűjtött „magyar jog” alapján élt, a városok a tárnokjog alapján, az egyházak a kánonjogi szabályok szerint, az országban állomásozó katonaság militáris reguláció alatt, a jobbágyok pedig a helyi szokásjognak a legváltozatosabb, a legkülönbözőbb rendszerében éltek – egy, a parlament által hozott, mindenkire egyaránt kötelező törvényeken alapuló nyugat-európai társadalommal kell felváltani.

A magyar politikai intézményrendszernek és a hozzájuk kapcsolódó politikai eszmék történetének melyek azok az elemei, melyek – véleménye szerint – jelentős mértékben befolyásolták a magyar politikai mentalitást?

Ez egy nagyon érdekes kérdés, amely a magyar alkotmányának az európai fejlődésben elfoglalt helyével függ össze. Európát mindig az intézmények tarka sokfélesége jellemezte. Az egész kontinensre vonatkozóan olyan fogalmak, mint a „feudalizmus”, „abszolút monarchia”, „nacionalizmus”, „polgári állam” nagyjából használhatatlan kategóriák. De az eltérő intézmények Európában nem hoztak létre egységes régiókat. A beneficiális rendszer (ami a nyugat-európai alkotmányfejlődés lényeges előzménye) az Elbától keletre sehol nem fedezhető fel. A jobbágyrendszer és a robotoltató nagybirtok viszont nem található meg az újkori Nyugat-Európában. Ha a rendi intézményeket vizsgáljuk, a XVII. századi magyar, lengyel és cseh rendiség (szemben az oroszsal) egymásra hasonlíthatnak, de később útjaik szétválnak. Mindent összevéve, a magyar politikai mentalitást szerintem elsősorban két jellegzetesség alakította: a jog autokratikus elve, ami a német és az attól keletre eső területek közös jellegzetessége, de szemben a német és osztrák fejlődéssel nálunk a jogállam csak részlegesen valósult meg. A másik politikai mentalitást alakító jellegzetesség pedig a rendi típusú parlamenti tradíció volt. Ennek a háttere a korona és az ország „viszonyos kapcsolata”, az, amit Otto Hintze nyomán a német történészek „Doppelpoligkei”-nek neveznek. A magyar történészek természetesen feltárják a rendi korszak történetét, de az elemzés a politikai történet szintjén marad. Nem terjed ki az alkotmány fő kérdéseire. És hátterbe szorul az, hogy 1848 után is, sőt még az 1905-ös válság idején is a király és az ország szembenállásának az alapvető, középkorból átörökölt hagyománya érvényesült. A kétpólusosság 1918-ig a magyar intézmények fejlődésére nagy mértékben rányomta a bélyegét. Szerintem a magyar alkotmány, amely az európai fejlődésnek egyik legérdekesebb hajtása volt, közvetlenül a középkorhoz kapcsolódik és sokkal kevésbé kötődik a XVIII. századi felvilágosodáson alapuló mechanizmusokhoz. Az 1867-es kiegyezést sem tudjuk megérteni, ha azt az „Ausztria” versus „Magyarország” szempontjából nézzük. A deáki gondolatmenet kiindulópontja az, hogy a korona és az ország, amiből a reformkor során válik nemesi vezetésű nemzet, mint két jogalany áll egymással szemben. Ennek a két

pólusnak a kapcsolatából áll elsősorban a politika 1867 után. Az egész parlamenti életre ez jellemző. Lehet, hogy ma unalmasnak találjuk a parlamenti közjogi „szórszálhasogatást”, de hallatlanul érdekes, hogy a XX. század elején egy közép-európai ország politikai életét ilyen nagy mértékben ez a nemzet – király szembenállás határozta meg. Válság idején a magyar alkotmánynak a hatékony intézményei érdekes módon nem azok az intézmények voltak, amelyeket az 1848-as forradalom hozott létre, bár az fontos reformokat létesített. De az 1905-ös válság idején a királyi komisszáriust találjuk az egyik oldalon és a megyei elenállást, a „vis inertiae”-t, valamint a diéta remonstrációit a másik oldalon. Tehát régi, a XVII. századra visszanyúló intézmények azok, amelyeken keresztül a konfliktus 1905-ben lezajlott.

Ez az ósdiak tűnő alkotmány rendkívül hatékony módon volt képes az autokrata uralkodói hatalommal szemben fellépni. Közép- és Kelet-Európában egyetlenegy más parlament, sem a német birodalmi, sem az osztrák Reichsrat, hogy az orosz 1905 utáni dumáról és a balkáni országok képviselőtestületeiről ne is beszéljek, nem volt annyira erős, mint a magyar képviselőház, amely 1902 és 1912 között tíz évig meg tudta akadályozni a két hadseregfejlesztési törvényjavaslat keresztülvitelét, pedig annak szükségességéről egyébként mindenki meg volt győződve. Ennek az ellenállásnak egyik következménye talán az volt, hogy a Monarchia nem készült fel jól a háborúra, de ez más kérdés. A rendiségből a liberális nacionalizmuson keresztül kiépült parlamentáris képviseleti rendszer igazi alkotmányos ellensúlyt tudott az autokrata központi hatalommal szemben érvényesíteni, és ezt Közép-Európában egészen egyedülállóan tartom.

A magyar alkotmányfejlődésnek volt egy másik oldala is, amely liberális szempontból sokkal kedvezőtlenebb megítélés alá esik, és ezt osztrák közjogászok, nyugati politikai írók sokszor bírálták, és ez volt az, ami például R. W. Seton-Watson pálfordulásához vezetett 1906-ban. Az egyén és a társadalom viszonyát illetően a polgári és politikai jogok tekintetében, például az egyesülési és gyülekezési jog gyakorlása terén, hogy a rendőrség hogyan bánik a tüntetőkkel, hogy az aratók, az ipari munkások sztrájkolhatnak-e – ebben a tekintetben a magyar alkotmány a múlt századi nyugat-európai alkotmányokhoz képest hiányos maradt és kevés biztosítékot nyújtott. A sajtójog volt talán viszonylag a legjobb állapotban, mert 1848-ban jó sajtótörvényt hoztak, de ezt később, 1867 után kilúgozták miniszteri rendeletekkel. Ennek ellenére nálunk jelentős mértékben volt sajtószabadság. De ha már az egyesülési és gyülekezési jogot, a rendőrséget nézzük, vagy egyéb állampolgári jogokat, a ki- és bevándorlás kérdését vizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy nálunk – amit már az 1880-as években a liberális ellenzéki politikusok is állandóan bíráltak – egy „miniszteriális despotizmus” honosodott meg: egy olyan hivatal-állam, amely a miniszter széles diszkrecionális hatalmán alapult. Létrejött egy olyan államapparátus, amelyben a miniszter tulajdonképpen kénye-kedve szerint ad ki rendeletet, fejeli saját rendeleteit, utasít, hogy bizonyos esetekben saját rendeletétől eltérően ítéljenek egy-egy egyedi esetben. Tehát kialakult egyfajta miniszteri „omnipotencia”, ami jelentős mértékben meghatározta a magyar politikai intézmények fejlődését a Monarchia összeomlása után. A jogállam intézményeinek a hiányában az autokratikus jogok érvényesülése miatt autoritáriusabbá vált a magyar politika, mint ahogy régebbi hagyományai szerint kellett volna legyen. A régi alkotmány, mely elsősorban a király és a nemzet

„Doppelpolgikeit”-jén alapult, 1918 után elvesztette jelentőségét, ugyanakkor alig jöttek létre azok a szabadságjogi garanciák, amelyek a nyugat-európai alkotmányokban akkorra már megszilárdultak. Ennek ellenére a magyar államapparátus mindent összevéve egy jogrenden alapuló államapparátus maradt, de hogy úgy mondjam, az európai fejlődésnek a legeslegszején csücsörgött, mert a miniszteriális hatalom állandóan erősödött. Már az I. világháború ezt ebbe az irányba lökte, és a miniszteri hatalmat ideiglenesen kiterjesztő intézkedéseket a két háború között nemhogy nem vonták vissza, hanem még újabbakkal tetézték. A II. világháború után is ez a fejlődés folytatódott, úgyhogy egy olyan helyzet állt elő, amelyben a kommunista hatalomátvétel 1948-ban minden államcsíny nélkül zajlott le. Nyilvánvaló, hogy az országban állomásozó és a kommunista politikai nyomást katonailag biztosító szovjet hadsereg jelenléte döntő volt, de ezen túlmenően az előbb vázolt intézményes előfeltételek voltak azok, amelyek a Rákosi autokrácia hatalomra kerülését hallatlanul megkönnyítették.

Hogy személyes térre vigyem a beszélgetést: A legtöbb történésznél ki lehetne kutatni, hogy mi az, ami valahol mozgatja. Vannak, akiket egy olyan esemény mozgat, amiben ugyan nem vettek részt, de valahogy mégis egész történet-szemléletüket meghatározza. 1848 például ilyen szerepet tölthet be. Sok történészt ismerek, akiknek a működésére elsősorban az 1848-as átalakulással kapcsolatos történeti anyag – mint élmény – a meghatározó. Aztán ismerek történészeket, akiknek az egész lelki világát 1918, a Monarchia összeomlása és a történeti Magyarországot trianoni feldarabolása formálta. Vannak, akiknek a döntő élménye az 1944-es fasiszta elhurcolás volt. Olyan történészeket is ismerek, akik számára a kiindulópont az 1945-ös felszabadulás élménye. Hát én bevallom, hogy az élmény, ami engem nagyon sok tekintetben befolyásolt, az a rendkívül könnyű, símán lezajlott kommunista hatalomátvétel volt, amit mint egyetemi hallgató éltem át 1947 és 1949 között. Benn volt a szovjet hadsereg, s a többi közép-kelet-európai ország is erre az útra került, mondhatnánk. De mi történt volna, ha például a szovjet tankok lerohannak a Csatornáig? Lehetett volna-e „népi demokráciát” teremteni Belgiumban? – ezek voltak azok a kérdések, amelyek az én érdeklődésemet kialakították, és ezért kezdtem el elsősorban az állammal, joggal, politikai intézményekkel és mentalitással foglalkozni. Ezért nem tudtam soha megemészteni azt az elképzelést, hogy az állam egy terep, egy színpad, amelyen a különböző szereplők, egy-egy társadalmi osztály fellép és dialógust folytat. Én magát az államot tartottam mindig a főszereplőnek, legalábbis Közép- és Kelet-Európában.

Milyen további tudományos tervei vannak?

A XIX. századi magyar alkotmányfejlődésről írok hosszabb tanulmányt: az úgynevezett ősi alkotmánytól egészen 1918-ig, sőt bizonyos szempontból azon túl is. Úgyhogy most tanulmányi szabadságon vagyok, és ezen dolgozom, remélhetően őszre elkészülök vele. A tanulmány először német fordításban Adam Wandruszka és Peter Urbanitsch szerkesztésében az Osztrák Tudományos Akadémia égisze alatt kiadott *Die Habsburger Monarchie 1848–1918* hetedik kötetében jelenik majd meg. Angolul is ki szeretném adni. Ezenkívül dolgozom a már említett erdélyi román és magyar történetírással kapcsolatos kötet szerkesztésén – ez mindenképpen tető alá kerül a nyár során. Ezen túlmenően itt a londoni German Institute-ban konferenciát rendeznek a nemzeti kérdéssről szeptemberben, és ott az

alkotmány nemzetformáló vonatkozásairól fogok beszélni, Hollandiában, a Mikes Kelemen Kör konferenciáján pedig az európai integrációról Maastricht után. Ha mindez megtörténik, visszamegyek kéziratomhoz, amely a magyar civil társadalomnak a XIX. századi történetével foglalkozik, azután pedig egy másik kézirat-hoz, amelynek nagy része már megvan, és ez R. W. Seton-Watson és a magyar kérdéstről szól. 1995-ben lesz Macartney születésének a centenáriuma. Erre két kollégámmal kötetet tervezünk.

Köszönöm a beszélgetést. További munkájához jó egészséget kívánok.

London, 1992. április 30.

**Az interjút készítette:
Deák Ágnes**

PÉTER LÁSZLÓ VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA

A magyar nacionalizmus, in *Eszmék nyomában*, szerk. Németh Sándor, München, 1965.

Angyal Dávid a történész, in *Angyal Dávid, Emlékezések* (bevezető) szerk. Czigány Lóránt, London, 1971.

„History and Government of Hungary” The American People’s Encyclopedia (1971)

New Approches to Modern Hungarian History, in *Ungarn-Jahrbuch*, Band 4., Jahrgang 1972.

A Debate on the History of Hungary between 1790 and 1945, in *Slavonic and East European Review* 1973.

The One-man Bibliographer, Reflections on Dr Kosáry’s works on the historical sources of Hungary, in *Slavonic and East European Review* 1974.

Erdély vagy az erdélyi magyarok, in *Új Látóhatár*, München, 1977.

Autokrácia Kelet-Európában, in *Mérlegen*, szerk. Zoltán Piri, Utrecht, 1978.

Carlile Aylmer Macartney, 1895–1978., *Slavic Review*, 1980.

A nemzeti múlt legendái és tilalomfái, in *Belső tilalomfák*, szerk. Karátson Endre és Neményi Ninon, München, 1982.

The Dualist Character of the 1867 Hungarian Settlement, in *Hungarian History – World History, Indiana University Studies on Hungary I.* ed. György Ránki, Budapest 1984.

„Miért éppen az Elbánál hasadt szét Európa”, in *Önarcképünk sorsunk tükrében 1945–1949*, szerk. Tóth Miklós, München 1984. Második kiadás: *Hírmondó* (szamizdat), szerk. Demszky Gábor, Budapest, 1985. Átdolg. harmadik kiadás: in *Nyugati magyar tanulmánytrók antológiája*, szerk. Borbándi Gyula, Bern, 1987. negyedik kiadás: in *Párbeszéd Magyarországgal*, szerk. Pomogáts Béla, Budapest 1991.

Ország és királya a hatvanhetes kiegyezésben, in *Gesta Hungarorum II.* szerk. Saári Éva, Zürich, 1985.

A kism nemzetek Európája (Hugh Seton-Watson halálára), in *Új Látóhatár XXXVI.* München, 1985.

„Budapest” in *Encyclopedia Britannica* 1986.

Contributions on Hungary, A. Briggs (ed.), *The Longman Encyclopedia*, London, 1989

Contributions on Hungary to *The Concise Columbia Encyclopaedia*, J. S. Levey and A. Greenhall, CUP, 1987.

Szerk. Robert B. Pynsenttel együtt, *Intellectuals and the Future in the Habsburg Monarchy, 1890–1914.*, London, 1988.

Professor György Ránki: obituary, *The Independent*, London, 1988. február 29.

Jenő Szűcs: obituary, *The Independent*, London, 1988. december 5.

György Krassó: obituary, *The Independent*, London, 1990. március 8.

Hungarian Liberals and Church-State Relations (1867–1900), in *Hungary and European Civilisation*, ed. György Ránki, Bloomington, 1989.

Volt-e magyar társadalom a XIX. században? A jogrend és a civil társadalom képződése, in *Változás és állandóság: tanulmányok a magyar polgári társadalomról*, szerk. Karátson Endre és Várday Péter Amsterdam, 1989 és rövidebb változata in *Valóság*, 1989. május

Az 1905. alkotmányválság, a magyar kérdés az angol sajtóban és Scotus Viator pálfordulása, in *Gesta Hungarorum*, III. szerk. Saáry Éva és Steinmann Judit., Zürich, 1990.

Law XLIV of 1868 on the Equality of Nationality Rights and the Language of Local Administration, in *Modern Age – Modern Historian in Memoriam György Ránki (1930–1988)*, szerk. Glatz Ferenc, Budapest, 1990.

Montesquieu paradoxonja a szabadságról és a magyar alkotmány, 1790–1990., *Holmi*, 1991. november

Montesquieu's Paradox on Freedom and Hungary's Constitutions, 1790–1990., *The New Hungarian Quarterly*, vol. XXXII, no. 123. 1991.

The Aristocracy, the Gentry and Their Parliamentary Tradition in Nineteenth-Century Hungary, *Slavonic and East European Review*, vol 70., no 1. 1992. január

The National Community and its Past, Reflections on the History of Transylvania, *The New Hungarian Quarterly*, Spring, 1992.

Könyvismertetések:

The English Historical Review, History, International Affairs, Jahrbucher für Geschichte Ostenropas, Journal of Modern History, Slavic Review, Slavonic and East European Review, The South Slav Journal, The Journal of Ecclesiastical History, The New Hungarian Quarterly című folyóiratokban.

Megjelenés előtt:

Szerk. és bevezető tanulmány: *Historians and the History of Transylvania*, East European Monographs, University of Colorado

Montesquieu's Paradox on Freedom and Hungary's Constitutions (átdolgozott kiadás)

Transylvania and its Internal Diversity, University of Amsterdam

Az arisztokrácia, a dzsentri és a parlamentáris tradíció a XIX. századi Magyarországon, in *Elitek és társadalmi változás az újkori Európában*, szerk.: Kontler László, Atlantisz, Budapest

Előkészületben:

Verfassungsentwicklung in Ungarn, in *Die Habsburgermonarchie 1848–1918.*, vol. VII. ed. A. Wandruszka and P. Urbanitsch, Vienna

PÉTER LÁSZLÓ

AZ 1868. XLIV. T.C. „A NEMZETISÉGI EGYENJOGÚSÁG TÁRGYÁBAN” ÉS A TÖRVÉNYHATÓSÁGOK HIVATALOS NYELVE¹

A dualista korszaknak talán egyetlen jogszabályáról sem írtak annyit, mint a nemzetiségi egyenjogúságot becikkelyező 1868. évi törvényről. A történeti irodalom e törvény megalkotását mint a képviselőház magyar többségének és a radikális nemzetiségi képviselőknek a 'nemzetiség' törvényes elismerése körül támadt konfliktusát tartja számon. Ez teljesen indokolt. A konfliktus történetén belül azonban még valami más is lejátszódott, amire a szakirodalom nem figyelt fel eléggé. A törvény szerkesztése során megváltozott a ház magyar többségének a véleménye a megyék és a megyei jogú városok hivatalos nyelvhasználatáról. Vizsgálatom erre is tekintettel lesz.

A nemzetiségi egyenjogúságot kimondó törvényről mindig megoszlott a vélemény – még külföldön is. A „skót utazó” R. W. Seton-Watson alapelveiben ellentmondásos és kétértelmű, célkitűzéseiben pedig elhibázott műnek tartotta az 1868. XLIV. t.c.-t. Az amerikai történész, Arthur May szerint viszont „a maga nemében a legfelvilágosultabb intézkedés volt, amit valaha bárhol is hoztak”. Az ellentmondó vélemények részben összeegyeztethetők, ha a törvény két alapelvét közelebbről megvizsgáljuk.

A kiegyezés megkötése után több, sietősen megszerkesztett törvényről utólag hamarosan kiderült, hogy fércmunka volt. De ez a vád a lassan készülő nemzetiségi törvényt nem illetheti. A képviselőház már 1866 áprilisában kiküldött javaslat készítésére egy ad hoc bizottságot és a Ház az első tervezet kétszeri bizottsági átdolgozása után végülis röviddel az országgyűlés bezárása előtt egy negyedik javaslatot fogadott el.

A lassan megszülető intézkedés részben a zsúfolt napirenddel magyarázható. De csak részben. A liberális politikusok tétováztak és halogatták a nemzetiségi törvényjavaslat plenáris tárgyalását és erre számtalan okuk volt. Először is félték a nemzetiségi kérdést bolygatni a téma kényes természete miatt.² Ezen kívül taktikai okaik is voltak: először a legerősebb ellenfelükkel, az uralkodóval egyezkedtek. Miután a kiegyezést tető alá hozták, következett a második legerősebb tárgyalófél: Horvátország. A horvát kiegyezés megkötése után került sor a politikailag leggyengébb félre, a nemzetiségekre. Mindezekén túlmenően, a legfontosabb körülmény az volt, hogy a liberális politikusok tulajdonképpen nem tudták, hogy pontosan mit is akarnak. Kerteltek és tétováztak, mert két egymásnak részben ellentmondó alapelvből indultak ki, és egyiket sem voltak hajlandók a másikért feláldozni.

A Deák-párt és az ellenzék zöme egyrészt ragaszkodott az államegység elvéhez. Ezzel összefüggésben vallották, hogy Magyarország minden polgára politikai tekintetben egyetlen és „osztatlan” nemzethez tartozott. Ebben a szemléletben az egységes politikai nemzet elve az államegységből, az államegység pedig az egységes politikai nemzetből következett. De a pártok liberális vezető politikusai legalább olyan nagy hévvel vallották a vallási és a nemzetiségi egyenjogúság³ elvét is. Ezen pedig legalább három különböző dolgot lehetett érteni.

Az egyenjogúság jelenthette először¹ a különböző valláshoz és nemzetségekhez tartozók törvényelőtti egyenlőségét; jelenthette továbbá² az egyén vallási és nemzetiségi egyenjogúságának a törvényes elismerését, és jelenthette végül³ a különböző vallásfelekezetek és bizonyos tekintetben a nemzetiségek mint nyelvi csoportok egyenlőségek a törvényes elismerését. Tudván, hogy ha az egész népesség egyetlen „osztatlan” politikai nemzetet alkot, a nemzetiségi egyenjogúság annak mindhárom értelmében nem valósítható meg, a liberálisok haboztak, hogy a két alapelv közül melyik legyen az elsődleges. Eötvös, Nyári Pál és egy kisebbség afelé hajlott, hogy a nemzetiségi jogokat tekintse a szabálynak, az egységes állam feltételeit pedig a kivételnek. Deák és a többség azonban inkább az egységes állam követelményeit választotta kiindulópontnak: először az egységes és osztatlan nemzet elvét akarták deklarálni és csak azután megállapítani, hogy az egyenjogúság tulajdonképpen mire is vonatkozott. Végül az utóbbi módszer mellett kötöttek ki. Így hangsúlyt kapott a nemzetiségi egyenjogúság eszméje annak első jelentésében, megállapították az alkalmazási körét a második jelentésének, és egyértelműen kizárták a nemzetiségi egyenjogúságot annak harmadik jelentésében.

Pedig az egyenjogúság eszméjének éppen a harmadik jelentése volt az az elv, amely mellett a nemzetiségi vezetők egyértelműen elkötelezték magukat. Ugyanis minden nemzeti mozgalom politikai elismertetését tűzi a zászlajára. 1867-ben a több mint 400 tagú képviselőháznak mintegy hatvan tagja számított nemzetiségi képviselőnek. A szerb, román, szász és szlovák vezetők azt kérték a magyar parlamenti többségtől, hogy a törvény a nemzetiséget, beleértve a magyart is, mint csoportot ismerje el egyenlőnek. Az elismertetés a területi autonómia követelését foglalta magában. Mint ahogy az egységes politikai nemzet kormányzati egységet, az egyenjogúság elve a nemzetiségi vezetők szemléletében önállóan szervezett nemzetiségi területet jelentett. Ez a követelés pedig homlok-egyenest ellenkezett az osztatlan és egységes magyar nemzet tételével, különösen miután a „magyar” szó két értelme, a magyar állampolgárság és a magyar nemzetiséghez való tartozás a nyelvhasználatban soha nem különült el egymástól. Ebben a szemléletben csak az elismert nemzetnek volt joga területre, az el nem ismert nemzetiségnek erre nem volt joga. Mivel a magyar politikusok (az elismert horvát nemzet kivételével) elutasították a nem-magyarok területi autonómiájának a követelését, 1868 után a „nemzetiség” megjelölést többé-kevésbé következetesen (szemben a magyarral és a horváttal) már csak őrájuk vonatkoztatták.

Ámbár 1867–1868-ban a vita során hamar kiderült, hogy a parlamenti többségnek nem áll szándékában a nemzetiségi csoportok elismerése és az abból következő területi autonómia biztosítása, a keserű csalódás miatt a nemzetiségi képviselők vezetői még azoknak a nyelvi jogoknak az optimális biztosításáért való küzdelmet is feladták, amelyek pedig a magyar politikusok elveivel összeegyeztethetők lettek volna.

Tévednénk, ha azt hinnénk, hogy az egységes politikai nemzet körül támadt konfliktus 1867 után és a kiegyezés miatt keletkezett. A konfliktus már az 1840-es években létrejött: pontosan akkor, amikor a liberálisok magukhoz ragadták a magyar politikai élet irányítását. Kossuth, Deák, Eötvös mérsékelt, azaz birodalmi orientációjú és radikális, azaz függetlenségi politikusok egyaránt vallották, hogy Magyarország elévülhetetlen történeti jogain alapuló politikai egysége azt követeli, hogy az ország minden lakosa társadalmi helyzetre, vallásra és nyelvre való tekintet nélkül egyetlen, egységes politikai nemzethez tartozzék. 1848-ban éppen emiatt az elv miatt dúlt az ország déli részén polgárháború. A magyar politikusok Világos után sem adták fel ezt az elvet. Benne volt ez a képviselőház 1861. évi nemzetiségi bizottmányának a jelentésében is, amelyre Eötvös eszméi hatottak.

A liberálisok azonban készek voltak tanulni 1848–49 véres összeütközéséből, és az 1860-as évek folyamán mindvégig a nem-magyarokkal való megbékélés politikáját vallották magukénak. Eötvös mély filozófiai meggyőződésből hitt a nemzetiségi jogok egyenlőségében: szerinte a nemzeti mozgalmakat nem lehet elnyomni; megfelelő keretek között viszont azokat a társadalmi haladás szolgálatába lehet állítani. Deák Ferencet toleranciája, józan ítélőképessége és az uralkodónak adott szava készítette és kötelezte a nemzetiségi jogok méltányos kezelésére. A magyar liberálisoknak ugyanis az udvar felőli politikai nyomásra is választ kellett adniuk.

Az 1849 márciusi alkotmány óta Bécs állandóan kijátszotta a nemzetiségi egyenjogúság elvét a magyar liberálisok történelmi jogokra való hivatkozásaival szemben. Az anyanyelvhez való jog a hivatalokkal való érintkezésben és az oktatásban – ahogy azt az 1860-as Októberi Diploma megígérte és később Schmerling a Lajta túloldalán megvalósította – jelentős erkölcsi nyomást gyakorolt a magyar liberálisokra. Olyannyira, hogy az uralkodóval folytatott 1861-es országgyűlési párbeszédben az uralkodó követelte, a parlament pedig megígérte a nemzetiségi jogok törvényes biztosítását. Ebből adódott, hogy a koronával kötendő kiegyezés Deák-i politikája elkerülhetetlenné tette a nemzetiségi egyenjogúság elismerését. Ugyanakkor azonban a kiegyenlítés politikája, paradox módon az osztatlan politikai nemzet tételét is megerősítette.

Deák a „két egyenlő rangú... és ugyanazon jogú” felek közötti paritás elvét kívánta a Magyarország és a Monarchia lajtántúli országai között közösnek elismert ügyek közös intézésében érvényesíteni. Deák 1866 februári fölrirati javaslata leszögezte, hogy Magyarország öfelsege többi országával mint alkotmányos népekkel és „mint önálló szabad nemzet önálló szabad nemzettel” kíván érintkezni. Az öregedő szerb vezér, Djordje Stratimirovic erélyesen indítványozta a képviselőházban, hogy mivel Magyarországon is több nemzet él együtt, csakúgy mint a korona többi országában, a fenti szöveget így kellene módosítani: „mint önálló szabad nemzetek más önálló szabad nemzetekkel”. Deák óvatosan azt válaszolta, hogy akár egyes számban, akár többes számban fogalmaznak, a lényeg az, hogy a két fél csak mint szabad és független partner tárgyalhat egymással. Neki egyébként az a véleménye, hogy „Magyarországon politikai nemzetiség csak egy van”. De a javaslatában említett „szabad nemzet” nem a nemzetiségi kérdésre vonatkozik. A nemzetiségek helyzetének kérdését – fűzte hozzá – mindenesetre egy másik alkalommal tárgyalnák meg. Deák magyarázata nem elégtette ki a radikáli-

sabb nemzetiségi képviselőket. Így napirendre került a nemzetiségek „elismerésének” a kérdése. A képviselőház negyventagú bizottmányt küldött ki, hogy az „a különajkú nemzetiségek érdekeinek biztosítására” törvényjavaslatot dolgozzon ki.

A bizottság „alválasztmánya” által készített első törvényjavaslat 1867 júniusában már a kiegyezés megkötése után került nyilvánosság elé. Az alválasztmány jelentése szerint a tervezet vezérelve „az országban lakó népek nemzetiségének egyenjogúsága” volt. A célja pedig az – folytatta a jelentés –, hogy „mindazon népek szabadon érvényesíthessék nemzetiségi igényeiket, el egész azon határokig, amelyeket eléjük az ország politikai egysége, tehát területi épsége, törvényhozásának és állami kormányzásának egységes volta elkerülhetetlenül von”.

Az 1861-es bizottmányi javaslat beosztását követő 1867. alválasztmányi törvényjavaslat technikailag rosszul sikerült. Egy-egy fejezet foglalkozott az anyanyelvhez fűződő jogokkal községi, egyházközségi, megyei és államigazgatási szinten. Külön fejezet intézkedett az iskoláknak és a szabad társulással alakult kulturális intézményeknek nyújtandó állami támogatás mértékéről. A javaslat általános elvei kevésbé voltak világosak. Az 1861-es jelentés azon az ellentmondáson alapult, hogy az egységes magyar politikai nemzet elvét is proklamálta, s ugyanakkor minden magyarázat nélkül elismerte a nemzetiségeket „testületeknek” (vö. fent az egyenjogúság harmadik jelentéséről mondottakkal). Az 1867-es törvényjavaslat ezzel szemben, a két alapelv között botladozva, megkerülte a problémát és egyik elvet sem mondta ki. A tervezet címe a „nemzetiségek egyenjogúságát” hirdette, a fejezetcímek már a bizonytalanabb „nemzetiségi jogok” kifejezéssel éltek, a paragrafusok pedig már inkább az anyanyelv nyilvános használatára vonatkozó jogokat állapították meg. A 12. § odavetőleg említette meg az „állam hivatalos nyelvét”, a 18. § pedig a „magyart” jelölte meg az „államkormányzat” nyelveként. Csak az utolsó paragrafus vetett némi fényt a törvénytervezetnek a nemzetiségi egyenjogúságról vallott felfogására: „Az ország területén létező minden nemzetiségnek a főnebbi §-okban megállapított [lényeges megszorítás!] egyenjogúsága az ország sarkalatos törvényének nyilvánítottatik”.

A törvénytervezet két szék közül a pad alá esett. Nem elgátította ki a nemzetiségek vezetőit, mert legnagyobb részt csak az egyének nyelvhasználati jogait állapította meg (az egyenjogúság második jelentése) és nem ismerte el a nemzetiséget mint csoportot (a harmadik jelentés). A törvénytervezet ugyanakkor megrémisztette a vegyes nemzetiségű megyék és a városok dzsentrí nemességét. A tervezet 10. §-a ugyanis a megyei és városi közgyűlés többségére bízta a törvényhatósági igazgatás nyelvének az eldöntését.

A megyei igazgatás nyelve már évtizedek óta a magyar politikai élet kulcskérdése volt. Keresve sem lehetne jobb példán szemléltetni a liberálisok forgandó szerencsését a megyék hivatalos nyelvének változó szabályozásánál. Miután évtizedekig folyt az agitáció a magyar nyelv hivatalossá tételéért, az 1840. VI. t.c. Magyarország megyéinek egymás közötti „levelezésében” a magyart tette kötelezővé. Az áprilisi törvény (1848. XVI. t.c. 2. § e) pontja) a megyegyűlések kizárólagos hivatalos nyelvének a magyart írta elő. Ez a törvény Erdélyre is vonatkozott, valamint értelemszerűen Horvátországra is kiterjedt. Az 1849 júliusi szegedi nemzetgyűlési határozat a törvényhatósági tanácskozásokon megengedte a magyaron kívül más nyelvek használatát, valamint a jegyzőkönyv vezetését egy második nyelven mindenütt, ahol a többség nem magyar anyanyelvű volt. Világos

után a német lett az országra kényszerített új közigazgatás „belső” hivatalos nyelve. 1860-ban Magyarországon visszaállították a megyéket, és azok hivatalos nyelve megint a magyar lett. A képviselőház nemzetiségi bizottmányának 1861-es jelentése megengedte, hogy a törvényhatóság közgyűlése állapítsa meg a maga ügykezelési nyelvét. Ferenc József bizalmasával, Augusz Antal báróval 1864 decemberében folytatott megbeszélései során Deáknak az volt a véleménye, hogy a megye hivatalos nyelvét mindenhol a többség döntse el. Miután az alkotmányt az uralkodó 1867 februárjában helyreállította, a parlament felhatalmazta a kormányt a megyék jogkörének visszaállítására és felfüggesztette az 1848. XVI. t.c. 2 paragrafus e/ pontját, hogy „addig is míg a nemzetiségi kérdés törvényhozási úton elintéztetik, minden félreértésnek és aggodalomnak, mely ezen kérdés méltányos megoldását csak nehezítené, eleje vétessék”. A kormány ezt a rendeletet még a koronázás előtt adta ki.

Az alválasztmány törvényjavaslata, amely néhány héttel a koronázás után került nyilvánosságra, heves ellenállással találkozott a magyar sajtóban. Törvényhatóságok és egyesületek felírtak a parlamenthez: a dzsentrí nemesség attól tartott, hogy a javaslat a megyéket „kivetkőztetné a magyar nemzeti jellegükből”. Megváltozott a képviselőház hangulata is. Maga Deák is célzott erre a változásra később. 1867 nyarától a nemzetiségi kérdés rendezése a többség számára egy népszerűtlen és idegesítő, noha elkerülhetetlen kötelezettséget jelentett, ami a szerteágazó lázas törvényhozói tevékenység közepette érthetően háttérbe szorult.

A nemzetiségi bizottság (amelynek a tagjai időközben részben kicserélődtek) végülis átdolgozta az első javaslatot, és az új törvénytervezetet 1868 október végén nyújtotta be a Háznak. A nyelvhasználat jogát több tekintetben megnyírbálták. De a leglényegesebb változtatás abból állt, hogy az új javaslat a magyar nyelvet – mint az állam nyelvét – a megyei és városi igazgatásban mindenhol visszaállította. A közgyűlés jegyzőkönyve a magyaron kívül azonban más nyelven is vezethető, ha a szavazók egyötöde így kívánja. A bizottság törölte a szövegből azokat a kifejezéseket, amelyeket esetleg úgy lehetett értelmezni, mint a nemzetiségek jogi elismerését. A törvény címe is megváltozott: „A nemzetiségek egyenjogúságáról” helyett a bizottság „A nemzetiségi egyenjogúságról” mellett döntött. Eltűntek a fejezetcímek valamint az utalás a törvény „sarkalatos” jellegére. Az átdolgozás során a paragrafusok elé a bizottság egy bevezető szöveget illesztett, amely két elvet proklamált: a különböző nemzetiségű állampolgároknak a nyelv használatára vonatkozó egyenjogúságát, valamint az ország politikai egységét. A tervezet, amely most már megfelelt a Ház többsége politikai ízlésének a központi bizottsághoz került, ahonnan másodszori átdolgozás után két héten belül visszakért a Házhhoz. A központi bizottság részben formai, részben tartalmi változtatásokat javasolt. Az átfogalmazott bevezető elhomályosította az ellentétet az egyenjogúság elve és az ország politikai egysége között.

A többször átirított törvényjavaslat azonban még mindig nem volt eléggé következetes. Ekkor lépett közbe Deák Ferenc. A saját pártjához és a balközéphez tartozó képviselők biztatására november 24-én a javaslat (ötnapos) általános tárgyalásának első napján, a bizottsági jelentés felolvasása után Deák külön törvényjavaslatot adott be.⁴ A központi bizottság tervezetével ellentétben, amely a korábbi javaslatok nyomán a nyelvhasználati jogok megállapítását a községi szinten kezdte és úgy haladt felfelé, Deák javaslata először a parlament nyelvét állapította

meg (a korábbi tervezetek ezt elmulasztották), valamint a központi kormányzatét, s onnan haladt lefelé a közigazgatásban. Deák a szöveg ellentétes elveit kielégítő módon összeegyeztette. Ezen kívül a javaslat rendelkezései és az ország törvényei között (például Horvátország helyzetére vonatkozóan) új paragrafusok beiktatása révén, sőt még inkább az egyes rendelkezések és az ismét átdolgozott, új bevezető között végre összhangot teremtett.

Deák gyakran, egy bűvész ügyességével, éppen az ellenfelei által felállított elvekből pontosan azt tudta kikövetkeztetni, amit ő maga akart bizonyítani. Az alkotmánykérdést például úgy oldotta meg, hogy minden jogot, amit az ország részére biztosítani akart, az ellenfelei által felmagasztalt pragmatika szankcióból varázsolt elő. Hasonló módon birkózott meg a nemzetiségi kérdéssel is javaslatának bevezetésében úgy, hogy az egységes oszthatatlan nemzet elvét és az egyenjogúság elvét egymásba illesztette.

Minthogy Magyarország összes honpolgárai – kezdte Deák – az alkotmány alapelvei szerint is politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatlan egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozók is, egyenjogú tagja;

minthogy továbbá ezen egyenjogúság egyedül az országban divatozó többféle nyelvek hivatalos használatára nézve, és csak annyiban eshetik külön szabályok alá, a mennyiben ezt az ország egysége, a kormányzat és közigazgatás gyakorlati lehetősége s az igazság pontos kiszolgáltatása szükségessé teszik; a honpolgárok teljes egyenjogúsága minden egyéb viszonyokat illetőleg épségben maradván, a különféle nyelvek hivatalos használatára nézve következő szabályok fognak zsinórmértékül szolgálni:

A javaslat első paragrafusa ezután logikusan levezeti „a nemzet politikai egységéből” azt, hogy az állam nyelve, és így a törvényhozás és a központi kormányzat hivatalos nyelve „zentül is egyedül a magyar”. A 2–6. paragrafus (ezekre még visszatérek) a törvényhatóságokkal foglalkozott, majd a többi rendelkezés következett.

Deák közbelépése a képviselőház magyar többségére nagy hatást gyakorolt. De ellentétben a történeti irodalomban elterjedt váddal a törvényjavaslat új, deáki bevezetője egyáltalán nem játszott (és nem is játszhatott) szerepet a Ház radikálisabb gondolkodású nemzetiségi képviselői és annak magyar többsége között ekkor kibontakozó áthidalhatatlan konfliktusban. A konfliktus ugyanis a nemzetiségnek mint csoportnak az elismertetése körül forgott, amit a bizottsági törvényjavaslatok épp úgy megtagadtak mint Deák javaslata. A vita a Házban a beadott két magyar tervezet és a kisebbségi tervezet között dúlt.

A kisebbségi javaslatot, amely román és szerb képviselők közös munkája volt, a bizottság három tagjának aláírásával még október 28-án a többségi javaslattal együtt terjesztették a ház elé. Ez volt az egyetlen tervezet, amely azon az elven alapult, hogy az ország minden nemzete – a magyar is beleértve – egyenjogú. A román nemzetiségű Alexandru Mocioni (Mocsonyi Sándor) és a kisebbségi javaslat többi támogatói a kibontakozó vitában elismerték az ország területi és politikai egységének a követelményét, a magyarság vezetőszerpét, valamint az állam hivatalos magyar nyelvét. Mocioni még azt is hajlandó volt elfogadni, hogy az ország valamennyi polgára egyetlen politikai nemzetet alkotott. Ha azonban – érvelt – az egyenjogúság egyáltalán jelent valamit, az egyetlen politikai nemzetet alkotó összes nemzetet el kell ismerni. Mert az egyénnek nyújtandó nyelvhaszná-

lati jog nem elegendő. Minden nemzetnek legyen helyi önkormányzati területe, amit a megye biztosítana úgy, hogy határát „kikerekítve” a megyei terület, amennyire lehet, mindenütt egybeessen a nyelvhatárokkal.

A magyar képviselők a nemzetiségek elismerését és a megyék kikerekítését a vitában kereken elutasították. A kormánypárti vezető politikus Bartal György, a kérdés régi szakértője, úgy érvelt, hogy a területi autonómia, mint a kollektív nemzetiségi elvnek tett engedmény, egyrészt nem elégítené ki azokat, akik a határokon túli nyelvrokonokhoz gravitálnak, másrészt viszont legyengítené az államot, sőt előbb-utóbb Magyarország feloszlásához vezetne. Ebben az összefüggésben többször is utalt az orosz (pánszláv) terjeszkedés veszélyére. Bartal ugyanakkor szenvedélyesen hitt az anyanyelvnek az iskolán és kulturális egyesületeken keresztül érvényesülő szabad fejlődésében. Szerinte az államnak egyik nemzetiséget, még a magyart sem szabad támogatnia. A szlávok és a románok ne féltsék nemzetiségük külön érdekeit a magyarságtól, amely nem akar a rovásukra terjeszkedni.

A vita második napján Eötvös mondott nagyhatású beszédet a kisebbségi javaslat ellen. Ha átengednék a megyéket egy-egy nemzetiségnek, ahogyan ezt Mocioni és mások javasolták – mondotta –, sem a személyes szabadságot, sem a nemzetiségek érdekeit nem lehetne biztosítani; „a szabadságnak teréről ismét a privilégiumok sánczai közé” vonulnának vissza. Mi lenne a kikerekített megyén belüli kisebbségek sorsa? A Ház (megyevédő!) többsége kirobbanó tetszéssel jutalmazta a megye rendszer kipróbált ellenfelének a gúnyos megjegyzését arról az elképzelésről, hogy „az egyes nemzetiségeket, mint mumiákat törvényekbe begöngyölgetve a törvényhatóságok sirkamrájába rakjuk le”. De – válaszolta a román Iosif Hodosiu – éppen nem a kisebbségi törvényjavaslat, hanem a bizottsági tesz különbséget „polgár s polgár közt” és teremt privilégiumot azzal, hogy mindenkit aki, közhivatalra pályázik, arra kényszerít, hogy magyarul megtanuljon.

A vita a harmadik napon forrósodott fel igazán. Megyei dszentri-képviselők gyakori közbeszólásokkal kellemetlenkedtek, és a Ház elnökének a pártatlansága megingott. De az ellentétes álláspontok közötti éles választóvonal nem tisztán nemzetiségi alapon húzódott. Több nemzetiségi képviselő a bizottság vagy éppen Deák javaslata mellett szólt. A kisebbségi javaslat védelmében Svetozar Miletic sorakoztatott fel erős, új érveket. A szerb politikus Svájc és Belgium példájára hivatkozott, amelyek azt bizonyították, hogy egy államon belül több nemzetet is el lehet ismerni. Ezt Magyarországon a megyék „nationalisátio”-ja biztosítaná, amely nem jelentené szükségszerűen a kisebbségek „denationalisátio”-ját. Miletic azt is kétségbe vonta, hogy a reform az első lépés lenne Magyarország felbomlása felé – amitől Bartal és Eötvös félt. Éppen ellenkezőleg, a megyéknek, az „alkotmányos szabadság bástyáinak” hagyományosan széles hatásköre minden nemzetiséget a közös hazához kapcsolna, sőt vonzóerőt gyakorolna a határokon túl élő rokonaikra is. Ma, amikor az egység megteremtése érdekében nagy nemzetek – például Bismarck irányítása alatt a németek – elfordulnak a szabadelvűségtől, Magyarország hivatása az lenne, hogy a kismemzeteket egyesítve védfalat képezzen az abszolutizmus ellen. E hivatást az ország akkor töltené be, ha az „álami kapocs” túlnyomóan a magyarok kezében maradna, a nemzetiségek igényei pedig, ahol a többség az ő kezükben van, a municipális szabadságon keresztül érvényesülnének.

Az a gondolat, hogy a magyarok vezessék Kelet-Európa kis népeit és osszák meg velük a hatalmat a megyékben, eleve bukásra volt ítélve. A néptömegekkel való bármiféle együttműködés politikája elremítette a megyei dzsentrit. Sokan Eötvöst és Deákot követve hajlandók lettek volna 1867-ben meghagyni a nemzetiségi „intelligenciát” azokon a municipális posztokon, amelyeken már szilárdan megvetették a lábukat. De attól a veszélytől érthetően mindenki fázott, hogy a törvényhatóságok a mindenkori nemzetiségi (vagy akár magyar) *többség* megszerzéséért folyó verseny küzdőterévé alakuljanak át. Ha a megyei igazgatás nyelvét a mindenkori többség dönti el, a dzsentri társadalmi vezetőszerpét könnyen alááshatnák az alulról feltörekvő erők az ország megyéinek több mint felében, ahol a földbirtokos dzsentri és a magyar „intelligencia” alatt elhelyezkedő parasztság zömmel más nemzetiségű vagy erősen vegyes volt. Ez a veszély egyenesen a magyarságnak mint a dzsentri vezetésű uralkodó nemzetnek a létét érintette.⁵ Azért pedig, hogy a jövőben a bajokat e tekintetben el lehessen kerülni, teljesen el kellett oszlatni a kételyt az iránt, hogy mint államnyelv kizárólagosan a magyar lesz mindenütt a megye hivatalos nyelve.

Deák javaslata azért vált a Ház magyar képviselői között népszerűvé, mert a bizottsági javaslattal szemben ezt a kételyt sikeresen eloszlatta. Deák szövegezésében a jogvédelem az egyenjogúság elvéről áttolódott az államnyelv oldalára. A bevezetőben megállapított egységes nemzet fogalmából az első paragrafus kikövetkeztette a magyar államnyelvet és ezt a parlamentre és a minisztériumra vonatkoztatta. Az utána következő paragrafus pedig rögtön a törvényhatóságokra alkalmazta az államnyelv elvét. Deák ugyanis a megyék nyelvhasználatáról rendelkező négy paragrafust a bizottsági javaslat közepéről kiemelve előre hozta közvetlenül az első paragrafus alá. Az egységes politikai nemzet törvénybeiktatása ilyen módon biztosította a dzsentrit arról, hogy a megyei és a megyei jogú városi igazgatás magyar hivatalos nyelve mindenütt egyformán érvényesül. A korábbi ingadozás és a képviselőházi vita ugyanis kiderítette, hogy ezen a téren a leghalványabb kétértelműség növelheti azt a veszélyt, hogy a hatalmat a megyei igazgatásban esetleg meg kell osztani a nemzetiségi intelligenciával.

Deák ismételten bevallotta a képviselőházban, hogy törvényjavaslatának megfogalmazásakor politikai nyomásra cselekedett valamint, hogy a bizottság javaslatában több olyan rendelkezést talált, amely túlságosan megszorította a nem magyar nyelvek használatát. (Ő ezt itt-ott tágította.) Ennek ellenére – hangsúlyozta – javaslatának egyik lényeges elve az, hogy „a megyei ügykezelésre nézve elfogadtam a központi bizottság javaslatát, melyet jobbnak tartottam minden előbbi magunk javaslatánál”.

A vita során annak hatása alatt Eötvös nézete is változott. A beadott törvényjavaslatok általános tárgyalásának a végén éppen mielőtt a szavazás megkezdődött volna a november 28-i ülésen, Eötvös hirtelen másodszer is szólásra emelkedett és kijelentette, hogy Deák javaslatát támogatja, mert – úgymond – az ugyanazokon az elveken nyugszik, mint a bizottságé. Valóban így is volt azzal a különbséggel, hogy az utóbbi megfordította az egyenjogúság és az egységes politikai nemzet egymáshoz való viszonyát. Fontosabb volt ennél, hogy még a november 25-i beszédét megelőzően valamikor Deákhhoz hasonlóan Eötvös is arra a véleményre jutott, hogy a hivatalos nyelv minden megyében magyar kell, hogy legyen.

Deák és Eötvös véleménye másokkal együtt tehát a megyei hivatalos nyelv kérdésében egy év leforgása alatt megváltozott. A változás azonban nem jelentette azt, hogy olyasmit adtak volna fel, amely mellett magukat előzőleg bármikor nyilvánosan lekötötték (Deák és Augusz tárgyalása privát, sőt titkos megbeszélések voltak). Ellenkezőleg, mindketten azzal védekezhetek, hogy a megyei nyelvszabály nélkül a nemzetiségi egyenjogúság elve az első és főleg annak második jelentésében nem lett volna megvalósítható (a többségi elv a nemzetiségileg vegyes megyékben a kisebbségi egyéni jogokkal szemben érvényesült volna). Mindezentúl az is nyilvánvaló, hogy Deák és Eötvös álláspontváltozása a Ház magyar többsége és a radikális nemzetiségi képviselők közötti konfliktust nem súlyosbította.

Szinte érthetetlen mégis, hogy Deák tervezete hogyan foszthatta meg a Házban a bizottság javaslatát valamennyi támogatójától. 1868. november 28-án a Ház történetében valószínűleg egyedülálló eseményre került sor. Amikor ugyanis az elnök a házszabályok szerint először a bizottsági javaslatot bocsátotta szavazásra, a napló bejegyzése szerint „Nem áll fel senki” (még a bizottsági tagok is ülve maradtak).⁶ Ami ezután történt, az már ismertebb. Következett a kisebbségi javaslat, amelyre húsz képviselő névszerinti szavazást kért. Az eredmény kiderítette, hogy a megyék kikerekítésének a terve még a mintegy hatvan nemzetiségi képviselő között sem lehetett nagyon népszerű: 24 mellette, 267 ellene szavazott, 113 képviselő pedig távol volt. „A szélső baloldali román képviselők távoznak” – található a naplóban.⁷ A Ház ezután fölállással elfogadta Deák Ferenc törvényjavaslatát. A megéljenzett végeredmény Deák ragyogó államférfiúi képességeinek a bizonyítéka. Ő pontosan azt „formulázta”, amit sokan mások is kerestek, de nem találtak rá. A javaslat részletes tárgyalására ezután egy rövid ülésen másnap került sor.

A nemzetiségi egyenjogúság elve a törvényhozó kezén tehát javarészt az egyén anyanyelvhasználati jogaira szűkült le. Az 1868. XLIV. t.c. meghozatala azonban mégis toleranciára valló és több tekintetben széleslátókörű politikát igényelt. A törvény biztosította az egyén jogát arra, hogy a megyegyűlésen a saját anyanyelvét használja. A jegyzőkönyv az államnyelv mellett, ha a kisebbség kívánta egy vagy több „második nyelven” is készülhetett. Az állampolgár döntötte el, milyen nyelven levelez az állami hatóságokkal a közigazgatás minden szintjén. A törvény biztosította az anyanyelvi jogokat az elsőfokú bírósági tárgyaláson. A többség határozta meg a községi közigazgatás nyelvét, de az egyénnek ismét jogában állt a gyűléseken és a hivatalokkal való levelezésben a saját nyelvét használni. A törvény a kormány gondoskodására bízta azt, hogy a hivatalokra

a különböző nemzetiségekből a szükséges nyelvekben tökéletesen jártas s másként is alkalmas személyek a lehetőségig alkalmaztassanak.

Ez az intézkedés tulajdonképpen senkit semmire nem kötelezett. A liberális követelmények érvényesültek a vallási, oktatási és kulturális kérdésekben. Bekerült a törvénybe az állampolgárok, községek, egyházak és egyesületek joga iskolák és kulturális, valamint gazdasági jellegű intézetek bármilyen nyelven való alapítására, hogy azok (az állam ellenőrzése alatt) a „nemzetiségi törvényes igényeket” szolgálják. A 17. paragrafus a kormány kötelességévé tette, hogy az anyanyelven való általános és középiskolai oktatást „a lehetőségig” biztosítsa.

Bajos volna olyan alapon bírálni az 1868. XLIV. t.c-t, hogy az ellentétes a liberális elvekkel, és azt az állítást sem lehet mereven elutasítani – ahogy ezt pél-

dául R. W. Seton-Watson tette⁸–, hogy törvénybe iktatta a nemzetiségi egyenjóság elvét. Vissza kell térni a kiindulópontoz, ahhoz a kritikus körülményhez, hogy ezt az elvet az 1860-as években legalább háromféleképpen értelmezték. Magyar és nem-magyar politikusok ellenkező céllal egyaránt erre az elvre hivatkoztak. A magyar liberálisok véleménye szerint az ország közigazgatási és politikai egységének biztosításával ők pusztán Franciaország és Anglia példáját követték, ahol liberális politikusok centralizált államot hoztak létre. A politikai hatalom bizonyos fókú központosítása kétségkívül előfeltétele a liberális jogrendnek – a legtöbb helyen, de nem mindenütt. A többnyelvű Magyarország nehezen illet az általános sémába, és a történelmi jogok bűvöletében élő magyar liberálisok ezt nem ismerték el. Amikor arra emlékeztették őket, hogy a Lajtán túl, a szomszédban a liberálisok nem hajtottak végre kormányzati centralizációt, azzal vágtak vissza, hogy ott a német elem viszonylag gyenge volt, és ámbár szerette volna, de a centralizációt nem tudta keresztülvinni. A magyar liberálisok szemére vethető, hogy olyan alapelvek kidolgozását mulasztották el, amelyeket a nyugat-európai liberálisok sem fejtettek ki, és amelyekre legalábbis Franciaországban és Angliában alig volt szükség. Ez a kudarc a dzsentri politikusok nacionalizmusából adódó rövidlátás volt, de indokolatlan lenne emiatt liberalizmusukat kétségbevonni.

Jegyzetek

1. Megjelent angolul: Law XLIV of 1868 'On the Equality of Nationality Rights' and the Language of Local Administration címen in: Ferenc Glatz (szerk.) Modern Age–Modern Historian in Memoriam György Ránki (1930–1988) Budapest, 1990. kötetben. Ezúton mondok köszönetet Czigiány Lórántnak stílárís javaslataiért.
2. Már 1861-ben is félt a képviselöház a nemzetiségi kérdés tárgyalásától. Közkeletű vélemény az irodalomban, hogy az augusztus 9-én beadott bizottmányi jelentést a Ház azért nem tárgyalta, mert a 22-én bekövetkező feloszlátás előtt „nem maradt rá idő”. Pedig augusztus 9 és 21 között a Ház mindössze egy napon (12-én) tartott két rövid ülést.
3. Az „egyenjóság”, a „törvény előtti egyenlőség” és a „jogégyenlőség” rokonértelmű jelentései a XIX. századi közhasználatban némileg különböztek egymástól. A törvény előtti egyenlőség kontextusa a bírósági eljárás volt. A szélesebb jelentésű jogégyenlőség (Rechtsgleichheit) az 1840-es években elsősorban a privilégiumokon alapuló jogi válaszfalak megszüntetését asszociálta. Az 1848 után elterjedt egyenjóság (Gleichberechtigung) inkább a jogokban való egyenlő *részesülés* pozitív eszméjét tartalmazta. Az egy nemzet – egy nyelv reformkori elve még összefért a törvényelőtti egyenlőséggel és a jogégyenlőséggel, az 1848 után meghonosodott egyenjósággal már nem.
4. A szokványos beállítás szerint Eötvös „törvényjavaslatát” Deák „módosítványa” egy a paragrafusok elé illesztett, „bevezetővel” látta el. Ez a kép három tekintetben téves: 1. Nincs bizonyíték arra, hogy a bizottsági vagy az alválasztmányi tervezet Eötvöse lett volna. 2. Deák nem módosítványt, hanem törvényjavaslatot adott be a Házban. 3. A törvény paragrafusai elé először nem Deák, hanem már a második és a harmadik bizottsági javaslat is bevezetőt illesztett.
5. A nemzetiségi egyenjóságot még évtizedek múlva is bátran hirdető Mocsáry Lajos a *Honban* 1868. november 11-én megjelent cikkében a többség javaslatát szűkkeblűnek ítélte. Ugyanakkor élesen támadta a megyék kikerekítésének a tervét is, amely szerinte „nem más, mint Magyarország földarabolása”. A kisebbségi javaslat elfogadásával „a nemzetiségek szeparatisták és territóriális ijesztgetései és éretlen nyüzsgölődésök volna becikkelyezve”, írta Mocsáry.

6. A törvényjavaslat egyébként azon kevések közé tartozott a magyar parlament történetében, amelyeket nem a kormány terjesztett be.
7. Másnap, november 29-én a törvényjavaslat részletes tárgyalásának a megkezdése előtt a radikálisabb felfogású szerb és román képviselők, Mocioni és Miletic, rövid tiltakozó nyilatkozata után másodszer is kivonultak a házból. De bojkottról (szemben a későbbi, főleg külföldön elterjedt véleménnyel) nem volt szó. Mocioni és Miletic egyébként a következő országgyűlésnek is aktív tagjai voltak.
8. R. W. Seton-Watson azt írta a törvényről, hogy „from a strictly legal standpoint the title of this law is a misnomer”. De ő a törvény címét (és ebből adódóan az egész konfliktust félreértve) így fordította: „Law of Equal Rights of the Nationalities” (Yiecte: Nationality).

MAGYARORSZÁG AZ OSMÁN POLITIKÁBAN

Fodor Pál:

Magyarország és a török hódítás

Argumentum. Bp., 1991.

Mohács kétségtelenül olyan problémája történetírásunknak, amely körül régóta tart, s ideiglenes elcsitulásokat követően folyton megújul a vita. Az alapvető nézetkülönbségek már jóideje nem változtak, a történészek táborát megosztó frontvonal már-már megmerevedni látszik. Hasonló jellegű vitatéma lényegében a Mohács-korszak egésze, hiszen sokáig nemcsak a Jagelló-kor megítélésében jelentett Mohács elfogadott viszonyítási pontot, de az 1526-ot követő, nagyjából Buda török kézre kerüléséig, 1541-ig tartó időszak elemzésében is. Különösen a korabeli oszmán politikán való eligazodás szándéka bizonyult nehéz feladatnak, melyet sem a rendelkezésre álló oszmán források meglehetősen kevés száma, sem azok jellege nem könnyített meg. Jellemző, hogy az e kérdésben meglevő egymástól eltérő vélekedések ugyanazon források különböző értelmezésére vezethetők vissza. Így valóban általános álláspontot, mondhatnánk, várakozást idéz fel könyvében Fodor Pál, amikor nemcsak korábban figyelmen kívül hagyott vagy kevés figyelemre méltatott dokumentumok elemzésétől, hanem elsősorban az oszmán források eddigiektől eltérő szempontú faggatásától és főként újak felfedezésétől várt előrelépést, ha tesszik, elmozdulást a jelzett vitában. Maga négy ilyen, eddig ismeretlen török forrás közzétételével, s többnek a bevonásával próbál adalékokat nyújtani az oszmán politika megértéséhez, különös tekintettel annak Magyarországgal kapcsolatos el-

képzeléseire és 1541-ben részben realizálódó törekvéseire.

A szerzőnek nem volt szándéka gyökeresen új koncepciót felvázolni. Már a bevezetőben közli, hogy azokkal ért egyet, akik szerint a török Magyarország elfoglalására tört, s nem elégedett meg annak vallusi függésbe vonásával, e célt pedig a Balkánon már kipróbált és jól bevált lépészetes, szakaszos hódítás stratégiájával kívánta elérni. Azt is korán világossá teszi, hogy nem akar csatlakozni azokhoz, akik Szulejmán személyét és politikáját csak a feltétlen elismerés és csodálat hangján képesek méltatni. *Rázsó Gyula* még csak 1526-ot nevezte oszmán szempontból elpuskázott lehetőségnek, olyan később helyrehozhatatlan hibának, amelyen Magyarország teljes meghódítása múltott. Fodor Pál már a szulejmáni éra első szakaszának, az 1520 és 1541 közötti időszaknak egészére vonatkoztatja ítéletét, mely szerint „Szulejmán helytelenül mérte fel saját erejét és a hatalmi erőviszonyokat, ezért olyan lehetőségeket taktikázott el Magyarországon 1520 és 1541 között, amilyenek később sem számára, sem utódai számára nem adódtak többé.” Nem is nevezi a jelzett időhatárok közötti oszmán politikát sajátosan szulejmáni találmánynak. Fontosabbnak tekinti az oszmán politikai hagyományok hatásának hangsúlyozását, mely még a nagy Szulejmántól sem kívánta meg, hogy új, de azt sem, hogy jól körvonalazható és határozott stratégiai elképzelései legyenek.

Fodor Pál könyvének világos tagolása tudatos logikai építkezés látható eredménye. Ezért miután a török politikával kapcsolatos történetírói vélekedések rövid számbavételével historiográfiai áttekintést nyújt a magyar és nemzetközi szakirodalom eddigi eredményeiről, külön foglalkozik 1541 eseményeinek részletes elemzése előtt az oszmán politika természetével s a

szulejmáni korszak első felének (1520–1541) Magyarországot illető főbb csomópontjaival. Eljárása lényegében hagyománytisztelő, hisz a török politika korábbi értelmezői is azzal kezdték vizsgálódásaikat, hogy megpróbálták eldönteni, vajon racionális-e az oszmán politikai és katonai vezetés, azaz hosszabb távú, ún. stratégiai elképzelések „számon kérhető”-e rajta. Bizonyos, hogy maga a racionalitás fogalma is koronként változó, pontos meghatározásához ezért körültekintő elemzésre van szükség. Ennek eredménye Fodor Pálnál is annak a már többségivé vált nézetnek a megerősítése lett, mely bizonyos fokú racionalitást nem vitat el az oszmán vezetőktől, s ezt leginkább a folytonos hódítás kényszerében véli felfedezni. Azaz annak tudatos felismerésében, hogy a tartós nyugalmi állapot a minden ízében, gazdasági és társadalmi felépítésében, hatalmi berendezkedésében és ideológiájában a hódításra épülő birodalom alappilléireit lazítja föl. A folytonos katonai akciók tehát az oszmán birodalom lételemei, vitás csak az lehet, mikor milyen irányba és milyen céllal leng ki az expanziós inga.

Tudjuk, hogy 1521-ben Magyarország felé mutatott, s ezt Nándorfehérvár bánta. Fodor Pál nem misztifikálja Szulejmán első magyarországi hadjáratát. Ő is úgy véli ugyan, hogy az új szultánnak már ekkor Buda elfoglalása és talán a vazallusi hűség kikényszerítése volt a célja, az oszmán politika nyugati fordulataiban mégsem igyekeznek valamiféle magasabb, minőségileg új stratégiai megfontolást láttatni. Apja keleti hódításai után – részben ezen elpusztított tartományokat kímélendő – pusztán a „szomszédság okán” fordult Szulejmán Magyarország ellen, hogy aztán öt esztendőn át békét hagyjon a legfontosabb örösbátyjától megfosztott országnak. Már *Kosáry Domokos* úgy vélte, hogy ezalatt az idő alatt Magyarország és a Porta diplomáciai kapcsolatai szüneteltek, ám még 1520 végéről maradt olyan talányos diplomáciai szál, amelynek felfejtése eddig is sok gondot okozott, s amelynek vizsgálótól a szulejmáni időszak első felének csomópontjait kutató Fodor Pál sem tekinthetett el. Eszerint 1520 végén török

kezdeményezésre folytak közvetlen magyar–török tárgyalások, 1524-ben pedig a magyarok próbálták meg a három évvel korábban elejtett fonalat újra fölvenni. Fodor Pál nemcsak az 1520-es, de az 1520-as alkudozásokkal kapcsolatban is hihetőnek tartja, hogy azokban nemcsak az oszmán csapatok Magyarországon történő esetleges átengedéséről, hanem adófizetési kötelezettség vállalásáról is szó esett. Az oszmán politikai hagyományok alapján persze az is joggal vélhető, hogy a Porta részéről a békés rendezésnek soha nem volt komoly szándéka, különösen olyan országokkal szemben nem, amelyeknek még hadseregével is biztosítani tudott. Hogy mennyire, azt Mohács tanúsította. 1526-ban Szulejmán befejezte 1521-ben félbehagyott vállalkozását. Magyarország ellenálló erejét végleg megtörte, bekebelezésével azonban tizenöt esztendőt várt. Nagy kérdése a történetírásnak, vajon ez a tizenöt év az oszmán politika Magyarországgal kapcsolatos előzetes terveinek megfelelő, véglegesnek szánt állapotot rögzített-e az ország vazallusi függésbe vonásával, vagy pusztán olyan átmenetinek tekintett „szakaszt”, amely a teljes hódoltságot előlegezte meg. A probléma már Buda 1526-os megszállásával és kiűrtésével kapcsolatban élesen vetődik fel. E valóban felettébb furcsa eseménysor magyarázatakor Fodor Pál a könyvének elején megfogalmazott véleményét igyekezett igazolni, mely a szakaszos hódítási stratégiában látta a bizonyítható oszmán politikai elképzelést. Utal arra, hogy az oszmán államférfiak a „fenyegető télre” és a „hiányos élelemre” hivatkoztak csupán, s *Acsády Ignác* szavait is helyeslőleg idézi, aki „erőteljesen hangsúlyozza a pillanatnyi katonai szempontok szerepét Buda kiűrtésében”. Ezt követően több adatot sorol elő, melyek alapján úgy véli, hogy Szulejmán pusztán a „szakaszos taktikát követte”, amikor a magyar fővárost sorsára hagyta, s arról sem feledkezett meg, hogy a hódítási stratégia harmadik szakaszához szükséges szereplőről, a vazallusi függés felvállalójáról gondoskodjék (ez előbb II. Lajos lett volna, s csak később lépett a helyébe az új király, Szapolyai János). Mindez

azonban nem old fel minden kérdőjelet! Mindenekelőtt nem magyarázza meg kielégítően, hogy a már 1521-ben is Budát megcélzó szultán 1526-ban miért nem a főváros megtartására készül föl, s azt sem, vajon az 1520-21-ben még mindenféle távlatokban gondolkodó stratégiáról megfelelkezőknek állított Szulejmán mitől lett egyszerre ilyen tudatosan építkező, a „modellhez” szigorúan ragaszkodó hadvezér. Vagy arról lenne szó, hogy a taktikai, ha tetszik, pillanatnyi kényszer hatására kellett Szulejmánnak a harmadik szakaszt (vazallusság) is közbeiktatnia, s ezzel lemondania a negyedik szakasz (hódoltatás) közvetlen életbe léptetéséről? Ez esetben azonban az egyébként hátráltató jellegűnek, akadályozó tényezőnek előszámolt „taktikai kényszerek” voltaképpen a stratégia szabályos alkalmazása felé szorították a szultánt!

A következő évekre érvényes, s immár bizton Szulejmán nevéhez köthető stratégia már pontosabban körvonalazható. Fodor Pál véleménye szerint elsősorban a velencei diplomaták buzgalmának következtében nagyjából 1527–28 telére lett világos az oszmán hadvezetés előtt, hogy Magyarországon a továbbiakban nem Szapolyai János, hanem a szintén magyar királyi címet viselő Habsburg Ferdinánd lesz a Porta fő ellenfele. Ezért amíg a „kis bécsi királlyal” nem számolnak le, magyarországi pozíciójukat sem érezhetik biztonságban. Az 1529-ben és 1532-ben Bécs ellen vezetett török hadjáratokba ennél fogva Fodor Pál *Szakály Ferenc*cel egyezően a magyarországi helyzet rendezésének, pacifikálásának szándékát is látja. Ezek kudarcával magyarázza, hogy Szapolyai egyébként ideiglenesnek, s rövid életűnek szánt vazallus királyságát az oszmán hódító kénytelen volt meghosszabbítani. Fontos megjegyzése a szerzőnek, hogy a szultán nem az országot, pusztán a „királyságot” (*Regiam dignitatem et administrationem*) adta Szapolyainak, és az ország fölötti hatalomhoz még akkor is ragaszkodott, amikor látszólag Ferdinánddal egyezkedett arról. Jogosan látszik Fodor Pál azon megjegyzése is, mely „elhibázott vagy irracionális magyarországi oszmán politikával”

kb. az 1530-as évek közepétől kezdve számol: a status quo legitimizálása helyett Szulejmán továbbra is makacsul ragaszkodott vélt monopolhelyzetéhez, ami magyarországi uralmának állandó labilitását eredményezte. Talán az oszmán vezetés is érzékelte ezt, ezért terjedhettek el épp az 1530-as évek második felében olyan hírek, amelyek közeli veszélyként jelezték az oszmán bevonulást Magyarországra. Erre azonban mégis csak János király halála (1540) után került sor, ami azt a gyanút táplálja, hogy minden előzetes híresztelés ellenére a vazallusi status megszüntetésére Magyarországon a meglehetősen tehetetlennek látszó szulejmáni kormányzat csak erős külső hatások (János király örökösének kiskorúsága, Ferdinánd aktivitásának növekedése) következtében szánta rá végleg magát. Így annak a tételnek bizonyító ereje, mely szerint „az oszmán vezetésben már 1541 előtt megerősödtek azok a hangok, amelyek a megszállást sürgették”, nem látszik elegendőnek annak igazolására, hogy a vazallusi függés csupán jól kiszámított lépcsőfoka volt Magyarország alávetésének. A számbavehető források persze ezzel együtt sem vallanak egyértelműen arról, pontosan mikor és miként döntött Szulejmán Magyarország sorsának megváltoztatásáról. A gyanúba vehető időpont 1540 ősze vagy 1541 április–május hónapja, az új hadjárat céljai között pedig még Bécs is kimutatható, ám ezt Fodor Pál csak a magyarországi politikusok félrevezetését szolgáló álhírnék tekinti. Feltételezését bizonyosságággá teszi annak a török dokumentumnak az elemzése, amely a Buda megszállását megelőző héten talán a korábban portai követségben járt Werbőczy István információi alapján készült. Ebben a „jánosista” Magyarország vezetőinek birtokait vették lajstromba, és első fontos lépésként ezek elfoglalását jelölték meg. Azaz – Fodor Pál szavaival – „Magyarország megszállásának terve”, rekonstruálható a följegyzésből. Ennek a megszállásnak a terve, amely végülis elmaradt. Az 1541-es szultáni osztokodás eredményeként ugyanis csak Buda került közvetlen török uralom alá, az ország tisztántúli része „jogi – virtuális” szandzsák-

ként János Zsigmond (illetve valójában Fráter György) és Petrovics Péter birtoka lett. Fodor Pál szerint e részleges, „látszólag kevés bölcsességre valló” megoldásban a szakaszos hódítás elve köszön vissza. Bár ez Magyarországon látványosan csődöt mondott, Szulejmán Erdély és a Temesköz esetében ismét ezzel próbálkozott volna, hogy az ekként felszabaduló katonai potenciálját Nyugatra, Ferdinánd ellen fordíthassa. Ami aztán már 1526–41 között sem termelt sok babért, kudarcot vallott 1541 után is: ha Szulejmán 1541-ben még a maga elhatározásából engedett is bizonyos önállóságot Magyarországra keleti részének, néhány év múlva – Fodor szerint 1544 után – már kényszerű realitásként kellett azzal számolnia.

Mindent egybevetve Szulejmán magyarországi politikájáról felettébb nehéz megnyugtatóan nyilatkozni. Az egyébként sem a döntőbíró szerepét föl vállaló Fodor Pál elemzéséből világosan kiolvasható, hogy a szultán sem jó stratégia, sem jó taktikus nem volt. (Megjegyzendő, hogy a szerző néhol stratégiának, másutt taktikának nevezi az oszmán hódítás feltételezett elvét.) 1526-ban, úgy tűnik, mereven ragaszkodott az elődeitől örökölt koncepcióhoz, mely meghatározott „szakaszokban” látta a hódítás útját, s Budát ennek megfelelően kiürítette; 1541-ben ellenben föl rúgta merev konzervatívizmusát, amikor nem ragaszkodott a stratégia „előírásaihoz”, s nem hódoltatta Magyarország egészét. E következetlenséget, vagy úgy is fogalmazhatnók, rugalmasságot látva a magam részéről Rázsó Gyula töprengését változatlanul aktuálisnak érzem, aki lassan két évtizede megjelent tanulmányában így fogalmazott: az oszmánok XIV–XV. századi hódításait elemezve ugyan „óhatatlanul bizonyos szakaszokat fedezhetünk fel”, ám nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy e fázisok kialakulásában mennyi a „tudatosság” és mennyi a „véletlen”. Fodor Pál tanulmánya arról mindenesetre meggyőzőhet, hogy érvényesüléséhez a mindenkor szultán személyes kvalitásain kívül a pillanatnyi erőviszonyok alakulása is fontos tényező volt.

Már az 1520 és 1540 közötti török politikai gyakorlat elemzéséből is kiderült, hogy az oszmán vezetők soha nem fukarkodtak a hangzatos szavakkal, főként ha a külföld felé próbálták hódításaik eszmei háttérét, indítékait magyarázni. Kötetének második tanulmányát Fodor Pál ennek az eszmei háttérnek, találó elnevezéssel ideológiai expanzióknak szentelte. Egy eddig kiadatlan török elbeszélés motívumait vizsgálva mutatja be az oszmán harcos ideológia két fő vonulatának, a szent háború (dzsihád) és az „aranyalma” (kizil elma) gondolatkörének kialakulását, fejlődését és társadalmi kötődését, s választ keres arra, milyen szerepet játszott Bécs és Magyarország a XVII. századi muszlim-török harcos ideológiában. Meggyőzően bizonyítja, hogy az eredetileg a hatalom belső legitimitását szolgáló szent háború tana csak idővel vált az oszmán hódítások általános eszmei háttérévé, hogy a XVII. századra már a hatalom korlátlan érvényesülésének is fékező erejévé legyen. *Teplý* nézetével szemben Fodor Pál a kizil elma gondolatkörének bizánci eredetét vallja, s benne egyszerre látja az oszmán világuralom és annak bukásának szimbólumát. A meghódítandó célt, vagy egyáltalán a hódítást magát jelképező „aranyalma” lényegi tulajdonságának a meghatározatlanságot érzi: vele folyton változó célt azonosítanak az oszmánok (Buda, Bécs, Róma), amivel egyrészt a hódítási vágyat, lendületet tartják folyamatosan életben, másrészt állandóan kitolják a megjósolt bukás idejét is. Fontos megfigyelése a szerzőnek, hogy a gondolati-ideológiai expanzió mindig túllépi a birodalom valós potenciáljából fakadó lehetőségeket. Így van ez Magyarországgal kapcsolatban is. Igényüket már kezdetben (II. Bajezid idején) Magyarország egészére jelentették be, s ennek mind szimbolikus, mind gyakorlatias érvrendszerét kidolgozták. Az előbbi példája a magyar korona szimbólumának török értelmezése, mely szerint az Nagy Sándortól származik, s így annak utódként a padisah jogos tulajdona. 1529-ben már ennek szellemében koronázták meg Szapolyai Jánost. Némileg egyszerűbb a hadijog elve, melynek értelmében 1526-tól kezdve

Magyarország Szulejmán „karddal meghódított saját országa lett”, s ebben osztozkodni nem óhajtott.

Feltűnő egybeesést mutat ideológia és politikai gyakorlat Bécs esetében. Ahogy Szulejmán több hadjáratáról bizonyosan kimutatható, hogy azokat Bécs ellen vezette, s a 17. századi oszmán harcoknak is fő csapásiránya erre irányult, úgy ezt a tételt az ideológia is pontosan megfogalmazta, sőt visszaigazolta azt a felismerést is, hogy Magyarország hódoltatásának kulcsa Bécs elfoglalásában van. Ebből a szempontból is érdekes adatokat szolgáltat a szerző által elemzett török elbeszélés.

Benne ugyanis a korabeli szóhasználatban a törökkel szövetséges magyarok jelölésére használt orta madzsar csapat is a hitetlenek oldalán harcolt a Bécsért folyó küzdelemben, azaz noha a mindennapi politika elismerte és fel is használta a magyarok körében időről-időre megerősödő török orientációt, az ideológia ilyen engedményt nem tett. Magyarország sorsa azonban, bár kétségtelenül kiszemelt áldozata volt az oszmán hódításnak, szerencsére nem a török harcos ideológia szándékai szerint alakult.

Lele József

ARE YOU GERMAN? NO, I'M AUSTRIAN!

Gerald Stourzh:

Vom Reich zur Republik.

Edition Atelier. Wien, 1990.

„A Boden-tó partján találkozik négy ember. Egy Bregenzből jön, egy St. Gallenből, egy Vaduzból, egy pedig Konstanzból. Mind a négyen alemannok. Vajon németek is mind a négyen?” Izgalmas kérdés! Gerald Stourzh, a Bécsi Egyetem újkori tanszékének tanára szerint: „...valószínűleg elsősorban osztráknak, svájcinak, liechtensteininek és németnek tartják magukat.” Könyvének tárgya a kérdés osztrák vonatkozása: Beszélhetünk-e önálló osztrák nemzettudatról? A kötet négy már publikált, a könyv formájában való megjelenés alkalmából azonban némiképp átdolgozott esszét tartalmaz, amelyeket a szerző egy bevezető tanulmánnyal is ellátott.

Stourzh véleménye szerint a mai Ausztriában a független államszövetségbe integrált nép fogalma háttérbe szorítja a korábban Ausztriában is domináns nyelv- etnikai nép fogalmát. Ezt Karl Dietrich Erdmann „egy nép három államban” koncepciójával (mely szerint az NSZK és az NDK mellett Ausztria a harmadik, az egyesülés után pedig a második német állam) vitatkozva fogalmazza meg. A koncepciót több ponton is támadhatónak tartja. Vitába száll a kialakult különbségek meglétét szerinte jobban magában foglaló „Sprachraum” (nyelvterület) fogalmát kiszorító meineckeai „kultúr-nemzet” fogalom alkalmazásával. Erdmann kizárja koncepciójából Svájcot arra hivatkozva, hogy Svájc hosszú évszázadokkal ezelőtt a szent római Birodalomból kiváltva az önálló fejlődés útjára lépett. Bibó István az Európai egyensúlyról és békéről című, 1943–44-ben írt munkájában a következő-

képp fogalmaz: „Csupán Hollandia, Belgium és Svájc élhetett át olyan különálló és nagy erősségű történelmi élményeket, melyek végleg elszakították őket Németországtól és különálló nemzetekké tették őket.” (Bibó István: Válogatott tanulmányok. 1. köt. Bp. 1986. 456. o.)

Stourzh Erdmannal szemben síkraszáll amellett, hogy Ausztria igenis átélt ilyen nagy erősségű történelmi élményt, az 1955-ös semlegességet kimondó s ezzel Ausztria mai arculatát meghatározó Államszerződést, melyhez a csalódást hozó Anschlusson és a függetlenségét visszanyerő Ausztriában a kisállamiság végleges elfogadásán át vezetett az út.

Egy ezzel a tárgykörrel foglalkozó 1987-es reprezentatív felmérés szerint az osztrákok 87%-nak a külföldön elhangzó „Are you German?” kérdésre a „No, I'm Austrian!” lenne a válasza, 6%-uk németként, és további 3% ausztriai németként határozza meg önmagát. Jogos a feltételezés, hogy az I. világháború után a feltett kérdésre adott válaszokban az „ausztriai német” és a „német” válaszok kerültek volna túlsúlyba. Az I. Köztársaságban ugyanis egyértelműen az osztrákok német érzülete volt a meghatározó, amit talán leglátványosabban a Monarchia bukását követő lázas névkeresés során felmerülő javaslatok bizonyítanak:

„Freistaat Südostdeutschland”

„Hochdeutschland”

„Ostdeutscher Bund”

„Deutsch-Österreich”

„Republik der Deutschen Alpenlande”

Az I. világháborút követően fellépő identitásválságban mind a politikusok, mind a közvélemény szemében természetesnek tűnt az Anschluss gondolata, hisz az eddig stabil állami keretek egyik pillanatról a másikra történő összeomlásával előálló bizonytalanságban az új államot legtöbben önálló életre képtelennek tartot-

ták. Az egész társadalmat áthatotta egyfajta „birodalmi romantika”, mely feltételezni engedte a csatlakozást Németországhoz, vagy pedig a vezető szerep vállalását egy esetleg felmerülő új történelmi feladatban (utalva itt az egykori Habsburg-monarchiabeli vezető szerepre). A svájci mintájú kisállamiság elutasításában megegyezett a véleménye a szociáldemokrata Otto Bauernek és a keresztényszocialista Ignaz Seipelnek is. (Bár Seipelnek szép számmal akadtak ellentétes értelmű megnyilatkozásai is.)

A „birodalom” fogalma azoban Stourzh szerint egyet biztosan nem jelentett: a Harmadik Birodalmat és Hitlert. Jó példa erre, hogy Hitler hatalomra kerülésével a szociáldemokrata párt ideiglenesen törölte pártprogramjából az Anschluss mint elérendő célt, és helyette a második, jobb Németország össznémet misszióját hirdette meg. Ez a „jobb Németország” koncepció erőteljesen jelen volt – természetesen más hangsúllyal – Dollfussnál is. Valószínű, hogy az erőszakos külső beavatkozással megvalósuló, nemzetiszocialista uralmat hozó Anschluss hosszú távon megerősítette volna az osztrákokban a német összetartozás érzését. A szerző kiemeli az Anschlussot követő lelkesedés és a tömegpszichózis összefüggéseit és a lelkese-dés tisztavirág életű voltát is.

Stourzh jól érzékelteti az Ausztria kisállamiságát és semlegességét is felvállaló köztársasággá való átalakulása és az önálló osztrák nemzeti tudat kialakulása közt fennálló összefüggéseket. Az I. Köztársaság politikusai érdeklődve fordultak a svájci köztársaság mintája felé, annál is inkább, mivel a szomszéd köztársaság modelljének vizsgálata és egyes elemeinek esetleges átültetése már a 19. század második felében is foglalkoztatta a reformgondolkodókat. Az új alkotmány végül centralizáltabb lett, mint a svájci, vagy mint amennyire azt a tartományok szereték volna, de a monarchia helyett a köztársasági államformát és a tartományok önállóságát sikerrel erősítette meg. A svájci mintájú semlegesség ekkor még nem, csak a II. Köztársaság alatt valósulhatott meg. A kisállamiság gondolata csak 1945 után

talált elfogadásra, a semlegesség pedig a szuverenitás helyreállításának egyik feltételeként az 1955-ös Államszerződéssel valósult meg.

Stourzh tehát az önálló osztrák nemzetudat kifejlődését a II. Köztársaság idejére teszi, hangsúlyozva azonban, hogy a II. Köztársaság nem egy teljesen új, hanem egy olyan képződmény, melynek sikerült az I. Köztársaság pozitív örökségeit magába építenie. A folytonosságra való törekvés talán legjobb bizonyítéka az, hogy a II. Köztársaság alkotmányaként az 1929. évi alkotmánynovellával módosított 1920. okt. 1-jei szövetségi alkotmányt léptették ismét életbe az új alkotmány megalkotására vonatkozó szovjet és brit felszólítások ellenére is. A már bevált föderális felépítésre és a tartományi rendszerre is építhetett a II. Köztársaság. Arra a rendszerre, amely a II. világháború alatt is olyan szilárdnak bizonyult, hogy benne a tartományok többé-kevésbé képesek voltak önálló arculatuk megőrzésére. Meglepően gyorsan sikerült a háború előtti viszonyokhoz való visszatérés a közigazgatás területén is, többek között annak köszönhetően, hogy a Szovjetunió kezdettől fogva szorgalmazta a polgári közigazgatás visszaállítását, valamint az is szerepet játszott ebben, hogy az 1938-as tavaszi tisztogatások során történt kényszernyugdíjazások miatt magasan képzett hivatalnokok nem kompromittálódhattak a nemzetiszocialista rezsimmel való együttműködés vádjával. Végül a politikai pártok pusztá léte is folytonosságot alátámasztó tény, hisz a politikai pártokon nyugvó demokrácia semmi esetre sem volt az új köztársaság találmánya!

Az osztrák-tudat a nyolcvanas–kilencvenes évek fordulóján című utolsó tanulmányában Stourzh több, a témakörben készített közvéleménykutatás eredményével igyekszik alátámasztani megállapításait. 1964-ben az osztrákoknak még csak 47%-a vélte úgy, hogy az osztrákok egy önálló nemzetet képeznek, és további 23%-uk véleménye szerint kezdik magukat nemzetnek érezni. Az arányok 1990-ben eltolódtak az önálló nemzet léteire szavazók javára: 74% szerint beszélhetünk önálló nem-

zetről, 20% kezdi érezni egy önálló nemzet kialakulásának jeleit, s már csak 5% felelt tagadóan a feltett kérdésre.

A Német Szövetségi Köztársaság alkotmányának Preambulumának záró mondata így hangzik: „Felhívjuk az egész német népet, hogy szabad elhatározása alapján valósítsa meg Németország egységét és szabadságát.” Az osztrákok 86%-a nem érzi magát érintve e soroktól, szemben az igenlő 12%-kal. Ez azonban semmi esetre sem kapcsolódik össze németellenességgel, hisz a lakosság 60%-a továbbra is legszimpatikusabb szomszédainak a németeket tartja, még a közép-kelet-európai változások következményei nyomán keleti szomszédai népszerűségi indexének jelentős növekedése ellenére is. A szerző szintén a statisztika tükrében tárja elénk a nemzeti büszkeség bizonyos (csekély mér-

tékű) hanyatlását. Ennek ellenére az osztrákok én-képe inkább pozitív, még akkor is, ha a korábban a nemzeti büszkeség pillérének számító állami politika népszerűsége 72%-ról 27%-ra esett vissza.

A könyv a Monarchia felbomlásától (előzményként kiemelve a német egység megvalósításából való kiszorulás következményeit is) a magát kisállamként meghatározó Ausztria 80-as éveinek végéig tekint át az osztrák nemzettudat kialakulásának legfontosabb összetevőit és állomásait. A nagyszámú forrás felhasználásával készült munka jó alapul szolgálhat, s bizonyára szolgál is Ausztria és Németország történelmi és jelenkori kapcsolatait, az osztrák nemzettudat kialakítását tárgyaló vitához.

Eiler Ferenc

„PAX BRITANNICA?”

„Chamberlain, Muriel E.:

„Pax Britannica”?

British Foreign Policy, 1789–1914.
Longman, London. 1988. 224 p.
(Studies in Modern History)

„Splendid isolation”, „Britannia, a tengerek ura”, esetleg „kalmárszellemű Anglia” – ilyesféle jól ismert közhelyek jutnak eszünkbe, ha véletlenül azzal zaklatnak bennünket, hogy mondjunk valamit a brit külpolitikáról. Ez nem csoda, hiszen más országok, nemzetek történelmét óhatatlanul egy kicsit sematikusan látjuk. Chamberlain könyve azonban éppen azért olyan érdekes és jól sikerült munka, mivel meggyőzően bizonyítja, hogy maguk az angolok is szinte ugyanezekkel a sztereotípiákkal írják körül saját országuk külpolitikájának történetét. A sematikusság azonos: talán közhely-szótárunk kissé bővebb és idealizáltabb.

A könyv szerkezetileg két fő részre oszlik: egy érdekes, újszerű bevezetésre, és egy kronologikus, hagyományos felépítésű fő részre.

A mű legszemlelesebb része a bevezető: rövid 20 oldalon egész sereg olyan problémát vet föl, amelyek segítségével a brit külpolitikát sikerül egészen új megvilágításba helyezni. Először dióhéjban ismerteti a brit külpolitika-történet-frás történetét és jelen állapotát. Hiányolja átfogó, modern, (azaz a II. világháború után született) brit külpolitika-történetek megjelenését. Csupán rövid időszakokkal foglalkozó részmonográfiák születtek. Ennek okát abban látja, hogy a hagyományos politika-, illetve diplomáciatörténetírást háttérbe szorították új divatirányzatok, elsősorban a társadalomtörténet területein.

A bevezető lényegi része a legszórakoztatóbb: a szerző csinos kis csokorba

gyűjti a britek legkedveltebb „mítoszait” saját történelmi nagyságukat illetően. Aból indul ki, hogy az angolok kollektív emlékezete igen sajátosan működik, mivel nyomtalanul eltűnik belőle egész históriájuknak legalább a fele. A szerző olyan közismert dolgokra nem is tér ki, mint például a király lefejezésének és a cromwelli időszaknak elegáns „törlése”. Azt fejt ki, hogy ami a köztudatban fennmaradt, amire ma is szívesen emlékeznek (illetve egyáltalán emlékeznek), az a brit történelem whig szempontú interpretációja. Ez tulajdonképpen azt jelenti, hogy a tory tettek és törekvések, bár – a szerző szerint – átgondoltabbak, felelősebbek, higgadtabban kivitelezettek és maradandóbb hatásúak voltak, talán pontosan szolidabb megjelenésük miatt (de leginkább a whig propaganda következtében), elhalványultak a közemlékezetben. A XIX. század vezető whig külpolitikusai, George Canning és Lord Palmerston nevét kell itt kiemelni, akik jó részt önmaguk ügyes és olykor gátlástalan reklámozása révén nemzeti hősöknek tűnnek fel, míg a toryk, Lord Castlereagh, Wellington herceg és Lord Aberdeen, akik viszolyogtak volna ilyen eszközök alkalmazásától, legjobb esetben „ügyetlen”, de általában inkább „közönséges gonosztevő” minősítést kaptak.

A whigek tehát felosztották országuk történetét „jó” és „rossz” oldalakra, és ez a felfogás egy különös „váltás” révén átöröklődött a torykra is. A múlt század 60-as éveitől kezdve Disraeli, a Konzervatív Párt vezére és egyik alapítója, külpolitikái stílusát a whig örökségre alapozta. Itt hangsúlyozza ki a szerző azt, hogy a whig és tory külpolitika között lényegi: elvi, tartalmi különbség nem volt. Céljaik – Britannia naggyá tétele, illetve e nagyság fenntartása – azonosak voltak. A szembeötlő különbség a módszerekben és a stílusban van, ez pedig döntően a politikacsínáló személyiségektől függött. Disraeli teatrális, kissé frivol és szellemes személyisé-

ge Palmerstonnal volt rokon, és éles ellenében állt Aberdeennel. A két vonalnak ez az éles elkülönülése a későbbiekben elhalványult, de a palmerstoni irányzat idealizálása mindkét nagy párt öröksége révén továbbélt, és virul ma is.

Ez a gondolatmenet végigkövethető az egész művön, elsősorban a vezető külpolitikusok és pályafutásuk elemzése kapcsán. A mű egyik alaptétele az, hogy a külpolitika elsődlegesen olyan terület, ahol a személyiség döntő módon képes meghatározni az eseményeket. Először is felteszi a kérdést: kik is csinálták a brit külpolitikát? A válasz korántsem egyértelmű: szóba jöhet a parlament, a kormány, a külügyminiszter, a hadügyminiszter, a miniszterelnök, az uralkodó, sőt, extrém példaként még „szürke eminenciások” is, mint például a XIX. század első felében a híres Stockmar doktor (aki az 1810–1860-as évek között az angol királyi család számos tagját kezelte, még csak udvari orvos sem volt, számos döntésben azonban – pl. Viktória királynő házasságának összehozásában – meghatározó szerepe volt). A szerző a külügyminiszterek személyiségével és pályafutásával foglalkozik részletesen. Ennek kapcsán rámutat arra, hogy mind a tory, mind a whig irányzat képviselői, egészen Palmerstonnal bezárólag a modern brit külpolitika megalapozójának, az ifjabb Pittnek tanítványai voltak, s ezt büszkén vállalták is.

Castlereagh az első nagy tory, akinek a szerző meggyőzően és elegánsan igazságot szolgáltat. Castlereagh ábrázolása döntően megváltoztatja azt a képet, amely az angol történetírásban a legutóbbi évekig meglehetősen egyöntetű volt. Chamberlain a tragikus sorsú államférfiban koncepciózus, komoly, hazáját, sőt Európát szerető és felelősséggel kezelő politikust állít eléünk, s ezzel cáfolja a Byron jóvoltából ránkmaradt képet. (Byron, a költő, szélsőséges whig volt. személyesen gyűlölte Castlereagh-t, és amikor az 1822-ben idegösszeomlást kapott és egy borotvával öngyilkosságot követett el, Byron kitörő örömeiben gúnyverset szentelt az eseménynek. A költő nimbuszának köszönhetően, az utókor el is hitte, amit írt.) Chamberlain

bemutatja Castlereagh mesteri húzásait 1812 és 1815 között, melyek révén Anglia a bécsi kongresszuson Európa döntőbírájaként léphetett fel. Castlereagh legnagyobb érdemének azt tartja, hogy ő volt a „legeurópaibb” angol külügyminiszter: az ő idejében foglalkozott a hivatalos angol külpolitika a legtöbbet Európa ügyeivel.

A szerző nem vitatja az általánosan elismert Canning érdemeit sem. Elfogulatlanul mutatja be Canning és Castlereagh párbajig fajuló személyes ellentéteit. Ugyanakkor kíméletlenül rámutat a Canning magatartásában rejlő veszélyekre, kockázatos húzásaira és arra a mély ellentmondásra, amely fennhangon hirdetett liberális külpolitikai elvei és megcsontosodottan konzervatív belpolitikája között fennállt.

Az összes külpolitikai személyiség között a legkeményebb kritikát a másutt általában dicshimnuszokkal övezett Palmerton kapja. Veszélyesen felelőtlennek és végeredményben sikertelennek tartja, aki gátlás és gondolkodás nélkül rúgta fel a legelemibb játékszabályokat, sokszor komolyan veszélyeztetve sorodra Angliát. Lényegében az ő külpolitikája sodorta Angliát a krími háborúba, mely hatalmas véráldozat eredményeképp tulajdonképpen nem eredményezett semmit. Ráadásul aztán Palmerston az egész felelősséget Aberdeenne hártotta.

Ezzel szemben a szerző kiemeli a Wellington–Aberdeen-féle vonal érdemeit. Főleg Wellington esetében újdonság ez, akit mindenki tűrhető katonának, de csapnivaló politikusnak tart. A szerző Wellington ókonzervativizmusában is meglátja az érdemeket, sőt esetenként a koncepciót. Wellington és Aberdeen visszafogott személyiségek, igazi „úriemberek” voltak, politikusként pedig hangsúlyozottan békepártiak, akik minden kompromisszumra hajlandók a háború elkerülése érdekében. A whigek gyengeséggel vádolták Aberdeent és ostobasággal Wellingtont, holott – a szerző szerint – viselkedésük háttérben egyszerűen az a tény rejtőzik, hogy a fentebb említett két úriember előzőleg már látott „használat közben” illetve közvetlenül utána csatateret.

Volt fogalmuk róla, mit is kockáztatnak. Ezért figyeltek aggályosan Európára, ezért tartottak ki végsőkéig a kerekasztal-tárgyalások és a kompromisszum-keresés mellett, még olyankor is, amikor egy whig már régen előkapta volna a kardot, vagy legalábbis nagy hangon fenyegetőzni kezdett volna.

A bevezető következő részében Chamberlain megpróbál leszámolni a brit „világbirodalom” mítoszával, valamint mindazokkal a téveszmékkel, melyek ehhez a mítoszhoz kapcsolódnak. Kijelentéseinek egy része roppant szellemes, de nem mindig kidolgozott, olykor vitatható, így például az a megállapítása, hogy Nagy-Britannia sohasem volt nagyhatalom a többi európai nagyhatalommal szemben. Példaként a német és olasz egységgel, valamint az 1848-as forradalmakkal kapcsolatos brit föllépést, illetve annak hiányát említi. (Ugyanakkor ebben az összefüggésben mellőzi a Napóleon-ellenes koalíciók, vagy az 1878-as berlini kongresszus esetét.) E gondolatmenetét azzal zárja, hogy a híres „splendid isolation” nem Nagy-Britannia önként és gőgösen vállalt pozíciója volt, hanem azt jelezte, hogy „savanyú a szőlő”: Anglia nem képes beleszólni a kontinens ügyeibe, tehát úgy tesz, mintha nem is akarna.

A szerző hasonlóképpen vitatja azt a kellemes ábrándképet, miszerint Anglia „predestinálva” lenne a tengeri hatalomra. Chamberlain szerint egyáltalán nem ez a természetes állapot: Anglia tengeri dominanciája csak egy nagyon rövid időszakban érvényesült. Cáfolja azt is, hogy a brit terjeszkedés valamiféle ideális „Pax Britannicát” teremtett volna a gyarmatokon. A kontinensen időnként feltűnedező angломániát is extrém kivételnek és nem valami általános anglofilianak értékeli. Végül cáfolja, hogy a brit közvélemény vagy a sajtó valamiféle „demokrácia” jegyében befolyásolta volna az eseményeket. (Illetve ha nagyritkán mégis ezt tette, véleménye szerint azt jobb lett volna, ha nem teszi.)

A könyv tényleges tartalmi része a hagyományos, kronologikus sorrendben, látzólag teljesen szokásos módon tárgyalja a

brit külpolitika történetét, valójában azonban a bevezetőben felvetett problémákra keresi a választ.

Először azt vizsgálja, hol kell keresni a modern brit külpolitika gyökereit. A válasz: mindenképpen a XVIII. században. Szerinte ott, ahol az Amerika-központú első brit birodalom összeomlott, vagyis mondjuk 1783-ban, amikor az európai közvélemény és maguk az angolok is szentül meg voltak győződve arról, hogy „Anglia napja leáldozott”. De még ugyanebben az évben Angliában új rezsim került hatalomra, és az ifjabb Pitt sok szempontból tiszta lappal indult. Nagyrészt az ő személyes érdeme azt, hogy az aggasztó gazdasági válság elmélyülése helyett a fellendülés és a reformok időszaka következik. A szerző azonban azt is érzékelteti, hogy ez a gazdaságilag oly sikeres korszak külpolitikailag sikertelenebb volt: káros kudarcokat is el kellett könyveljen, amelyek nehezítették egy világosan kirajzolódó külpolitikai vonal kialakulását. A hamarosan megkezdődő francia háborúk pedig addig soha nem látott kihívások elé állították Angliát. Egészen 1809-ig az angolok, főleg hadászati téren, vakon tapogatóznak, nem tudják felmérni lehetőségeiket. Akcióik kimerülnek kisebb expedíciók indításában, melyek egytől egyig csúfos kudarccal végződnek. Ezen kívül pénzelik európai szövetségeseiket. Ebből az időből datálódik a „kalmárszellemű angolok” képe.

Mégis az ifjabb Pitt az, aki 1805-ben, nem sokkal halála előtt megsejtette a háború utáni rendezés fő vonalait. (Franciaországot forradalom előtti határai közé szorítani, ezt „ütözőállamokkal” biztosítani, Európa rendjét nemzetközi szerződésekkel fenntartani.) Szintén az ő időszakában válnak közismertté az on elvek, melyek a XIX. századi brit külpolitika fő irányadói: az erőegyensúly fenntartása Európában, az angol alkotmányosság védelme, a flotta túlerejének biztosítása, Németalföld semlegessége és függetlensége.

Ezek az alapelvek azonban valójában csak 1812 után kezdtek működni, Castlereagh hivatalba kerülésével, aki az európai kontinensre fordította fő figyelmét. Ez

az irányvonal azonban már a 20-as évek elejére elvesztette népszerűségét, és átadta helyét Canning merészebb politikájának.

A szerző kiválóan elemzi azt a fordulatot, amely Palmerston halála révén átengedi a színpadot a következő korszak két ragyogó riválisának, Disraelinek és Gladstone-nak. Ez a fordulat első látásra egyszerűen a whig és tory külpolitikai hagyományok felcserélődését jelenti. Azonban ez az időszak alapvető változásokat is hoz: a választójog kiterjesztése következtében a választási eljárások egyre harsányabbá válnak, és a hatásvadász szónokok ki-kijátsszák a külpolitikai kártyát is. Felhívják a figyelmet a birodalomépítésre, amely a 80-as évek fő témája lesz. Sorsdöntő változás az is, hogy a régi, jól bevált hatalmi egyensúlypolitika a 60–70-as évek európai változásai következtében kezd kezelhetlenné válni. Főleg ebben a fejezetben feltűnő, de a könyv egészére jellemző, hogy a szerző nem pusztán külpolitika-történetet ad, de mesteri adatkezeléssel egy szelletes és tömör európai diplomáciatörténetet is. A legjobb részek azok, amelyekben

a 19. századra kissé már anakronisztikus, ám annál nagyobb port kavarázó dinasztikus zűróket elemzi, például a schleswig-holsteini kérdést. Érdekesen világítja meg Disraeli és Bismarck személyes jó kapcsolatát, új elemekkel tarkítja ismereteinket az első világháború előzményeiről. Sok állítása ütközik a hagyományos felfogással, de mindenképpen elgondolkodtató, ezt maga a szerző is segíti korrekt alapállással, mivel egyes kijelentései kapcsán mindig utal az ellenkező nézetekre.

A könyvről összefoglalásképpen megállapítható, hogy bár a szerző kétségtelenül a brit külpolitika tory irányzatával rokonszenvez, mégis egyensúlyban tudja tartani a téma egészéről adott áttekintését. A könyv sok újat ad, olykor meghökkentő kérdéseket vet fel, és végig is gondolja azokat. vitatkozik és vitára hív fel. Ez figyelemreméltó, egyéni monográfiává teszi művét, amely ugyanakkor tankönyvként is felhasználható lenne tartalmi gazdagsága, olvashatósága és szerencsés, el nem túlzott tömörsége révén.

Tandori Mária

FRANCIAORSZÁG VÁLSÁGTÖRTÉNETE

Michel Winock

La fièvre hexagonale

Les grandes crises politique 1871–1968.
Calmann-Lévy. Paris, 1987.

A szakadék szélén bekötött szemmel tátongó magyar könyvkiadás és terjesztés lehangoló látványa után a párizsi könyvesboltok úgy hatnak, mint megfáradt utazóra a fogadó barátságos fényei. A tőkeerős könyvvállalkozások és (főleg) a fizetőképes kereslet világában nem gond többezer kiadványt kiadni évente, új sorozatokat („collection”) indítani és raktárkészleten tartani a lassan fogyó tudományos műveket. A sorozatok nagy népszerűségnek örvendenek francia földön, van olyan kiadó, amelynek nincs is sorozaton kívüli publikációja. (Nálunk talán a Századvég sodródik ebbe az irányba.) Különösen nagy forgalom bonyolódik a „livre de poche”-ok, a zsebkönyvek piacán: az utolsó adat szerint 1991-ben a zsebkönyvkiadás meghaladta a 120 millió példányt, felölelve a barkácsolástól a teológián át a költészetig mindent. Az üzletágba minden kiadó beszáll, ha csak a társadalomtudomány legfontosabbjait tekintjük, jelen van a Gallimard („Folio”), a Flammarion („Champs”), a Seuil („Points”), a Complexe („La Mémoire du siècle”, „Questions au XXe siècle”), Presses Universitaires de France (PUF – „Que sais-je?”) stb. A várhatóan sikeres könyvek gyakran egyszerre jelennek meg komoly akadémikus, kemény kötésben és – néha rövidítve, például jegyzetek nélkül – zsebkönyv formátumban. A zsebkönyvkiadás hagyománya és jelentősége egészen más Franciaországban, mint hazánkban; annak ellenére, hogy a zsebformátumban megjelenő könyvek egy része praktikus tanácsok adására, szórakoztatásra vagy vulgárizált ismeretek továbbítására vállalkoz-

zik, a tudományos jellegű könyvkiadás súlya és szerepe nagyon jelentős – a forma ellenére. A történettudományi szakkönyvek legalább fele a kézhez álló, nagypéldányszámú zsebkönyvsorozatokban jelenik meg.

Michel Winock munkáit is jobbra a „livre de poche” könyvkategóriában adták ki. A nagy francia politikai krízisekről írt művét akár tudományos pályafutása összefoglalásának is tekinthetjük, hiszen ezen történelmi csomópontok kutatásával már évtizedek óta foglalkozik. Első jelentős munkája a párizsi kommünről szól (*Les Communes* Seuil, 1964; kibővítve: 1971). Ezt és a sokszor kiadott III. köztársaságról szóló összefoglaló munkáját (*Naissance et Mort de la IIIe République*. Calmann-Lévy, 1970, kibővítve 1976; újjászzerkesztve *La troisième République* címmel 1978, majd 1986) is Jean-Pierre Azéma-mal, a kor kutatói között szintén nem teljesen ismeretlen történésszel együtt írta. E kötet nagy erőssége és egyben gyengesége a kísérlet a III. köztársaság problémáinak eredeti interpretációjára, ami a francia tudományos életben nagy vitákat kavart. (A reflexiókból válogatást közöl az újjászzerkesztett változat.) Jellemző érdeklődésükre (és arra, hogy mennyire nem akadémikus befejezettséget sugároz a kötet), hogy a könyv anyagát tekintve teljesen kiegyensúlyozatlan: jórésze a kommünről (az eredetről) és 1940-ről (a bukásról) szól. Az egyik legjelentősebb intellektuális folyóirat politikatörténetének megírása után (*Histoire politique de la revue 'Esprit', 1930–1950*. Seuil, 1975.) egy újabb történelmi gócponttal (és egy újabb politikai rendszer végével) foglalkozik: a IV. köztársaság 1956 és 1958 közötti történetét meséli el (*La République se meurt*. Seuil, 1978; Gallimard, 1985). Az Algír-Szuez-Budapest 1956-os háromszög felrajzolása után a francia erőviszonyok módosulását vizsgálja, hogy a végén megkíséreljen magyarázatot adni az okra, ami

Franciaországot 1958-ban a De Gaulle-hoz való menekülésre készítette. A francia nacionalizmust vizsgáló munkái (*Édouard Drumont et Cie. Antisémitisme et fascisme en France*. Seuil, 1982.; majd – részben ugyanazzal a szöveggel – *Nationalisme, antisémitisme et fascisme en France*. Seuil, 1990.), amelyekben a nacionalizmus, antiszemitizmus, bonapartizmus és fasizmus viszonyát próbálja kibogozni, már közvetlenül előkészítették az ismertendő könyv egyes témáit (pl. a boulangerezizmus, a Dreyfus-per).

Winock könyvének címe (*La fièvre hexagonale*, szó szerint „A hatszögű láz”) két dologra utal: egyrészt Franciaországra, hiszen a franciák – alakja miatt – országot szívesen becézik „hexagone”-nak; másrészt arra a lázas állapotra, amelyben a francia politikai közélet szenved a francia forradalom óta. Az alapkérdés tehát ez: mi az oka annak, hogy a franciák „elfogyaszottak” 1789 óta 14 vagy 15 alkotmányt, 3 királyságot, 2 császárságot és már az ötödik köztársaságukban élnek? Mi az oka a francia kormányzási módok eme törékenységének? Miért a törések, a diszkontinuitások, a szakadások jellemzők inkább a francia politikátörténetre s nem a folyamatosság? Mi az oka annak, hogy a francia politikai szféra képtelen a konszenzusra, a megegyezésre? Miért nincs Franciaországban politikai közép? Mi az oka annak, hogy Franciaországban *politikai váltógazdálkodás csak politikai válságokon keresztül* lehetséges? És itt jutottunk el Michel Winock könyvének központi témájához: Hogyan zajlottak le ezek a politikai krízisek? S ezen keresztül: Mi az a *közös* elv, amely a francia *különösségeket* létrehozta?

Sajnos Winock nem veszteget túl sok szót a „*politikai válság*” fogalmának tisztázására. Mindenesetre az kiderül, hogy a politikai konfliktusok egy speciális fajtájára gondol, amelyben rendszerek léte válik kérdésessé. A köznyelvtől eltérően tehát nem tekinti válságnak sem a politikai feszültségeket (például az anarchista merényletek, a Panama-botrány vagy a Népfront okozta konfliktusokat), legyenek azok bármely súlyosak, sem a kormány-

válságokat, legyen megoldásuk bármely nehéz is. Azt mondhatjuk, hogy Winock számára mindazok a politikai konfliktusok, amelyeket az adott intézményrendszer kanalizálni tud, nem számítanak krízisnek. Azok azonban, amelyek valódi veszélyt jelentenek a közhatalmak működésére, amelyek az ország kormányzási formáját teszik kérdésessé, amelyek – mondhatnánk ismerős szóval – rendszerváltást eredményeztek vagy eredményezhettek volna, ezek a politikai konfliktusok állnak a könyv középpontjában. A francia történelem a szerző szerint III. Napóleon bukásától számítva nyolc politikai válságot (*crises politiques*) élt át a kommüntől 1968 májusáig. A könyv szerkezetét tekintve három egyenlőtlen részből áll: felbontható egyrészt az eme nyolc politikai krízist elemző fejezetekre, tulajdonképpen esettanulmányokra; másrészt egy összefoglaló fejezetre, amely az esettanulmányokból tanulságokat kíván levonni; harmadrészt pedig egy függelékre, ami lényegében arra ad magyarázatot, hogy az 1947-es történések (amikor a kommunistákat kizárták a kormányból) miért nem tekinthető politikai válságnak. Az architektúra talán valamiféle következtetési utat sejtet, amely során az egyes esetek empirikus elemzéséből vonhatunk le a szerző segítségével bizonyos konzekvenciákat. Szerzőnk azonban sokkal inkább egy, a politikatudományban már régóta felállított tétel történelmi alapjait keresi, de ez az egész munkát átható intuitív gondolat egyáltalán nem hátránya a könyvnek, a művet érdekessé tevő erőteljes interpretációkra ez ad lehetőséget. De nézzük meg közelebbről ezen esettanulmányokat.

A marxista-leninista elmélet jól ismert felfogása szerint a *párizsi kommun* a szocialista forradalom felé való menetelés egy nagyon jelentős epizódja, tulajdonképpen az októberi orosz forradalom közvetlen előképe. Ez a kísérlet azonban (még) elbukott, mivel a munkásosztálynak nem volt egységes, hatékony élcsapata, egyszóval nem létezett a bolsevik párt. Winock – emellett, hogy nem igazán hisz a történelmi törvényszerűségeken – két érvert is felhoz e felfogással szemben. Egy-

részt a bolsevikok győzelme két ígéreten alapult: hogy tudniillik földet adnak a földteleneknek és hogy abbahagyják a milliós áldozatot követelő háborút. Ezzel szemben a kommünárok hazafias lelkeseiből a poroszok elleni háború folytatását kívánták, és természetesen semmilyen földet sem ígértek (igazán kapcsolatuk sem volt a vidékkel) a túlnyomóan kistulajdonosokból álló paraszti osztálynak. Másrészt, és ez a fontosabb, korántsem volt olyan egyenes vonalú az események folyása, ahogy ezt a szocialista történészek leírni szeretnék. A válság kezdetén szó sem volt a szocialistákról, a feszültség a republikánus Párizs és a választásokból meglepő módon monarchista többséggel kikerült nemzetgyűlés között húzódott. Ezen ellentét azonban politikai volt, nagyjából szociális tartalom nélkül. A világnézeti összeférhetlenség súlyosbodott a háború befejezésével kapcsolatos nemzeti kérdéssel; Párizs a végsőkig való harcra készült és nemzeti gyalázatnak érezte a fegyverszünet megkötését. A két elvi ellentétet a nemzetgyűlés elvakult royalista többsége megterhelte még számos lépésével, ami erősítette a párizsi forradalmi irányzatot és fokozta a politikai gyűlöletet.

Márpedig a polgárháború *háromfajta gyűlölethez* táplálkozott. A fenti politikai ellenségeskedés volt az egyik, amely kezdetben, főleg a forradalmároknál, szimbólumokban nyilvánult meg (például a Vendome-oszlop ledöntése). Ez a francia forradalomban gyökerező polgárháborús szimbolika része volt a másik elvakultság-nak, a forradalmárokénak. Nem szokták kiemelni, de az 1871-es polgárháború val-lásháború is volt egyben, háború a hajlíthatatlan katolicizmust képviselő nemzetgyűlés és a párizsi harcos ateizmus között. Történelmi okokból (amelyeket később fejt ki Winock) a republikanizmus az antiklerikalizmus szinonimájává vált, ahogy az egyházat a restaurációval, az ellenforradalommal, a royalizmussal azonosították. Ez az engesztelhetetlen katolicizmus oly mértékben összefonódott a privilégiumokba, egyenlőtlenségbe fagyott társadalom víziójával, hogy a vallási gyűlölködést nehéz elválasztani a polgárháború harmadik

táplálójától, az osztálygyűlölettől. Bármennyire meglepő, az osztálytudat sokkal erősebb volt a versailles-iaknál, a fenti társadalomkép alapján pontosan tudták, hogyan tartoznak össze. A kommünárok között sokkal gyakoribb volt a szegény/gazdag ellentétbe állítás, mint a burzsoá/proletár. Tudatuk elsősorban republikánus volt és nem szocialista; és ezen nem is csodálkozhatunk, hiszen az ellenségképük ugyanaz volt, mint a sans-culotte-okké 1793-ban: az arisztokrata, a pap, a gazdag.

A polgárháború ideje lehetetlenné tette, hogy a két elvakultan harcoló, egymással tárgyalni, kompromisszumra jutni képtelen fél, a versailles-i királypártiak és a párizsi kommünárok, között az egyébként politikailag korántsem erőtlen „harmadik párt”, a mérsékelt republikánus irányzat közvetítése sikeres legyen. Az eltávolított (kivégzett, deportált, emigrált) szélsőbal és a megosztott royalizmus azonban az 1871-es politikai válság igazi győzteseivé tette őket; a következő, az *1877-es krízis* már erről szól. A királypárti többségű nemzetgyűlés a monarchisták három csoportjának megegyezésképtelensége, illetve a jobbközép különböző félelemkből fakadó kettészakadása miatt egészen egyedülálló módon a köztársaság proklamálásával fejezte be mandátumát 1875-ben. A következő évben választott képviselőház pedig erős republikánus többségű lett és republikánus miniszterelnököt választott. A baloldal és a jobbközép kompromisszuma eredményeként azonban a köztársasági elnök és a szenátus is jobboldali maradt. A válság 1877. május 16-án tört ki, mikor Mac-Mahon tábornok, köztársasági elnök lemondatta miniszterelnökét, a képviselők óriási többségének támogatottságát élvező Jules Simon-t, helyére állítva az antirepublikánus jobboldal szimbólumát, de Broglie herceget. Míután a szenátus és az elnök feloszlatta a képviselőházat, vad küzdelem tört ki a jobb- és baloldal között. A két nem volt kicsi: a viszony alkotmányos tisztázása a (felelőtlen) köztársasági elnök, a kormány (amit ugyan az elnök nevez ki, de a képviselők többségének támogatása nélkül cselekvésképtelen), a szenátus és a képviselőház között; vagyis hogy érvénye-

sülnek-e a republikánus alkotmányos elképzelések. Az októberi választások teljes baloldali győzelmet hoztak és eldöntötték a kérdést. A szenátus elismerte az általános választásokból létrejövő alsóház szupremáciáját, a köztársasági elnök pedig nem jutott többé komolyabb szerephez a III. köztársaság folyamán. A válság következményei azonban ennél jóval mélyebbek szerzőnk szerint. A köztársaság eszméjével teljes mértékben azonosuló és azt monopolizáló baloldal az „abszolút köztársaságot” hozta létre, egy rezsimet, amelyet csak a „győztes Franciaország” érzett magáénak, a „vesztes Franciaországot”, a legyőzött jobboldalt kizárva belőle. 1871 a munkásokat, 1877 a katolikusokat rekesztette ki a hatalomból.

Ekkor ugyanis már a katolikus/antiklerikális választóvonal jelentette a bal- és a jobboldal közötti demarkációs vonalat, vagyis az államhatalom birtokosai és az abból kizártak határvonalát. Éppen ezek a kirekesztettek képezték szerzőnk szerint a *boulangier-izmus* társadalmi bázisát. E mozgalom a Ferry-féle köztársaság három fő válságából eredt. A gazdasági válság következményeként leeső mezőgazdasági jövedelmek, a kiskereskedők tömeges tönkremenése a nagyáruházak megjelenése miatt, az egyre növekvő munkanélküliség mind potenciális támogatóbázist jelentett egy elégedetlenséget kifejező mozgalomnak. A köztársaság gyarmati politikája a nemzeti érzés válságát hozta magával, megsértve azokat, akik az elvesztett Elzász-Lotharingia tartományokat szerették volna előbb megszerezni, mint távoli sivatagokat. Harmadsorban a köztársaság politikai rendszerének zavarai, a többség krónikus hiánya, az ebből fakadó kormányzati instabilitás, a gyakori korrupciós botrányok parlamentellenes hullámot indítottak el. Ez a homályos elégedetlenségi érzés találta meg képviselőjét *Boulangier* tábornokban, ebben a nacionalista, revansista, populista tábornokban, aki mint hadügyminiszter szerzett magának hírnevet. A monarchisták, a katolikusok és a sajtó egy részének segítségével rövidesen tömegmozgalom alakult ki támogatására, amely Franciaország minden politikai csoportját

és társadalmi osztályát megosztotta. Winoock a mozgalom főbb interpretációs kísérleteinek mindegyikében (a kortársak, például Engels által is látott bonapartizmus; Odile Rudelle „visszavágás”-elmélete, amely szerint a parlamenti oligarchia elleni mozgalomról van szó; Zeev Sternhell teóriája a boulangier-izmus modern nemzeti szocialista jellegéről) lát elfogadható elemet, de az egységiséget hangsúlyozva. Az értelmezést akadályozza, hogy a boulangier-ista politikai hullám teljesen hősének, vezérének személyéhez kötődött, így a tábornok külföldre menekülése után mozgalma villámgyorsan (ahogy született) lehanyaglott és befejezetlen maradt. Mindazonáltal volt néhány súlyos következménye: a köztársaság fogalma azonos lett a parlamenti köztársaságéval, aki ezt nem ismerte el, vagy más köztársasági államformát (pl. elnöki rendszert) vallott helyesnek, nem számíthatott többé republikánusnak. Másrészt kiderült, hogy megfordultak a százéves viszonyok, a vidék védte a köztársaságot a párizsiak veszélyeztetésével szemben.

A *Dreyfus-per* megmutatta, hogy a boulangier-izmus létező társadalmi igényeket fogott össze, hiszen a nacionalista jobboldalon belül megjelent a boulangieristák jórésze. Az Dreyfus-ellenesek két csoportja közül a *parlamenti* csak később artikulálódott, de kialakulása annál jelentősebb, mivel magába integrálta a balközép egy részét is; megkezdődött a baloldali politikai erők (máig tartó) jobbratulódása Franciaországban. Ezzel a jobboldal elvesztette köztársaságellenes jellegét, hiszen volt egy olyan csoportja, amely meggyőződéses republikánus volt. A Dreyfus-ellenesek másik irányzata, a sokkal radikálisabb *nacionalisták* több rétegből álltak: a boulangier-izmusból visszamaradt vagy a szocialistákból kiszakadt nemzeti szocialistákból (különírva), az elradikalizálódott konzervatívokból és – leginkább – a katolikusokból. Ezt a heterogén társaságot nem a vezér tartotta össze (mint a boulangier-izmust), hanem a közös eszme, az *antiszemitizmus*. A zsidókat tették felelőssé a munkások nyomorúságáért, az egyház bajaiért, a franciák megosztottságáért. Mind-

ennek ellenhatásaként nem tekinthette az „ügy” után senki baloldalinak magát, aki antiszemita volt. A Dreyfus-per létrehozott egy nagyon fontos fogalmat, a „*dé-fense républicaine*” jelszavát és vele a köztársaságiak védekező reflexeit. A III. köztársaság tartósságát éppen a republikánusok kifelé egységesnek mutatott arca, a különböző – amúgy marakodó – baloldali csoportok a jobboldali veszéllyel szembeni reflexszerű összekapcsolódása adta. Más országokkal szemben a szocialistákat a francia politikai struktúra nagyon gyorsan integrálta, amiben nem kevés szerepe volt Jean Jaures zseniális lépésének a Dreyfus-perben. Azzal ugyanis, hogy a revizionistákhoz (a per újrafelvételét követelőkhez) kapcsolta mozgalmát, elismertette azt mint a baloldal részét és ezzel mint a rendszer birtokosainak egyikét. A republikánus keret létrejött, és erejénél fogva a további válságok már ebben a politikai kontextusban játszódtak le.

Az „ügyet” követő évtizedek jelentették a leghosszabb válságmentes időszakot Franciaország újabb történetében, a radikálisok köztársasága ekkor élte fénykorát. A huszas évektől azonban egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a baloldal uralkodni még tud (a parlamenti választások mind egyikét megnyerte), de kormányozni már nem. A politikai rendszer krízise a *baloldal széteséséből* keletkezett szerzőnk szerint: egyrészt az 1920-as tours-i kongresszuson a szocialisták kettéváltak, és a kommunisták még a szocialistákat is „fasisztának” tekintették; másrészt a szocialisták forradalmisága összeegyeztethetlenné vált a radikálisok középosztályt képviselő gondolkodásával. Mivel a jobboldal egyre nagyobb része elfogadta a köztársasági formát, nem volt többé akadály a középbal és a közéjobb összekapcsolódásának. (Ahogy Winock szellemesen megjegyzi, a határvonalon már nem Jézus, hanem egyre inkább Marx állt.) Így történhetett meg, hogy a baloldal háromszor is a megnyert választás után két évvel (1926, 1934, 1938) kénytelen volt átadni a kormányrudat egy jobboldali vezetésnek. A határvonal áthelyeződése hosszú és nehéz folyamat volt a baloldalon történelmileg

kialakult érzelmi összeforrottság miatt. Az *1934-es válság*, amely a baloldal parlamenti többsége ellenére megnyilvánuló kormányképtelenségét újra bizonyította, egy olyan antiparlamentarizmus erejét mutatta, amely két forrásból is táplálkozott. Felerősödött egyfelől a régóta létező parlamentellenesség válaszul az egyre rosszabbul működő politikai intézményekre; nem véletlen, hogy a válságot kirobbantó ok, a csepp a teli pohár tetején egy újabb, a radikálisokat kompromittáló politikai botrány (a korrupciós Stavisky-ügy) volt. Legalább ilyen fontos azonban a 30-as évek szigorodó nemzetközi környezete, amelyben sorozatosan kerültek hatalomra vagy erősödtek meg a tekintélyuralmi kormányzatok, például mutatva a franciáknak is. Az *1934. február 6-án* kicsúcsosodó, jobboldali csoportok, ligák által szervezett tüntetéssorozat nem érte el a jelszavakban kitűzött célját, a parlamentáris intézmények még egyszer ellenálltak (bár nem utolsósorban a kihívó fél egységes vezetésének hiánya következtében), a Daladier-kormány másnap mégis lemondott és Doumergue alakított jobboldaliakból és radikálisokból álló kormányt. A baloldali mitológia gazdagodott egy újabb hivatkozási dátummal („a fasiszta puccskísérelt”, bár sem fasiszta nem volt, sem *coup d'État*-t nem készítettek elő), az emlékek azonban már nem voltak elegendők a közös kormányzáshoz, mégha ezt a Népfronttal még utójára meg is kísérelték.

Az *1940-es válság* nem a megszokott forgatókönyv (politikai csoportok nyílt harca, utcai megmozdulások stb.) szerint zajlott, ahogy a körülmények sem voltak a szokásosak: Franciaország földjén ellenséges csapatok törtek előre, és nem volt remény a megállításukra. A menekülő Reynaud-kormány semmilyen belső egységgel nem rendelkezett a teendőket illetően. A kormányfő és – egyre csökkenő számú – támogatói (köztük De Gaulle) a háború folytatására voksoltak, az ellenállást akár a gyarmatokra is áthelyezve. A Pétain-Weygand-Darlan defetista csoport a háborút befejezettnek tekintette, nem hitt az angol segítség erejében. A tűzszünet a katonai vereség elismerését jelentette volna, de

megőrizte volna a kormány mozgásszabadságát (ahogy a hollandok tették); a fegyverszünet meghagyta a hadsereg becsületét, de az országot német ellenőrzés alá helyezte. A hatalom Pétain, a világháborús győzelmeiből táplálkozó karizmával rendelkező aggastyán kezébe került. A tűzszünet után – már Vichy-ben – összeülő parlament (amely azonos volt a népfrontkormányt megszavazó nemzetgyűléssel) 1940. július 10-én – felszámolva a hatalmi ágakat – teljhatalmat adott Pétainnek, beleértve egy új alkotmány kidolgozását és hatályba léptetését is. A nemzetgyűlésben nem volt ellenzéke Pétainnek; még olyan emberek is bénultan figyelték az eseményeket, mint Léon Blum, nem tudván alternatívát állítani a „Francia Állam” megszületésének és vele a Francia Köztársaság eszményei porba hullásának. Winock szembehelyezkedik a történetírók többségének álláspontjával és tagadja, hogy a köztársaság szomorú vége a 30-as években determinált lett volna. Szerzőnk szerint nem függött a francia politikai rendszer természetétől a Molotov-Ribbentrop paktum létrejötte (és ezzel az első világháború idején még létező keleti egyensúly megszűnése), a katonai vezetés gyengesége, az angol politika paicifizmusa, vaksága Hitler igazi tervei iránt és természetesen a játszma résztvevőinek személyes, gyakran véletlenül alapuló döntései. A III. köztársaságnak fenti részleges felmentése persze jónéhány ponton vitatható, bár könnyen lehet, hogy Winock is – amúgy nagyon rokonszenvesen – inkább csak a történeti determinizmus képviselőinek szeretne egy oldalcsapást elhelyezni. Amellett, hogy el kell ismernünk, hogy a III. köztársaság nem az összeomlás egyedüli felelőse, azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a köztársasági elveket egyszerűen megdöntötte a katonai vereség. S ez nem valómi erős legitimitású, stabil rendszerre. (Érdekes, hogy Winock egyszerűen nem foglalkozik a legitimitás problémájával, amivel némi űrt hagy az olvasóban.)

Az 1958-as válság, amit Winock sokban az 1940-es, lezáratlan (mondhatnánk: a nemzettudatban fel nem dolgozott) válság folytatásaként tekint, szerzőnk szerint

három fő okra vezethető vissza. Az első kettő ismerős, (az összeesküvéselemélet híveit kivéve) minden elemző által elfogadott: egyrészt a kilátástalan algériai háború, amely kiúttalan volt, hiszen sem a függetlenséget nem lehetett megadni a történelmi emlékezet és az Algériában már száz éve megtelepedett európai eredetű „feketelábúak” ellenállása miatt, sem a felkelést (és a mögötte álló 8,5 millió arabot) nem lehetett leverni. Másrészt a III. köztársaság szervei bajait jórészt átöröklő IV. köztársaság kormányozhatatlansága járult hozzá nagymértékben a krízis kialakulásához. Bár a Winock által elemzett harmadik oknak más szerzők nem tulajdonítanak nagy jelentőséget, de valóban helytállóan látszik kiemelni a hadsereg krízisét. A világháború után lezajlott szociológiai változások és az indoknai háború hatása mellett legfőképpen a katonai morál megváltozása bír nagy jelentőséggel. Az 1940-es válság következményeként a katonák, akik között a közszellem korábban a mindenkori legális hatalomnak való engedelmesség ideája volt, rákényszerültek a politikai döntésre a rebellis De Gaulle, az országát a németek kezébe adó Pétain és (1942-ben) Darlan között.

A három válság 1958 májusában összekapcsolódott, és hirtelen láthatóvá vált a hármass hatalom (amely, mi azért emeljük ki, három különböző legitimáción alapult). Az államapparátusnak már parancsolni képtelen, de a legalitást birtokló Párizs május 13-án szembetalálta magát a forradalmi retorikára hivatkozó Algírral, ahol a defetista politikával élgedetlen katonák és a „feketelábúak” összefogtak. Két nap múlva egy nyilatkozatával *De Gaulle* is belépett a hatalomért folytatott küzdelembe, s személyes tulajdonságaival (történelmi múlt, kivételes karizmatikus képességek, taktikai érzék) egy olyan harmadik, erkölcsi hatalmat alkotott, ami lehetővé tette, hogy a két engesztelhetetlen, kishíján polgárháborúba keveredő (az ejtőernyősök már Korzikát is elfoglalták!) párt között a tábornok játssza el a „homme providentiel” szerepét. A kormányt alakító De Gaulle gyakorlatilag lehetőséget kapott, hogy lebontsa a IV. köztársaság épü-

letét és a végrehajtó hatalom megerősítésével új politikai struktúrát hozzon létre. A válságkomplexumot egyrészt új alkotmány megszavaztatásával (és ezzel az V. köztársaság megalapításával), másrészt az algériai háború (ami mély sebeket ejtett a francia nemzeti tudaton) befejezésével oldotta meg.

Az „*exécutif*”, a végrehajtó hatalom megerősítése ugyan megszüntette a kormányozhatatlanság veszélyét, de a paternalizmusba és autokratizmusba hajló V. köztársaság tíz évvel később újabb válságba sodródott. 1968 májusában sorban egymás után lezajlott egy egyetemi válság (barrikádokkal és utcai harcokkal), egy szociális válság (általános sztrájkjal és tüntetésekkel), egy politikai válság (a tábornok pillanatnyi összeomlásával és önelnökjelöltekkel), miközben az egész beágyazódott egy civilizációs krízisbe. Úgy tűnik, ez az az eseménysor, ami Winock számára a legnehezebben értelmezhető (hozzátehetjük: nemcsak számára). A nagyívű összefüggések helyett ez esetben a véletlenek, az egyenként csak kisebb feszültséget teremtő konfliktusok alkalmi összejátszásából született robbanásnak tekintti a krízist. Az előző hét esetben szokásos elemzési mód, amelyben világos ellentéteket állított fel, '68 esetében nem látszanak alkalmazhatónak. Winock a válságot új típusú konfliktusnak nevezi, csak-hogy a típusnak ez az egyetlen példája. Nehéz ügy, kínlódnak is vele eleget a történészek, szociológusok, politológusok. A válság feloldásának és hatásának elemzése azonban a szokott biztos kézre vall. Érdekes, hogy mekkora szerepet tulajdonít a krízis végkifejletében a kommunista párt lázongást elutasító vonalvezetésének, amely így (Winock csak körülírja) – saját marxista kategóriáit használva – objektíve De Gaulle szövetségesevé válik és döntően járul hozzá az V. köztársaság fennmaradásához.

Kevesebb mint egy évszázad alatt tehát nyolc politikai válság rázta meg Franciaországot, nyolcszor került lázas állapotba a közélet, nyolc alkalommal vált kérdésessé a fennálló kormányzati rendszer, a közhatalom nyolcszor volt képtelen elren-

dezni valamely közérdekű problémát. A francia kormányzati rendszer mindig szakadást, diszkontinuitást okozó válságaiból *a politikai élet szélsőséges instabilitására* következtethetünk. Az utolsó fejezet ennek vizsgálatát célozza.

A recenzióhoz mellékelt táblázat összefoglalása Winock tipológiájának, amely öt fő szempont (a válság kialakulása, tartalma, ereje, feloldási módja, kihatása) alapján csoportosítva próbálja összehasonlítani a vizsgált kríziseket. Ez a *komparatív politikatörténet* valóban roppant hatásos és az olvasó szellemét megtermékenyítő (például lehetne a szovjet blokk politikai válságait 1953 és 1990 között hasonló módon összehasonlítani, tipologizálni), azonban – mint minden eredeti, gondolatgazdag dolog – rengeteg kérdést is felvet. Minden „táblázatos”, kategóriákat felhasználó módszer zártsága folytán kritika tárgya lehet, hiszen sohasem tudja lefedni a valódi, a fekete-fehér osztályozásnál jóval színesebb világot. (Miért nem szempont például a válság nemzeti emlékezetre gyakorolt hatása, ami sem lényegtelennek, sem összevethetetlennek nem tekinthető?) Jóval nagyobb probléma azonban az, hogy Winock – a minden kritériumnál egyenként elvégzett, amúgy nagyon érdekes csoportosítgatáson túl – gyakorlatilag nem használja ki az osztályozás adta lehetőségeket és nem nyújt áttekinthető összehasonlítást. A könyv alapkérdéseinek megválaszolásához nem jutunk közelebb a tipológiával, ez a fejezet nem igazán szerves része a fejtegetésnek.

Annál inkább az azonban a könyv utolsó néhány oldala! Winock itt a megelőző négy száz oldalt *nagyívű történeti interpretációba* helyezve kísérletet tesz az alapprobléma megválaszolására. A feleletet Franciaország kulturális örökségeinek antinómiájában, a római katolicizmus és a francia forradalom hagyományának összecsapásában látja. Az *ancien régime*-ben nem létezett vallásszabadság, az államvallás katolicizmus és az abszolút monarchia csak egyetlen és oszthatatlan igazságot tűrt el. A türelmetlen katolicizmussal szemben kizárólag a behódolás vagy a lázadás volt lehetséges. *Reformáció híján*

Franciaország a *forradalmat* robbantotta ki. A klérus polgári alkotmánya és Vendée gyorsan lehetetlenné tett mindenfajta kompromisszumot a forradalom és a katolicizmus között; a franciák képtelenek voltak két igazság létét elfogadni. A közös ellenség összeforrasztotta a Trónt és az Oltárt, ahogy a republikanizmus és az antiklerikalizmus is elválaszthatatlan lett. Még az (az 1870-es évektől létező) „opportunistá” baloldal is a „vallásos előítéletek” kiirtását tette végős céljaként. A konszenzus, ami pluralizmust kíván, nem lehetséges, hiszen az ellentétek feloldását az egyik fél az újraalkotott vallásos egységben, a másik a tudományban és a fejlődésben való hitben való egységben látta. Ez az örökség a „*tabula rasa*” *fétiséhez* vezetett és a mindenkori politikai konfliktusok egyszerre kaptak vallási (még ha egyszerűen valami materiális dologért is folyt a harc, a konfliktust akkor is valamilyen univerzális eszményhez kapcsolták), valamint teátrális („győzünk vagy meghalunk”) dimenziót. (Bármennyire is „hazainak” tűnik a fenti fejtegetés, nem a mi régióinkról van szó.)

Winock mégsem tartja teljesen elfogadhatónak azt a pesszimista elméletet, ami szerint 1789 óta Franciaországban látni polgárháború folyik. Már a középkortól létező gazdasági és szociológiai okokból a politikának ellensúlyá van a franciák földjén: az erős *individualizmus*. A polgár állandó életstratégiája a hatalom kijátszása, a bürokrácia átverése. Az abszolutista és napoleoni időkből örökölt autoriter stílusú állammal szemben a civil társadalom

gyengeségeit (hiszen az individualizmus, az önszervezésre való hajlam hiánya az erős állam mellett nem tette lehetővé a „corps intermédiaires” kiépülését) a forradalmi tettekkel kompenzálták. A kompromisszumkészség mentális hiánya miatt így *a politikai válságok váltak a szabályozás normális eszközeivé*. A válság az, ami felmutatja a diszfunkciót, előkészíti a megoldást, felvázolja a változás módját vagy egyszerűen lecseréli a rendszert.

Szerzőnk szerint azonban 1968 óta a politikai közszellem valamiféle megnyugvása következett be. Ennek szimbólikus pillanata *1981*, amikor a jobboldal politikai válság nélkül adta át helyét a baloldalnak a kormányzatban. Remény nyílik arra, hogy a franciák elfogadják a nyílt és konfliktusos társadalom ideáját, amelyben a békésen versenyző jobb- és baloldal egyformán szükséges.

Összességében elmondható, hogy Michel Winock könyve egyszerre rendelkezik átható intuitív erővel és (a leíró fejezetekben) nagy tárgyismerettel. A szerző koncepciója korántsem támadhatatlan, néhol (mint minden interpretáció) kissé szimplifikálónak tűnik, de mindenképp termékeny, továbbgondolható elképzeléseket kínál. Régióinkból nézve pedig ez a könyv megtanít arra, hogy Nyugat-Európa demokráciáit mennyire nem lehet össze-mosni (hiszen például Anglia fejlődése egészen másképp történt), és hogy egy működő liberális demokrácia kialakulása mennyire hosszú, konfliktusos folyamat.

Soós Gábor

Franciaország válságörténete – tipológia

Válságok	Kommün	1877. május 16.	Boulangérizmus	Dreyfus-per	1934. február 6.	1940. július 10.	1958. május	1968. május
I. Erédete A kulcs- konfliktus	A versailles-i kormány a forradalmasult Párizs ellen	A konzervatív jobboldal a republikánus bal ellen	A jobb- és baloldali ellenzék a parlamentáris közirtáság ellen	A nacionalista jobboldal a parlamentáris közirtáság ellen	A konzervatív jobboldal a radikálisok közirtásága ellen	A fegyverszünet- partiak a háború- partiak ellen a kormány ellen	A „francia Algéria” hívet és a hadsereg	Az új társadalom hívei a fennálló hata- lommal szemben
A kibombantó ok	A kormány egyoldalú lépése: az ágyúk visszavétele	Az államfő döntése: a kormányfő menesztése	Egy népszerű tábornok féltreállítása	Zola írása az Aurore-ban „Vádolom”	Egy rendőrfőnök féltreállítása	Új kormányfő (Pétain) megválasztása a katona össze- omlás idején	Új kormányfő megválasztása (Pflimlin) drámai dekolimációs körülmények között	Rendőri elnyomás egyetemi válság körülményei között
Előrelátha- tossági fok	++++	++++	+++	+	+++	++++	++++	+
II. Jellege nemzeti:	+		+	+	+	+	+	
Vallási:	+	+		+				
Szociális:	+ (munkások)		+ (munkások és középosztály)					+ (egyetemisták és munkások)
III. Erőssége időtartama	Közepes (72 nap)	Közepes (5 hónap)	Hosszú (kb. 3 év)	Hosszú (kb. 2 év)	Rövid (kb. 1 hét)	Rövid (25 nap)	Rövid (20 nap)	Rövid (40 nap)
A főmegrés- vétel nagysága	Jelentős	Közepes	Közepes/jelentős	Közepes	Jelentős, főleg Párizsban	Gyenge	Jelentős, főleg az algériai európaiaknál	Jelentős
Intenzitás dramaság	kb. 25 ezer halott, 10 ezer elítelt	Újságok megbüntetése tisztviselők leváltása	Utcai tünetések sajtóhadjárat	Utcai tünetések, a ligák sajtó- hadjárata, párbajok, öngyilkosságok	16 ezer halott és 1000 sebesült	A háborús körülmények elfojtják a nyivános vitát	Katonai partra- szállítás veszélye az anyaországban	7 haitól és 1700 kórházba szállított sebesült
IV. A válság kimenetele	Elnyomás	Választás	Választás	Választás	Karizmatikus államférfi	Karizmatikus államférfi	Karizmatikus állam- férfi és népszavazás	Választás
V. A válság kiharása Rendszerváltás	+					+	+	
Kormányváltás		+		+				
Törvény- módosítások								+

Szerzőink

Deák Ágnes	történész, JATE, Szeged
Eiler Ferenc	egyetemi hallgató, JATE, Szeged
Glósz József	történész, Wosinsky Mór Megyei Múzeum, Szekszárd
Kaposi Zoltán	gazdaságtörténész, JPTE, Pécs
Kiss Ilona	fordító, szerkesztő, BKE, Beszélő szerkesztősége, Budapest
Kövér György	gazdaságtörténész, BKE, Budapest
Lele József	történész, JATE, Szeged
Marjanucz László	történész, JGYTF, Szeged
Péter László	történész, SSEES, London
Pogány Ágnes	gazdaságtörténész, BKE, Budapest
Sisák Gábor	filozófiatörténész, Közép-Európa Egyetem, Budapest
Soós Gábor	egyetemi hallgató, JATE, Szeged
Tandori Mária	könyvtáros, JATE, Szeged
Tímár Lajos	történész, KLTE, Debrecen
Tóth István	történész, Móra Ferenc Múzeum, Szeged

CONTENS

Studies:

- György Kövér:** Historiographical and Methodological Questions of the Measurements of Capital Import in the Era of Dualism5
- Ágnes Pogány:** The Liquidation of the Austro–Hungarian Bank19

Conference:

- Zoltán Kaposi:** Some Characteristics of Village Credit34
- József Glósz:** County Mortgages and the Gentry44
- László Marjanucz:** The Crediting Practice of Banks in Hódmezővásárhely in the period of Dualism48
- István Tóth:** Slovakian Credit Societies at the turn of the Century62
- Ágnes Pogány:** The Hungarian General Credit Bank and its Sphere of Influence70
- Lajos Tímár:** The Credit Information Reports of the Hungarian National Bank and the Economic Élite of Hungarian Cities in the Mid-War Period73

Sources of the Past

- Gábor Sisák:** „...Russia, thee undeservedly predestined...!” ..83
- Aleksey Homiakov:** A Letter to Serbs.
A Message from Moscow90
(*trans. Ilona Kiss*)

Abroad

- „I have always regarded the State itself as the most Important Factor”
(*A conversation with the historian László Péter*).....115
- László Péter’s selected bibliography.....125
- László Péter:** The Law XLIV of 1868 on the Equality
of Nationality Rights and the Language
of Local Administration.....127

Reviews

- Hungary in Ottoman Politics
(*Pál Fodor: Hungary and the Turkish Occupation. Argumentum. Bp., 1991.*)
József Lele 138
- Are you German? No, I’m Austrian!
(*Gerald Stourzh: Vom Reich zur Republik. Edition Atelier. Wien, 1990.*)
Ferenc Eiler143
- „Pax Britannica?”
(*Chamberlain, Muriel E.: „Pax Britannica?” British Foreign Policy 1789–1914. Longman. London, 1988.*)
Mária Tandori146
- The Crisis–History of France
(*Winock, Michel: La fièvre hexagonale. Les grandes crises politique 1871–1968. Calmann–Lévy. Paris, 1987.*)
Gábor Soós150
- Authors159

A Kisteleki Alapítvány pályázati fölhívása szegedi helyismereti munkára

A Kisteleki Ede emlékezetére alapított pályadíjat hetedik alkalommal 1994. november 26-án, a névadó születésnapján osztjuk ki. Fölhívjuk a Szeged múltjával, jelenével, jövőjével foglalkozó kutatókat, hogy pályamunkáikat 1994. május 31-éig ajánlva küldjék meg.

A föltételek a következők:

1. Csak kiadatlan, a pályázat céljára első példányban készült, legalább 4, legföljebb 10 ív (egy ív 22 gépelt lap, 26 sorral, soronként 60 betűhellyel) terjedelmű, Szegeddel és közvetlen környezetével kapcsolatos mű nyújtható be.
2. A pályamű tárgyát nem szabjuk meg. A tárgyválasztást (új tárgykörök földolgozását, új források föltárását, új szempontok érvényesítését) értékeljük. Előnyben részesítjük a következő témák kidolgozását: A szegedi bunyevácok (dalmaták). A tanyai kapitányságok története. 1956 Szegeden.
3. A bizottság egy *földíjat* (25 000 Ft), két – egyenként 15 000 Ft-os – és két – egyenként 8000 Ft-os – *jutalmat* ad ki.
4. A díjnyertes és jutalmazott pályaművek a Somogyi-könyvtár állományába kerülnek.
5. A pályázat jelíges; a szerző nevét a dolgozat nem tartalmazhatja. Nevét és címét zárt borítékban mellékelje. Nem vehet részt a pályázaton, aki pályaművének tárgykörében korábban már közleményt jelentetett meg.
6. A bizottság döntését titkos szavazással hozza.
7. A díjazottakat levélben értesítjük, a közvéleményt pedig a díjkiosztásról a Délmagyarország hasábjain tájékoztatjuk.

Szeged, 1992. december 1-jén

**A Kisteleki Alapítvány bírálóbizottsága
Szeged, Somogyi-könyvtár
6701 Pf. 441.**

Az AETAS történettudományi folyóirat. Kiadója: Az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A szerkesztőség szervezetileg önálló. A lap közöl: történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat. A szerkesztőség a társadalomtudományok más ágai elől sem zárkózik el. A lapban megjelent írások közzétételénél kizárólag szakmai szempontok érvényesülnek. Kéziratokat a szerkesztőség nem őrizz meg és nem küld vissza.

* * *

Az AETAS nem rendelkezik állandó anyagi forrással. Megjelenését alapítványi támogatás teszi lehetővé. A lapra ezért hosszú távú előfizetést nem tudunk elfogadni. Az AETAS több vagy akár egy száma is előjegyezhető – írásban vagy telefonon – a szerkesztőség címén. Az előjegyzett számokat postai utánvétellel juttatjuk el a megrendelő címére.

* * *

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: Magiszter könyvesbolt, V. ker., Városház u. 1., Studium könyvesbolt, Váci utca 22., Litea Kft., Budavár Hess A. tér 4., Eötvös könyvesbolt, Kecskeméti u. 2., MTA Történettudományi Intézet Könyvtára, Uri u. 53., Könyves Kávézó, Mikszáth tér 2., Írók Boltja Parnasszus Kft. Andrassy út 45.; Könyvtárosok Áruháza, Honvéd u. 5. és az utcai könyvtáraknál.

Szeged: JATE–Gondolat Könyvesbolt, Dugonics tér 11–12., Móra Könyvesbolt, Egyetemi Könyvtár BTK, Sik Sándor Könyvesbolt Oskola u.; Gondolat Könyvesbolt, Kárász u.

Debrecen: Egyetemi könyvtár KLTE főépület fszt. Egyetem tér 1.

Pécs: Szöveg Bt. Kiss J. u. 8.

* * *

A szerkesztőség címe:
6701 Szeged, Pf. 1179.
Telefon: 62321-111/185

Szerkesztőségi titkár: Hovorka Beáta

Miközben általános tendenciának mondható, hogy a legnagyobb tőkeexportőr országokban a kutatások előrehaladtával, a számítási módszerek kikristályosodásával az első világháborút megelőző, de különösen a 19. századi tőkekivitelei adatok számottevő mértékben lefelé módosultak, addig egy olyan kimondottan tőkeimportőr országban, mint Magyarország épp az alapadatok maradtak változatlanok.

(Kövér György „A dualizmus-kori tőkeimport-számítások historiográfiai és módszertani kérdései” című tanulmánya az 5–18. oldalon olvasható.)

A felszámolási tárgyalások 1920 augusztusában, közel egy évvel az osztrák békeszerződés aláírása után, kezdődtek csak meg. Az utódállamok közötti alapvető érdekellentétek már az első megbeszélések során nyilvánvalóvá váltak, a leginkább vitatott kérdés a vagyon felosztásának módja volt. Az újonnan létrejött nemzetállamok ugyanis minél előbb autonóm gazdaságpolitikát, s ehhez új központi bankot szerettek volna, s már csak ezért is igényt tartottak a volt közös jegybank vagyonának és érckészletének megfelelő hányadára. Nem akarták viszont magukra vállalni a volt Monarchia államadósságát, különösen nem a háborút finanszírozó hadikölcsön kötvényeket és kincstárjegyeket.

(Pogány Ágnes „Az Osztrák–Magyar Bank felszámolása” című trása a 19–33. oldalon található.)